

POLİTİK EKONOMİK KURAM
SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
Journal of Social Sciences

e-ISSN: 2587-2567

Cilt/Volume: 4 Yıl
Yıl/Year:2020
Sayı/Issue: 2

Politik Ekonomik Kuram, 2020 Cilt 4(2)

İmtiyaz Sahibi/ Published by

Doç. Dr. Ahmet Arif EREN

Editör Kurulu /Editorial Board

Doç. Dr. Ahmet Arif EREN (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)

Doç. Dr. Kerem GÖKTEN (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)

Dr. Öğr. Üyesi Yeliz Sarıöz GÖKTEN (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)

Editörler/Editors

Doç. Dr. Ahmet Arif EREN (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)

Doç. Dr. Kerem GÖKTEN (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)

Editör Yardımcıları/Associate Editors

Araş. Gör. Emre ATSAN (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)

Sekretarya/Secreteriat

Leyla Gizem Eren (Hitit Üni.)

Yayın Türü / Publication Type

Ulusal Hakemli Süreli Yayın / National Peer-reviewed Periodicals

Yayın Sıklığı / Publication Frequency

Yılda İki Sayı / two-annually

Basım Tarihi / Publication Date

Aralık/ December 2020

Yayın Kurulu/Publishing Board

Doç. Dr. Eren Çaşkurulu-Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Doç. Dr. Kerem Gökten- Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi

Doç. Dr. Ahmet Arif Eren- Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi

Doç. Dr. Orhan Şimşek- Artvin Çoruh Üniversitesi

Doç. Dr. Yavuz Yıldırım- Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi

Doç. Dr. Çağatay Edgücan Şahin-Ordu Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Yeliz Sarıöz Gökten- Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Şükrü Apaydın- Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi

Akademik Danışma Kurulu/Academic Advisory Board

Prof.Dr. Hüseyin Özel-Hacettepe Üniversitesi

Prof.Dr. Mustafa Durmuş-Gazi Üniversitesi

Prof.Dr. Müslüme Narin -Gazi Üniversitesi

Prof.Dr. A.Hakan Çermikli-Gazi Üniversitesi

Prof.Dr. Ahmet Şahinöz-Hacettepe Üniversitesi

Prof.Dr. Metin Sarfati-Marmara Üniversitesi

Prof.Dr. Ersan Bocutoğlu-Karadeniz Teknik Üniversitesi

Prof.Dr. Bayram Ünal-Ömer Halisdemir Üniversitesi

Prof.Dr. Bayram Kaya-Giresun Üniversitesi

Prof.Dr. Arzu Akkoyunlu Wigley-Hacettepe Üniversitesi

Prof.Dr. Yakup Küçükale-Karadeniz Teknik Üniversitesi

Prof.Dr. Mustafa İsmihan-Atılım Üniversitesi

Prof.Dr. Ayşe Özcan-Giresun Üniversitesi

Prof.Dr. Mustafa Kemal Aydın-Sakarya Üniversitesi

Prof.Dr. Habib Akdoğan-Hitit Üniversitesi

Doç.Dr. Muammer Kaymak-Hacettepe Üniversitesi

Doç.Dr. Altuğ Yalçıntaş-Ankara Üniversitesi

Bu Sayının Hakemleri / Referees of This Issue- 2020, 4 (2)

Prof. Dr. Bayram Ünal-Niğde Ömer Halisdemir Ünv. FEF

Prof. Dr. Selim Kayhan-Necmettin Erbakan Ünv. SBF

Doç. Dr. Hüsnü Bilir -Aksaray Ünv. SBF

Doç. Dr. Orhan Şimşek- Artvin Çoruh Üniversitesi, Hopa İİBF

Doç. Dr. Çağatay Edgücan Şahin- Ordu Ünv. Ünye İİBF

Doç. Dr. Emre Güneşer Bozdağ-Ankara Hacı Bayram Veli Ünv. İİBF

Doç. Dr. Eren Özceylan-Gaziantep Ünv. Mühendislik Fakültesi

Doç. Dr. Samet Evcı-Osmaniye Ünv. İİBF

Doç. Dr. Umut Ulukan- Ordu Ünv. Ünye İİBF

Doç. Dr. Kurtuluş Yılmaz Genç-Giresun Ünv. İİBF

Doç. Dr. Nihan Ciğerci Ulukan- Ordu Ünv. Ünye İİBF

Dr. Öğr. Üyesi Anıl Başaran – Yalova Ünv. İİBF

Dr. Öğr. Üyesi Zehra Doğan Çalışkan- Bolu Abant İzzet Baysal Ünv. Gerede Uyg. Bil. F.

Dr. Öğr. Üyesi Ceyda Kuloğlu- Başkent Ünv. FEF

Dr. Öğr. Üyesi Uğur Uzun- Artvin Çoruh Üniversitesi, Hopa İİBF

Dr. Öğr. Üyesi Ayberk Nuri Berkman-Niğde Ömer Halisdemir Ünv. İİBF

Dr. Bige Küçükkefe-Tekirdağ Namık Kemal Ünv. Marmaraereğlisi MYO

Dr. Mesut Kaçanoğlu-Kırşehir Ahi Evran Ünv. İİBF

Dr. Halil Alpay Öznazık-Sinop Ünv. Boyabat İİBF

Tarandığımız ve Dizinlendiğimiz İndeksler / Abstracted and Indexed in:

	<i>OpenAIRE</i>
	<i>Cosmos If</i>
	<i>Academic Keys</i>
	<i>Journal Factor</i>
	<i>i2or</i>
	<i>Neliti</i>
	<i>Scientific Indexing Services</i>
	<i>Root Indexing</i>
	<i>Research Bible</i>

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

- 1-Mehmet Ozan CİNEL & Hamza KANDEMİR - *Müsamahacı ve Kısıtlayıcı Örgüt Kültürünün Çalışanların İş Tatmini Üzerine Etkisinde Lider-Üye Etkileşiminin Aracılık Etkisi: Perakende Sektörü Üzerine Bir Araştırma* (187-199)
- 2- Uğur YILDIRIM - *Avrupa Birliği ve Türkiye'nin Enerji Görünümü (1990-2018): Ne Değişti?* (200-218)
- 3- Ebru IŞIK - *Covid (19) Salgını ve Kadın Emegi: Türkiye'den Kadın Deneyimleri* (219-241)
- 4- Cenap Mengü TUNÇAY - *Türkiye'de Konut Sektöründeki Ortalama Karlılığın Konut Yatırımlarına ve Konut Fiyatlarına Etkisi* (242-254)
- 5- Günay ÖZCAN & Çiğdem KARTER - *Çevresel Bozulmalarda Terörizm ve Kamu Harcamalarının Etkisi* (255-268)
- 6- Cumali BOZPİNAR - *Klasik Dönem Osmanlı Zanaatları: İktisadi Zihniyet İlkeleri Çerçevesinde Bir Değerlendirme* (269-280)
- 7- Çağrı HAMURCU - *Mutluluk Borsa Endeksini Etkileyebilir mi? İskandinav Ülkeleri Üzerine Bir Araştırma* (281-295)
- 8- Emek Barış KEPENEK - *Türkiye Dijital Oyun Sektöründe Nitelikli İşgücü Sorunsalı: Sosyo-Ekonomik Bir Bakış* (296-309)
- 9- Özlem AKAY DİNÇ - *Kırsal Emegin Dolayımında Aracı Formlar ve Egemenlik İlişkileri: Dünya Ekonomisinde Hane ve Emek Tartışması* (310-329)
- Kitap İncelemesi: Ulaş Birkan ÇAKILCI - *La Question Individualiste (Bireyciliğin Meselesi)- Philippe Corcuff* (330-331)

Araştırma Makalesi

Müsamahacı ve Kısıtlayıcı Örgüt Kültürünün Çalışanların İş Tatmini Üzerine Etkisinde Lider-Üye Etkileşiminin Aracılık Etkisi: Perakende Sektörü Üzerine Bir Araştırma

Mehmet Ozan CİNEL¹, Hamza KANDEMİR²

The Mediating Effect of Leader- Member Interaction on the Job Satisfaction of Employees of Easygoing and Strict Work Discipline: A Research on Retail Industry

Abstract

One of the most important production factors of enterprises is human resources. This human resource organization plays a very important role in efficiency. Just as the individuals forming the organization are influenced by culture and organizational culture, a culture of organization also has important effects on the working methods and principles of the employees. In other words, organizational culture has important effects on the satisfaction the employees get from their work. The leader-member interaction is a concept related to the power of the relationship between the leader and the audience, and the strength of this relationship plays an important role both for the adoption of organizational culture by the employees and for the increase of job satisfaction. In this study, 90 people were selected from the employees and executives of Kalafatlar market chain in the retail sector in order to examine the influence of the organizational culture on the tolerance of employees and their mediating role on the job satisfaction of this influential leader-member interaction. The findings were analysed through the SmartPLS 3.0 program and the findings obtained were interpreted.

Key Words: Organizational Culture, Job Satisfaction, Leader-Member Interaction, Retail Industry

JEL Codes: L20, L21, L29

Öz

İşletmelerin en önemli üretim faktörlerinden biri insan kaynağıdır. Bu insan kaynağı örgütün etkinlik ve verimliliğinde çok önemli rol oynamaktadır. Örgütü oluşturan bireylerin kültürü örgütsel kültür üzerinde etkili olduğu gibi bir örgütün kültürü de çalışanların iş yapma usul ve esasları üzerinde önemli etkiler oluşturmaktadır. Diğer bir ifadeyle çalışanların iş tatmini üzerinde örgüt kültürünün önemli etkileri bulunmaktadır. Lider-üye etkileşimi ise lider ile izleyicileri arasındaki ilişkinin gücü ile ilgili bir kavramdır ve bu ilişkinin güçlü olması hem örgüt kültürünün çalışanlar tarafından benimsenmesi açısından hem de iş doyumunun artması açısından önemli bir rol oynamaktadır. Bu çalışmada örgüt kültürünün müsamahacı ya da kısıtlayıcı olmasının çalışanların iş tatmini üzerindeki etkisi ve bu etkide lider-üye etkileşiminin aracılık rolünün incelenmesi amacıyla perakende sektöründe yer alan Kalafatlar Marketler zincirinin çalışan ve yöneticileri arasından 90 kişi örneklem olarak belirlenmiştir. Elde edilen bulgular SmartPLS 3.0 programı aracılığıyla analiz edilmiş ve analizler sonucunda elde edilen bulgular yorumlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Örgüt kültürü, İş tatmini, Lider-üye etkileşimi, Perakende sektörü

¹ Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Ozan CİNEL, Giresun Üniversitesi, İİBF, İşletme Bölümü, ozan.cinel@giresun.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-4606-8097

² Öğr. Gör. Dr. Hamza KANDEMİR, Süleyman Demirel Üniversitesi, Atabey MYO, Pazarlama ve Reklamcılık Bölümü, kandemir.hamza@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-3672-5970

1. Giriş

Dünya ekonomilerinin gelişmesi ve sanayileşmenin artmasıyla birlikte, işletmelere verilen önem giderek artış göstermiştir. Küreselleşme sürecinin hızlanmasıyla birlikte pazarlarda rekabet yoğunlaşmış, baskı ve zorluklar çoğalmış, işletmeler daha fazla birbirine benzemeye başlamıştır. Gerek teknoloji gerekse diğer üretim faktörleri bakımından işletmeler arası farklılıklar oldukça azalmaya başlamıştır. Şirketlerin çoğu yaptıkları anlaşmalarla ortak üretim arayışına girmekte ve benzer üretim süreçlerine sahip olmaktadır. İnsan unsurunun dışında kalan diğer faktörlerin göreceli etkisinin azalmaya başladığı bu değişim süreci içinde, “insan” unsurunun ve ona bağlı olarak “bireysel sosyal olgu ve süreçler” in, dolayısıyla örgüt kültürü, lider-üye etkileşimi, iş tatmini gibi kavramların önemi artmaya başlamıştır.

Örgütsel kültür taklit edilmesi en zor örgütsel faktörlerden biri olarak görülmekte ve örgütü benzer örgütlerden ayıran en önemli kavramlardan birini oluşturmaktadır. Rekabet ortamında farklılaşmak ve güçlenmek isteyen işletmeler bu özellikleriyle değişim gerçekleştirebilmektedirler. Bunun yanı sıra örgüt kültürünün müsamahacı veya kısıtlayıcı olması da örgütlerin değişimi gerçekleştirmesinde önemli bir etkiye neden olmaktadır.

Lider-Üye Etkileşim teorisi, liderlerin tüm grup üyeleriyle, benzer bir liderlik tarzı ile etkileşimde bulunmadığı, farklı grup üyeleriyle farklı liderlik tarzlarıyla etkileştiği varsayımını apaçık ortaya koyarak liderlik konusunu etkileşimsel bir çerçeve içerisinde değerlendiren bir teoridir.

Örgütsel kültürün müsamahacı ya da kısıtlayıcı olması da lider-üye etkileşimiyle bu noktada benzeşmektedir. Müsamahacı örgüt kültüründe çalışanlarla inisiyatif kullanma, daha esnek çalışma şartları, karşılıklı güven duygusu gibi pozitif yönlü ilişkiler kurulurken; kısıtlayıcı örgüt kültüründe ise sıkı kontrole dayalı, katı kurallarla yönetilen daha negatif yönlü ilişkiler görülmektedir.

İş tatmini kavramı ise çalışanların iş deneyimi ya da söz konusu çalışan ile çalıştığı örgüt arasındaki uyumun bir sonucu olarak ortaya çıkan olumlu davranışlar veya memnuniyet duygusu olarak ifade edilmektedir. Bu açıdan bakıldığında iş tatmininin, hem örgüt kültürüyle hem de lider-üye etkileşimiyle ilişkili bir kavram olduğu görülmektedir.

2. Müsamahacı ve Kısıtlayıcı Örgüt Kültürü

Örgüt kültürü kavramı, örgütü diğerlerinden ayıran, örgütün üyeleri arasında paylaşılan bir değer sistemi olarak açıklanmaktadır (Robbins ve Judge, 2012). Bu kavram günümüzde oldukça değer kazanmış ve yönetim alanında üzerinde sıkça durulan bir konu haline gelmiştir. Örgüt kültürü, örgütün gelişimini destekleyen veya engelleyen sosyal bir kavram olarak da karşımıza çıkmaktadır. İşletmelerde meydana gelen gelişmelerin birçoğu, ortak anlam, gizli varsayımlar ve yazılı olmayan kuralların kültürel nitelikleri tarafından yönetilir. Örgüt kültürü, özellikle yazılı politikaların bulunmadığı durumlarda devreye girmekte ve karar almaya esas olan önemli bir nitelik göstermektedir. (Kilmann ve Serpa, 1986).

Örgüt kültürünün müsamahacı ya da kısıtlayıcı olup olmadığını incelemek amacıyla geçmişten bugüne değin çeşitli araştırmalar gerçekleştirilmiştir. Örgüt kültürü kavramını detaylı olarak inceleyip, bu konuda çok sayıda araştırması bulunan Hofstede; müsamahacı örgüt kültürü (easy going work discipline) ve kısıtlayıcı örgüt kültürü (strict work discipline) adlı kavramları literatüre kazandırmıştır. Hofstede’e göre “kısıtlayıcı örgüt kültürü daha çok disiplin ve kontrole dayanırken, müsamahacı örgüt kültürü ise daha az disiplin ve kontrolü” öngörmektedir (Hofstede, 2012). Hofstede, bu kavramları disiplin kavramıyla birlikte ele almış ve incelemelerde bulunmuştur. Disiplin kavramı ise, işgörenlerin örgütsel kural, düzenleme, politika ve normların dışına

çıkılmalarını engelleyen ve düzenleyen eylemleri ifade etmektedir. Bu kavram cezayı anımsatmakla birlikte, sadece ceza uygulamasını ifade etmemektedir. Disiplin; sorunun ne olduğuna, işgörenin yapısına ve değişen durumlara göre kendisini uyarlayan bir kavramdır. (Baş ve Ardıç, 2003). Farklı bir tanıma göre ise disiplin, işgörenin gönüllü olarak daha yüksek performans göstermesini ve iş birliği için çaba sarfetmesini sağlamak üzere bilgi, tutum ve davranışlarının değişimini mümkün kılan eğitimidir şeklinde tanımlanmaktadır (Werther ve Davis, 1988).

Müsamahacı örgüt kültürüyle ilgili önemli bir diğer kavram ise personel güçlendirmedir. Yönetim kavramı olarak güçlendirme; yardımlaşma, paylaşma, yetiştirme ve ekip çalışması yolu ile kişilerin karar verme yetkilerini artırma ve kişileri geliştirme süreci olarak ifade edilmektedir. Güçlendirme ile çalışanların kendilerini motive olmuş hissettikleri, bilgi ve uzmanlıklarına olan güvenlerinin arttığı, inisiyatif kullanarak harekete geçmek arzusu duydukları, olayları kontrol edebileceklerine inandıkları ve organizasyonun amaçlarına uygun ve anlamlı buldukları işleri yapmalarını sağlayan uygulamaları ve koşulları ifade edilmektedir (Koçel, 2005).

Müsamahacı ve Kısıtlayıcı örgüt kültürüyle ilgili Dünya’da farklı uygulamalar yer almaktadır. Kültürel değerler açısından ele alındığında; örneğin ABD’de yer alan şirketlerin birçoğunun kısıtlayıcı örgüt kültürüne sahip olduğu görülmekte iken bundan farklı olarak Asya’da yer alan şirketlerin örgütsel kültürlerine bakıldığında ise kontrol oldukça azdır. Avrupalı şirketlerde ise durum ABD’deki şirketlere benzer olarak yoğun kontrole dayanmaktadır. Bu yüzden çalışanlar yoğun bir kontrolle karşılaşır. Bunun nedeni ise yöneticilerin daha çok sonuçlara odaklı değerlendirmelerde bulunmalarından kaynaklanmaktadır. Bu nedenle belli bir zaman periyodunda işletme amaçlarına ulaşmak için çalışanların faaliyetlerinin yoğun kontrol ile değerlendirilmesi ve takip edilmesi gerekmektedir. Rahat çalışma disiplini şirketler tarafından sadece kısa süreli olarak kullanılabilir aksi takdirde makul sürede hedefe ulaşmak mümkün değildir. Exxon Mobil isimli şirket bu oryantasyonu şu şekilde açıklamaktadır; “Düzenli aralıklarla, çalışanlar süpervizörleriyle sorumluluklarını ve performanslarını tartışmak için bir araya gelirler.”(Pandelica, Lonica ve Petrescu, 2012). Sınırlayıcı bir toplum olmaları dolayısıyla, çalışan faaliyetleri üzerinde yoğun kontrol uygulayarak ve uygun önlemleri doğru zamanda almak suretiyle sonuç elde etmeye çalışmaktadırlar. Sinopec adlı Çin’de faaliyet gösteren bir petrol şirketi ise şirket genelinde bir iç kontrol sistemi kurmuştur. Şirket dış denetimlerin ve iç yönetimin değişimleri ışığında problemlerle ve uygulamalarda ortaya çıkan fikirlerle bağlantılı olarak yıllık iyileştirme ve güncelleştirmeden geçmektedir. Bu sürede, grup düzenli olarak bir risk değerlendirmesi yapmakta ve risk yönetimi stratejisi oluşturmaya çalışarak çözüm üretmektedir. Olası bütün risk kontrol altında tutulmakta ve işletme yönetiminin risk önleme becerisi geliştirilmektedir. (Pandelica, Lonica ve Petrescu, 2012). Diğer taraftan sonuca odaklı faaliyet gösteren şirketler ise kısa süreli performans sonuçlarına odaklanarak, hedefe varmak için çalışan faaliyetleri üzerinde yoğun değerlendirmeler yapmalıdırlar (Pandelica, Lonica ve Petrescu, 2012).

3. Lider-Üye Etkileşimi

Lider-Üye Etkileşim teorisi, liderlerin ya da yöneticilerin kendisine bağlı işgörenlerle karşılıklı olarak etkileşimleri sonucunda lider veya yönetici ile farklı nitelikte ilişkiler geliştiği üzerinde durmaktadır. Bu ve benzeri ilişkiler bireysel ve örgütsel değişim üzerinde etkili olmaktadır. Liderlik ile ilgili yaklaşımların birçoğu liderin izleyicilerine yönelik olarak, çeşitli durumlar karşısında hangi davranış biçiminde bulunması gerektiğini ele almakta, lider ile izleyiciler arasındaki etkileşimi çok fazla ele almamaktadır. Daha çok liderin izleyicilerin tümüne benzer şekilde ve tarzda davrandığı varsayımı üzerinde durmaktadırlar (Liden ve Graen, 1980). Ancak

Lider-Üye Etkileşim (Leader-Member Exchange) teorisi, liderlerin işgörenler arasındaki grup üyelerinin tümüyle, farklı bir liderlik tarzı içerisinde etkileşimde bulunduğu varsayımını apaçık bir şekilde ortaya koyarak liderlik konusunu etkileşimsel bir bakış açısıyla değerlendirmektedirler. (Scandura, Graen ve Novak, 1986).

Bu teori, liderin astlarıyla farklı ilişkiler geliştirmek üzere pozisyon gücünü nasıl kullandığı konusunu incelemektedir. Aynı modelde, liderlerin kendisine bağlı çalışanların tümüne karşı farklı bir liderlik tarzı sergilediği dolayısıyla çalışanlara farklı biçimde davrandığı varsayımından yola çıkılarak, liderin çalışanlar ile nasıl farklı ilişkiler içerisinde bulunduğu ele alınmıştır. Her lider-ast çifti, bir dikey ikili olarak ifade edilir. Model, lider ile astları arasındaki bire bir dikey ve dinamik ilişkileri inceleme alanına almaktadır (Varma, Srinivas ve Stroh, 2005).

Manogran ve Conlon’a (1993) göre ise lider-üye etkileşimi ile iş tatmini ve örgütsel bağlılık arasında da güçlü bir ilişki bulunmaktadır. Lider-üye etkileşiminin hem iş tatmini hem de örgütsel bağlılıkla pozitif yönlü ve güçlü ilişkilere sahip olması, bu değişkenlerin sadece (resmi işlemler ve ödül sistemleri gibi) bir sistemin fonksiyonu olmadığı aynı zamanda en yakın üst ile kurulan eşit kişiler arası ilişkinin de birer fonksiyonu olduğunun önemli bir göstergesi olmaktadır. (Wech, 2002).

Liden ve Maslyn (1998) ise özellikle “olumlu etki, saygı, sadakat ve yüksek nitelikli lider-üye etkileşimine özgü zorunluluk duygusu” gibi değerlerin, liderin olumlu davranışları sonucunda oluştuğunu ve bunun karşılıklı beklentileri gerçekleştiren yüksek görev performansıyla gerçekleşebileceğini belirtmektedirler (Wang, Law, Hackett, Wang ve Chen, 2005).

4. İş Tatmini

İş tatmini kavramı işgörenlerin iş ve çalışma ortamından beklemedikleri ile algıladıkları durum arasındaki fark şeklinde ifade edilmektedir. İşgörenler yaptıkları işler sonucunda hedeflerine ulaşma düzeylerine göre işlerinden tatmin duyarlar. İşgörenlerin iş tatminlerinin yüksek olması örgütte verimliliği ve örgüte bağlılığı arttırırken, işgücü devir hızını ve işe devamsızlık oranını azaltır. Bu ve benzer sonuçlar ise örgüt tarafından arzulanan hedeflere ulaşmayı kolaylaştırmaktadır (Tengilimoğlu, 2005).

İşgörenlerin tutumları, iş davranışları üzerinde etkili olduğundan, çalışanların işe ve iş ortamının unsurlarına karşı tutumları önemli bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Tutum ve iş tutumları kavramlarının temel özellikleri itibariyle açıklanması iş tatmininin daha iyi kavranılmasını sağlayacaktır. Tutumu, “bireyi tercih edilen şekilde cevap vermeye önceden hazırlayan, bir nesne veya duruma ilişkin inançların sürekli bir biçimde organize edilmesi” olarak tanımlamak mümkündür (Hofstede, 1998). Bir başka yaklaşımla tutum, “bireyin kişi veya olgu karşısındaki davranışının özeti” şeklinde de tanımlanmaktadır (Erdoğan, 1997).

5. Araştırmanın Metodolojisi

Araştırmanın metodolojisi kısmında amaç, yöntem, evren ve örneklem ile elde edilen bulgular yer almaktadır.

Araştırmanın Amacı

Bu çalışma Ordu ilinde faaliyet gösteren perakende satış mağazaları zinciri olan Kalafatlar Market’in sahip olduğu örgüt kültürünün müsamahacı ya da kısıtlayıcı olmasının bu örgütte çalışanların lider-üye etkileşimi ve iş doyumları üzerindeki etkisini ölçmek amacıyla

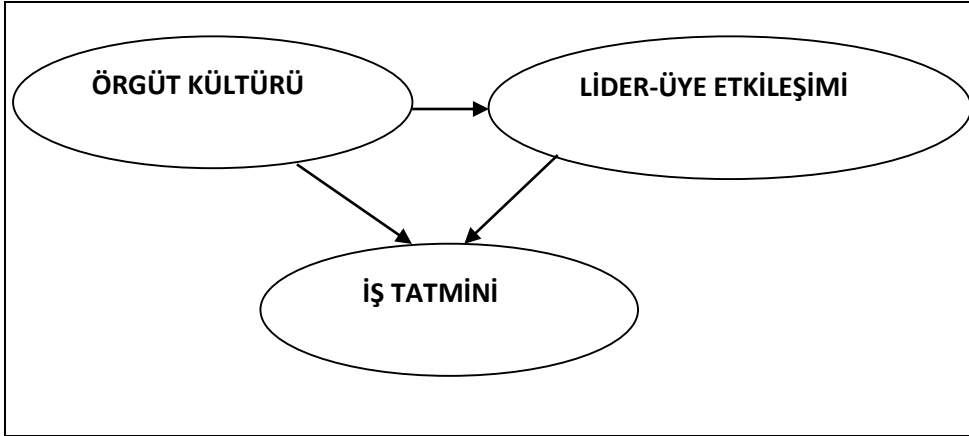
hazırlanmıştır. Ayrıca müsamahacı ve kısıtlayıcı örgüt kültürünün iş tatmini üzerindeki etkisinde lider-üye etkileşiminin aracılık etkisinin de test edilmesi hedeflenmiştir.

Yapılan literatür taramaları sonucunda Hofstede’in ortaya koyduğu örgüt kültür tiplerinden müsamahacı örgüt kültürü (easy going work discipline) ile kısıtlayıcı örgüt kültürü (strict work discipline) kavramlarının kullanılmasına karar verilmiş ve bu kavramların lider-üye etkileşiminin boyutları olan; “etki, katkı, profesyonel saygı ve sadakat ” üzerindeki etkileri ve bu etkinin yönü araştırılmıştır. Yine bu örgüt kültürü boyutlarının (müsamahacı ve kısıtlayıcı) , çalışanların içsel ve dışsal doyumları üzerindeki etkileri ele alınmıştır. Bu amaçla oluşturulmuş hipotezler test edilerek sınanmıştır. Çalışmanın örgüt kültürünün, lider-üye etkileşiminin ve iş tatmininin önemini benimseyen örgütlere önemli katkılar sağlayacağı düşünülmektedir.

Araştırmanın Modeli ve Hipotezleri

Araştırmada örgüt kültürü bağımsız değişken olarak modele dahil edilmiştir. İş tatmini bağımlı değişken, lider-üye etkileşimi ise aracı değişken olarak modelde yer almaktadır. Aynı zamanda yapısal eşitlik ile ilgili literatüre bakıldığında örgüt kültürü dışsal değişken, lider-üye etkileşimi ve iş doyumunu ise içsel değişken olarak ifade edilmektedir. Araştırma modeli Şekil 1’de ayrıntılı olarak yer almaktadır.

Şekil 1- Araştırma Modeli

Araştırmanın Hipotezleri:

H_{1,1}: Örgüt kültürünün iş tatmini üzerinde pozitif yönlü ve doğrusal bir etkisi vardır.

H_{1,2}: Örgüt kültürünün lider-üye etkileşimi üzerinde pozitif yönlü ve doğrusal bir etkisi vardır.

H_{1,3}: Lider-üye etkileşiminin iş tatmini üzerinde pozitif yönlü ve doğrusal bir etkisi vardır.

H_{1,4}: Örgüt kültürünün iş tatmini üzerindeki etkisinde lider-üye etkileşiminin aracılık etkisi vardır.

Araştırmanın Yöntemi

Araştırmada veri toplama aracı olarak anket yöntemi kullanılmıştır. Anket üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde örgüt kültürünün, müsamahacılık ve kısıtlayıcılıkla ilgili boyutlarını test etmek amacıyla Cinel (2014) tarafından geliştirilen ve 14 adet sorudan oluşan ölçek soruları yer almaktadır. Toplam 14 sorudan ilk 7 soru müsamahacı örgüt kültür boyutuna ilişkin, ikinci 7 soru ise kısıtlayıcı örgüt kültürü boyutuna ilişkin sorulardan oluşmaktadır.

Anketin ikinci bölümünde lider-üye etkileşimini ölçmek amacıyla Liden ve Maslyn (1998) tarafından geliştirilen ve toplam 11 sorudan oluşan ölçekten yararlanılmıştır. Bu ölçeği oluşturan sorulardan 3’ü “etki” boyutuna, 3’ü “sadakat” boyutuna, 2’si “katkı” boyutuna ve 3’ü ise “profesyonel saygı” boyutlarına aittir.

Üçüncü bölümde ise; iş tatmin düzeyini ölçmek amacıyla David J.Weiss, Rene. V. Davis, Georg W. England ve Llyold H. Lofquist (1967) tarafından geliştirilen ve anketin uzun formu 100, kısa formu ise 20 sorudan oluşan “Minnesota İş Tatmin Ölçeği” nden yararlanılmıştır. Ölçeğin 12 sorudan oluşan “içsel tatmin ” ve 8 sorudan oluşan “dışsal tatmin” olmak üzere iki alt boyutu vardır.

Anketin son bölümünde ise; araştırmaya katılan bireylerin demografik özelliklerine (cinsiyet, yaş, eğitim durumu, işyerinde çalıştığı süre, görev ünvanı, çalıştığı bölüm) ilişkin 6 soru yer almaktadır. Araştırmada kullanılan ankette yer alan soruların cevaplanmasında 5’li Likert tipi ölçek kullanılmıştır (1: Kesinlikle Katılmıyorum,....., 5: Kesinlikle Katılıyorum). Modelleme için kısmi en küçük kareler ile yapısal eşitlik modellemesi yöntemi kullanılarak yol analizi SmartPLS 3.0 istatistik paket programı yardımıyla gerçekleştirilmiştir.

Araştırmanın Evreni ve Örneklemi

Araştırma evrenini Ordu ili merkezinde faaliyette bulunan perakende satış mağazalar zinciri Kalafatlar Market’ in çalışanları ve yöneticileri oluşturmaktadır. Oluşturulan anket formları toplam 304 çalışandan 90 tanesine uygulanmış ve elde edilen bu 90 anketten 2 tanesi uygun şekilde doldurulmadığı ya da uç değerler içerdiği gerekçesiyle analize dahil edilmemiştir. 88 anket formundan elde edilen bulgular ve bu bulgulara ilişkin değerlendirmeler aşağıda yer almaktadır.

Araştırmanın Bulguları

Araştırma bulguları demografik bulgular ve kısmi en küçük kareler yöntemi ile yapılan yol analizine ilişkin bulgulardan oluşmaktadır.

Demografik Bulgular

Yapılan analizler sonucu elde edilen demografik bulgular Tablo 1’ de görülmektedir.

Tablo 1: Demografik özellikler

n: 88		f	%
Cinsiyet	Kadın	40	45.5
	Erkek	48	54.5
Yaş	18 - 25 yaş arası	48	54.5
	26 - 49 yaş arası	40	45.5
Eğitim Düzeyi	İlkokul	7	8.0
	Ortaokul	25	28.4
	Lise	47	53.4
	Ön lisans	7	8.0
	Lisans	2	2.3
Çalışma Süresi	1 yıla kadar	31	35.2
	1-5 yıl	51	58.0
	6 yıl ve üzeri	6	6.8
Çalışanın Unvanı	Kasiyer	16	18.2
	Manav Görevlisi	7	8.0
	Şarküteri Görevlisi	1	1.1
	Kasap	4	4.5
	Reyon Görevlisi	29	33.0
	Temizlik Görevlisi	2	2.3
	Şoför	4	4.5
	Depo Görevlisi	1	1.1
	Büro Elemanı	24	27.3

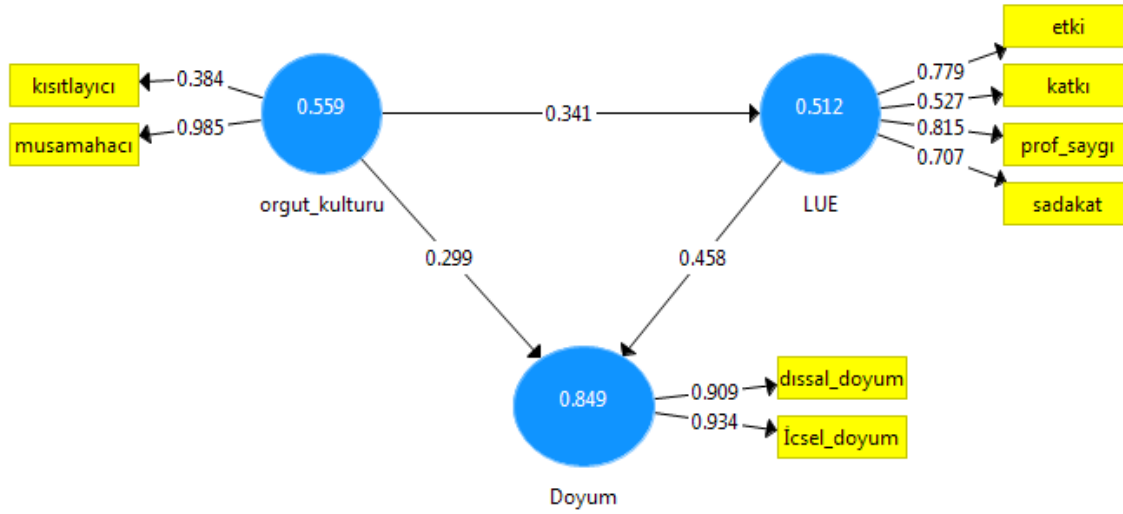
Tablo 1’de görüldüğü gibi araştırmaya katılan çalışanların %45.5’i kadın ve %54.5’i ise erkeklerden oluşmaktadır. Yaş aralıklarına baktığımızda ise 18-25 yaş arası çalışanların oranı %54.5 iken, 26-49 yaş aralığında çalışanların oranı %45.5’dir. Çalışanların eğitim düzeyi durumunun dağılımına bakıldığında ise ilkokul mezunu olanların oranı %8.0, ortaokul mezunu olanların oranı %28.4, lise mezunu olanların oranı %53.4, ön lisans mezunu olanların oranı %8.0 ve lisans mezunu olanların oranı ise %2.3’tür. Çalışma süreleri üç grupta incelenmiştir ve 1 yıla kadar çalışanların sayısı %35.2, 1-5 yıl arası çalışanların sayısı %58.0, 6 yıl ve üzeri çalışanlar ise %6.8’dir. Çalışanların çalışma alanına göre dağılımı şu şekildedir; Kasiyer %18.2, manav görevlisi %8.0, şarküteri görevlisi %1.1, kasap %4.5, reyon görevlisi %33.0, temizlik görevlisi %2.3, şoför %4.5, depo görevlisi %1.1, büro elemanı %27.3 dir.

Kısmi En Küçük Kareler Yöntemi ile Yapılan Yol Analizine İlişkin Sonuçlar

Aşağıda yer alan “Şekil 2” kısmi en küçük kareler yol analizi sonuçlarını ve çalışma doğrultusunda kurulan modeli temsil etmektedir. Şekil 2’de yer alan daire biçimindeki yapılar

modelin örtük değişkenlerini ifade etmektedir. Örtük değişkenler arasında yer alan oklar ise regresyon yollarıdır. Bu regresyon yolları(oklar) dışsal değişkenin içsel değişkenler üzerindeki yordama gücünü göstermektedir. Model aynı zamanda analizde yer alan yapıların literatüre bağlı olarak aracılık etkisinin var olup olmadığını test etmektedir. Modelde yer alan dikkörtgen yapılar ise ölçeklerin alt boyutlarını gösteren, gözlenen değişkenlerdir. Gözlenen değişkenler analize dahil edilirken SPSS paket programında toplam puanları alınmış ve bu şekliyle analize dahil edilmişlerdir. Gözlenen değişkenler ve örtük değişkenler arasında da regresyon katsayıları yer almaktadır.

Şekil 2- Kısmi En Küçük Kareler(KEKK) Yol Analizi Sonuçları

İş tatminindeki değişimin %85'i lider-üye etkileşimi ve örgüt kültürü tarafından açıklanmaktadır. Okların üzerindeki sayısal değerler ise yol katsayıları olarak ifade edilmekte olup yük değerlerini göstermekte ve bir değişkenin diğer bir değişken üzerindeki açıklama gücünü vermektedir. Bu değerler klasik faktör analizindeki faktör yüklerine benzemektedir. Yük değerlerine bakıldığında değerlerin çoğunluğunun 0.5'den büyük olduğu görülmektedir. Bu durum gösterge değişkenlerinin kesinlikle önemli olduğunu ve modelde kalması gerektiğini ifade etmektedir. 0.5 değerinden küçük değerlere sahip olan gösterge değişkenlerin modelde bırakılıp bırakılmayacağı ise araştırmacının değerlendirmesine bırakılmıştır. Bu çalışmada değişkenlerin etkisi araştırılmak istendiğinden yük değeri 0.5'den küçük olan değer sadece kısıtlayıcı örgüt kültürü boyutudur. Araştırılan yapıyı açıklamak için bu bağımsız değişkenin modelde kalması uygun görülmüştür ve bundan sonraki bölümlerde bu değişken ile yapılan analizlerden elde edilen sonuçlar yer alacaktır.

Tablo 2- İç model için yol katsayıları

	Örgüt Kültürü Yol Katsayısı	Lider-Üye Etkileşimi Yol Katsayısı	İş Tatmini Yol Katsayısı
Örgüt Kültürü		0.341	0.299
İş Tatmini		0.458	

İç modeldeki yol katsayıları istatistiksel olarak anlamlı bulunduğundan araştırılan hipotezler

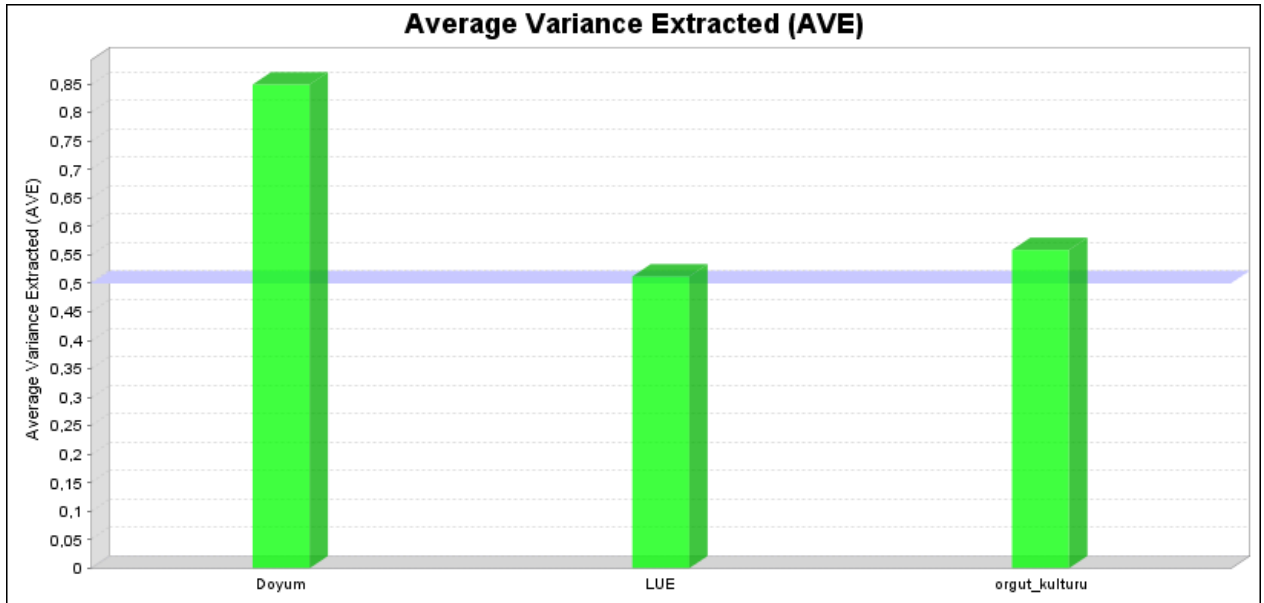
kabul edilmektedir. Tablo 2’de yer alan yol katsayı değerlerine bakarak iş tatminine en büyük etkinin öncelikle lider-üye etkileşimi ve sonrasında ise örgüt kültürü olduğu söylenebilir.

Tablo 3- AVE değerleri

	AVE	Birleşik Güvenilirlik	R ²	Cronbach Alfa
Örgüt Kültürü	0.559	0.701		0.774
Lider-Üye Etkileşimi	0.512	0.804	0.116	0.824
İş Tatmini	0.849	0.919	0.392	0.772

Tablo 3’ de görülen AVE değerlerinin 0.50’den büyük çıkması yansıtıcı modelin yakınsama geçerliliğinin yeterli olduğunu ifade etmektedir. Tablo 3’de yer alan AVE değeri aynı zamanda komunalite değeri olarak da bilinmekte olup gizli değişkenin kendi gözlenen değişkenindeki değişimi ne oranda açıkladığını ortaya koymaktadır. İçsel tutarlılık güvenilirliğini göstermek için birleşik güvenilirlik değerinin 0.70 ve daha yüksek olması istenmektedir. Birleşik güvenilirlik değerleri 0.70’den daha yüksek çıktığından içsel tutarlılıktan söz edilebilir. İç güvenilirliği gösteren cronbach alfa değerleri ise modelde 0.70’den daha yüksek çıkmıştır. Bu sonuçlardan ölçüm modelinin güvenilir olduğunu göstermektedir. Tüm cronbach alfa değerlerinin 0.70’den yüksek çıkması her bir faktörü ölçmekte kullanılan değişkenlerin sadece tek bir faktörü ölçtükleri sonucunu ortaya çıkarmaktadır.

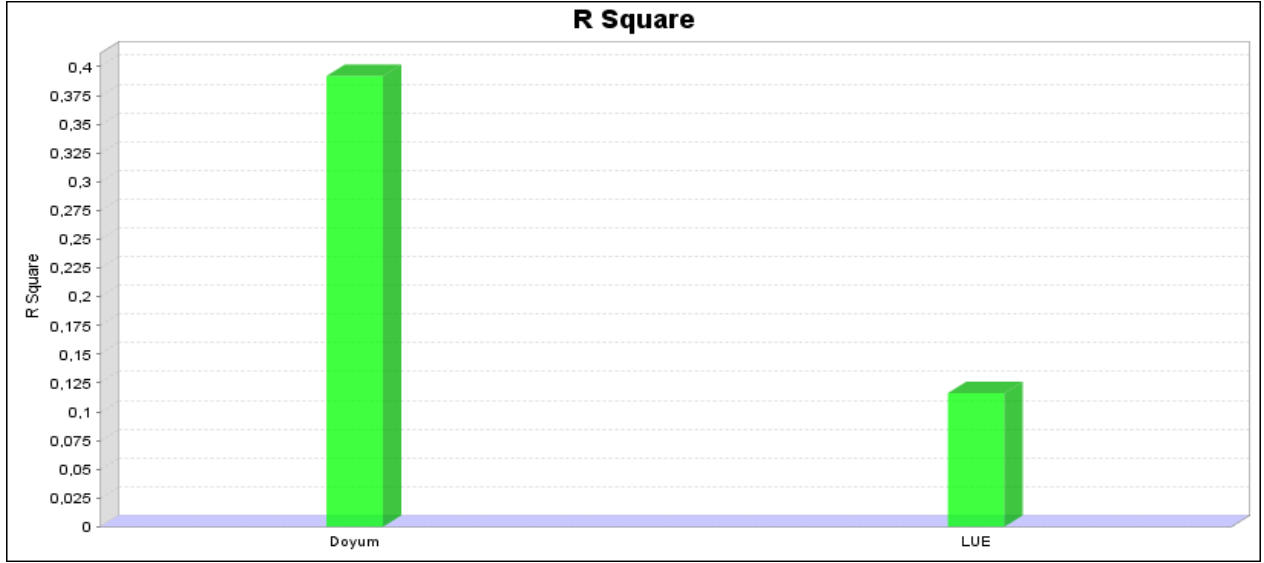
Grafik 1- AVE Değerleri

Yine Tablo 3’de yer alan R² değerleri için iş tatminindeki değişimin %11’inin lider-üye etkileşimi ve örgüt kültürü tarafından ve yine iş tatminindeki değişimin ise %39’unun lider-üye etkileşimi tarafından açıklandığı yorumu yapılmaktadır.

Yansıtıcı modelin geçerliliğini test etmede kullanılan diskriminant geçerlilik değerleri Tablo 4’de görülmektedir.

Grafik 2- R² Değerleri

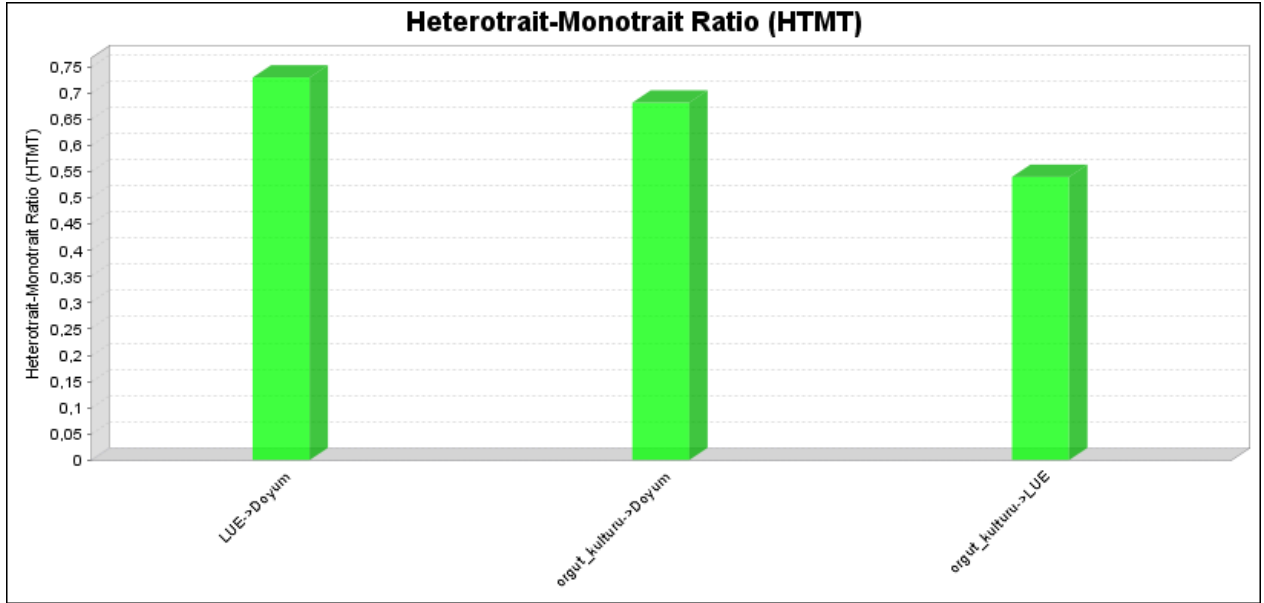

Tablo 4’de yer alan yıldız(*) ile belirtilen değerler, Tablo 4’de yer alan AVE değerlerinin kareköklerini göstermekte olup diğer ifadeler ise iç ilişki katsayılarını ifade etmektedir. Diskriminant geçerliliğinin sağlanabilmesi için AVE değerlerinin kareköklerinin diğer değerlerden yani gizli değişkenler arasındaki diğer iç ilişki değerlerinden büyük olması istenmektedir. Tablo 4’de yıldız(*) ile belirtilen değerlerin iç ilişki değerlerinden büyük olması dolayısıyla diskriminant geçerliliğinin en iyi şekilde sağlandığını söyleyebiliriz.

Tablo 4- Diskriminant geçerliliğinin testi için fornell-larcker kriteri ve iç ilişki katsayıları

	İş Tatmini	Lider-Üye Etkileşimi	Örgüt Kültürü
İş Tatmini	0.922*		
Lider-Üye Etkileşimi	0.560	0.716*	
Örgüt Kültürü	0.455	0.341	0.748*

Grafik 3- Diskriminant Geçerliliği

Tablo 5- Toplam etki için istatistik değerleri

	İş Tatmini	Lider-Üye Etkileşimi	Örgüt Kültürü
İş Tatmini	1.000		
Lider-Üye Etkileşimi	0.458	1.000	
Örgüt Kültürü	0.455	0.341	1.000

Değişkenler arası doğrusal modeli kurmada kullanılacak katsayılar Tablo 5’ de verilmektedir. İç model için test istatistik değerleri de yansıtıcı model için elde edilen test istatistik değerleri gibi tablo değerinden büyük hesaplandığından değişkenler arası ilişki anlamlı çıkmıştır. Yansıtıcı model için kurulan hipotezler benzer şekilde tekrar yapısal model için kurulduğunda araştırılan hipotezler kabul edilmiştir.

Bu çalışma için GoF değeri iş tatmini ölçeği için 0.849, lider-üye etkileşimi için 0.512 ve örgüt kültürü için 0.559 olarak analiz sonucunda elde edilmiştir. Bu değerlerin tümünün eşik değer olan 0.36’dan büyük olduğundan modelin geçerli olduğuna söylenebilmektedir.

6. Sonuç ve Değerlendirme

Örgüt kültürünün müsamahacı ya da kısıtlayıcı olması çalışanların yöneticileriyle aralarındaki ilişkinin boyutunu oluşturacaktır. Müsamahacı örgüt kültürüne sahip örgütlerde iş görenlere

süreçlere daha fazla katılma olanağı sağlanacak, inisiyatif kullanmaları kolaylaşacak ve bireylerin yaratıcılıklarının gelişmesi sağlanacaktır. Kısıtlayıcı örgüt kültürünün egemen olduğu işletmelerde ise bahsettiğimiz bu ve benzeri süreçlerin gerçekleştirilmesi pek mümkün olmayacaktır. Örgütsel süreçlerde söz sahibi olamayan birey yaratıcılığını kullanamayacak, bireyin hem lider-üye etkileşiminde hem de iş tatmin düzeyinde azalma meydana gelecektir.

Çalışmada geçerliliği test edilen hipotezlerin kabul/red durumu aşağıdaki Tablo 6' da yer almaktadır.

Tablo 6- Hipotezlerin kabul/red durumu

Hipotezler	Kabul/Red Durumu
H _{1.1} : Örgüt kültürünün iş tatmini üzerinde pozitif yönlü ve doğrusal bir etkisi vardır.	Kabul
H _{1.2} : Örgüt kültürünün lider-üye etkileşimi üzerinde pozitif yönlü ve doğrusal bir etkisi vardır.	Kabul
H _{1.3} : Lider-üye etkileşiminin iş tatmini üzerinde pozitif yönlü ve doğrusal bir etkisi vardır.	Kabul
H _{1.4} : Örgüt kültürünün iş tatmini üzerindeki etkisinde lider-üye etkileşiminin aracılık etkisi vardır.	Kabul

Yapılan çalışma sonucunda örgüt kültürü, lider üye etkileşimi ve iş tatmini üçgeninde örgüt kültürünün iş tatmini ve lider-üye etkileşimine, lider-üye etkileşiminin iş tatmini üzerinde etkisi olduğu istatistiksel olarak yapılan analizler sonucunda elde edilmiştir. Lider-üye etkileşimi iş tatminini etkilerken aynı zamanda olumlu olarak aracılık etkisi de yapmaktadır. Şekil 1'de örgüt kültürü iş tatminini 0.299 düzeyinde açıklama gücüne sahipken, lider-üye etkileşiminin aracılık etkisini modele eklediğimizde, örgüt kültürü ile lider-üye etkileşimi iş tatminini 0.458 düzeyinde açıklama gücüne sahip olmaktadır. Kurulan yol analizinde lider-üye etkileşiminin aracılık etkisi istatistiki olarak gösterilmiştir.

Bu sonuçlar bize örgüt kültürünün iş tatmini üzerindeki etkisinde lider-üye etkileşiminin önemli bir faktör olduğunu göstermektedir. Yani örgütsel kültürleri gereği lider ile izleyicileri arasındaki ilişkilerin güçlü olması o örgütte çalışanların iş tatminleri üzerinde olumlu yönde etkiler yaratmaktadır.

Örgüt kültürünün müsamahacı olup olmaması hem lider-üye etkileşimini hem de çalışanların iş tatminlerini olumlu yönde etkileyebilmektedir. Cinel ve Özdaşlı(2017)' nın fındık sektörü üzerinde yaptığı bir diğer çalışmada yine benzer sonuçları elde etmiştir. Elde edilen bu tür olumlu gelişmelerin çalışanların motivasyonlarını ve örgütlerine bağlılıklarını olumlu yönde etkilediği literatürde yapılan birçok araştırma ile desteklenmektedir. İşte bu yüzden örgüt kültürünün örgütler üzerindeki etkisini gözardı etmemeleri yöneticilere önerilmektedir.

Kaynakça

Baş, T. ve Ardıç, K. (2003). Verimlilik İçin İş Disiplini ve Etkin Disiplin Sisteminin Kurulması. *Amme İdaresi Dergisi*, 36 (3), 1-19.

Cinel M.O. ve Özdaşlı K. (2017). Müsamahacı ve Kısıtlayıcı Örgüt Kültürünün Lider-Üye Etkileşimi ve Çalışanların İş Tatmini Üzerine Etkisi: Fındık İşletmelerinde Çalışanlar

- Üzerine Bir Araştırma. Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 22 (3), 731-744.
- Erdoğan, İ. (1997). İşletmelerde Davranış. İstanbul: Dönence Basım ve Yayın.
- Hofstede, G. (1998). Attitudes, Values And Organizational Culture: Disentangling The Concepts. *Organization Studies*, 19 (3), 477-492.
- <http://geert-hofstede.com/organisational-culture-dimensions.html>, (15.02.2012).
- Kilmann, R. H. Saxton, M. J. ve Serpa, R. (1986). Issues in Understanding and Changing Culture. *California Management Review*, 28 (2), 87-94.
- Koçel, T. (2005). İşletme Yöneticiliği. İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım.
- Liden, R. C. ve Maslyn, J. M. (1998). Multidimensionality of Leader-Member Exchange: An Empirical Assessment Through Scale Development. *Journal of Management*, 24 (1), 43-72.
- Liden, R. ve Graen, G. (1980). Generalizability of the Vertical Dyad Linkage Model Of Leadership. *Academy of Management Journal*, 23 (3), 451-465.
- Pandelica, A. Lonica, M. ve Petrescu, P. (2012). Study Regarding The Identification of The Key Cultural Values of Multinational Companies. A Comparative Study: Europe, Asia, Usa. *Scientific Bulletin-Economic Sciences*, 11 (Special Issue), 69-81.
- Robbins, S. ve Judge, T. A. (2012). *Organizational Behavior*. New Jersey: Prentice Hall.
- Scandura, T. A. Graen, G. ve Novak, M. A. (1986). When Managers Decide Not to Decide Autocratically: An Investigation of Leader- Member Exchange and Decision Influence. *Journal of Applied Psychology*, 71 (4), 579-584.
- Tengilimoğlu, D. (2005). Hizmet İşletmelerinde Liderlik Davranışları İle İş Doyumu Arasındaki İlişkinin Belirlenmesine Yönelik Bir Araştırma. *Ticaret ve Turizm Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1, 85-103.
- Varma, A. Srinivas, E.S. ve Stroh, L.K. (2005). A Comparative Study of the Impact of Leader-Member Exchange in US and Indian Samples. *Cross Cultural Management*, 12 (1), 84-95.
- Wang, H., Hackett R.D., Law K.S., Wang D. ve Chen Z.X. (2005). Leader-Member Exchange As a Mediator Of The Relationship Between Transformational Leadership And Followers' Performance And Organizational Citizenship Behavior. *Academy of Management Journal*, 48 (3), 420-432.
- Wech, B. A. (2002). Effect On Organizational Citizenship Behavior, Supervisory Fairness And Job Satisfaction Beyond The Influence Of Leader-Member Exchange. *Business & Society*, 41 (3), 353-360.
- Weiss, D.J. Dawis. R.V. England. G.W. ve Lofquist, L. H. (1967). *Manual for The Minnesota Satisfaction Questionnaire (Minnesota Studies in Vocational Rehabilitation, No. 22)*, Minneapolis: University of Minnesota.
- Werther, W. ve Davis, K. (1988). *Personel Management And Human Resources*. Mc. Graw Hill.

Araştırma Makalesi

Avrupa Birliği ve Türkiye'nin Enerji Görünümü (1990-2018): Ne Değişti?

Uğur YILDIRIM¹

The European Union and Turkey's Energy Outlook (1990-2018): What Has Changed?

Abstract

Renewable energy is derived from natural resources such as wind, sun, biomass, rain etc. It replenish in less than a human lifetime. It does not deplete worlds resources. Most importantly it does not generate harm to climate and it does not give environmental damage. For sustainable development, it is necessary to end the use of fossil fuels in the world and to increase the use of renewable energy proportionally. In this study, developments in the energy market were examined on the basis of statistical data of the world, EU and Turkey. However, the data after 1990 do not indicate a decrease in fossil fuel useage or a proportional increase in renewable energy use. In this context, the widespread use of tax policies to promote clean and renewable energy is important.

Keywords: Renewable Energy, Energy Policy, European Union and, Turkey's energy strategy

Jel Codes: Q41, Q42, Q48

Öz

Yenilenebilir enerji; rüzgar, güneş, biyokütle, yağmur vb. doğal kaynaklardan elde edilir. İnsan ömründen çok daha kısa sürede kendisini yeniler. Dünyanın kaynaklarını tüketmez ve en önemlisi iklime ve çevreye zarar vermez. Sürdürülebilir kalkınma için dünyada fosil yakıt kullanımını bitirmek ve yenilenebilir enerji kullanımını oransal olarak arttırmak gerekmektedir. Çalışmada, Dünya'da, Avrupa Birliği'nde (AB) ve Türkiye'de enerji piyasasındaki gelişmeler istatistiksel verilere dayanılarak incelenmiştir. 1990 sonrası veriler ele alındığında, fosil yakıt kullanımında bir azalma ya da yenilenebilir enerji kullanımında oransal bir artış bulunmamaktadır. Bu bağlamda vergi politikalarının temiz ve yenilenebilir enerjiyi teşvik etmek üzere yaygın kullanımını önemlidir.

Anahtar Kelimeler: Yenilenebilir enerji, Enerji politikaları, Avrupa Birliği ve Türkiye'de Enerji Stratejisi

¹ Arş. Gör. Kırıkkale Üniversitesi İ.İ.B.F. İktisat Bölümü 71450 Yahşihan / KIRIKKALE, u.yildirim@kku.edu.tr,
Orcid no: 0000-0002-3542-7835

GİRİŞ

Avrupa Birliği ve Türkiye’nin enerji tüketimi ve politikasını incelemek, enerji kaynakları ve tüketimi açısından özellikle Türkiye’nin konumunu ve durumunu görmek ve buradan hareketle politika çerçevesi oluşturmak için önemlidir. Söz konusu konuyu tarihsel bağlamında ele almak, Türkiye’nin enerji alanında sadece nasıl bir yol izlediğini anlamamızı sağlamayacak onun dışında Avrupa ile kıyaslama yapılmasını olanaklı hale getirecek ve Avrupa’da uygulanan politikalar ile Türkiye’nin enerji politikası masaya yatırılarak ikisinin farklılıkları ve sonuçları üzerinden yeni politikalar önerilmesini mümkün kılması beklenmektedir.

Ana hatları üzerinden bakıldığında Türkiye’nin özellikle son yıllarda enerji yatırımlarına yoğunlaştığını görmek mümkündür. Aynı zamanda jeopolitik konumu ile de enerji transferinde enerji bölgeleri ile Avrupa arasında köprü görevi üstlenecek bir pozisyonadadır. Ancak bu konuda Türkiye’nin gelir elde etme açısından çok başarılı olmadığı ve enerjiyi çok yüksek fiyatlardan aldığına dair çeşitli eleştiriler de bulunmaktadır.

Özellikle Türkiye kalkınma fonunun kurulmuş olması bu noktada önemli bir hamle olarak değerlendirilmelidir. Her ne kadar fon, şu an için enerji konusunda çok da faal gözükme de dünyadaki örneklerine bakıldığı zaman, benzeri fonların özellikle enerji alanında yoğunlaştığı ve yüksek karlılık ile ülke ekonomisine büyük katkı sağladığı görülebilir. Bu bağlamda bu fonun oluşmasının yaratacağı önemli hamlelerden biri kısa vadede olmasa bile en azından orta vadede, Türkiye’nin enerji alanında daha karlı ve daha aktif politika izlemesine olanak sağlayacaktır.

Türkiye’nin enerji alanında konumunu belirlemek için bu çalışmada Avrupa ve Dünya’daki enerji konusundaki atılımlar ve istatistiklerden hareketle Türkiye’nin konumu, tarihsel bir analiz içinde değerlendirilmeye çalışılmış ve gelecekte enerji politikalarına yön verebilmek adına saptamalar ve politika önerilerinde bulunulmuştur. Bu bağlamda öncelikle AB enerji politikası değerlendirilecek ve buradan hareketle Türkiye enerji politikası üzerine saptamalar yapılmaya çalışılacaktır.

1. AB Enerji Politikası

Avrupa Birliği enerji politikasına bakıldığında aslında birlikteliklerinin temelinde yer alan en temel ve ilk husus enerji olduğunu görmek mümkündür. AB’nin temeli Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu Anlaşması ile atılmıştır. Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu (AKÇT) 5 Mayıs 1949’da oluşturulmuş ve 1951 Paris Anlaşması ile genişlemiş ve uluslar üstü bir oluşum ve örgüt haline gelmiştir. Söz konusu topluluğu İkinci Dünya Savaşı sonrası Avrupa’nın ekonomik sıkıntısı ve hammadde sorunlarını gidermek ve yeni bir savaşa yol açmamak amacıyla atılmış bir adım olarak görmek mümkündür. Özellikle Fransa ve Almanya’nın bu noktadaki ortaklığı hem söz konusu ülkelerin hem de Avrupa Ekonomisinin top yekûn kalkınması adına fırsat yaratacağı beklentisi ile kurulmuştur. Savaş sonrası yeniden kalkınma çabasında olan Avrupa’nın ciddi bir enerji ihtiyacı vardır. Bu durum Avrupa özelinde kalkınmanın motorunu harekete geçiren güç olan enerji alanında ortak hareket etme çabası ortaya çıkarmıştır.

Kömür ve çelikte yaratılacak bu ortak pazar, dönemin en önemli enerji kaynakları ve kalkınma aracı olan enerjinin etkin kullanımını mümkün kılacaktır. Söz konusu dönemde Avrupa enerji politikasına kuşbakışı bir gözlemlerle yaklaşıldığında temelde ülkelerin enerji ihtiyacını kendi kaynakları ile idare etme yolunda oldukları görülmektedir. Söz konusu kaynakları çok fazla olmadığından, kalkınma ve gelişme yolunda Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ve Rusya’nın

gerisinde kalmamak adına ithal enerjiye bağımlı hale gelmişlerdir. Bu dönemde Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu olan EuroAtom kurulmuştur. Nükleer enerji konusunda çalışmalar da bu şekilde başlamıştır. Fosil enerji kaynakları az olan Avrupa için enerji konusunda kendine yeterliliğin nükleer enerji ile mümkün olabileceği görüşü kabul edilmeye başlanmıştır. Tabii bunun yanı sıra yeni enerji kaynakları konusunda da çalışmalar yapılması düşüncesi önem kazanmaya başlamıştır.

1.1. AB Yolunda Enerji Politikası

1960’lı yıllarda çıkarılan memorandumlar ile üye ülkelerin enerji kullanım miktarları saptanmaya çalışılmıştır. Enerji piyasası hakkında arz ve talebe ilişkin merkezi bir bilgi bu şekilde oluşturulmuştur. 1968’de topluluğun enerji politikasına ilişkin ilk kılavuz yayınlanmış ve enerji ürünlerinin ticaretinin topluluk içinde karşı karşıya bulunduğu engeller sıralanmış ve devamında ise ortak pazarın geleceği masaya yatırılmıştır. Genel olarak bu çerçevede bu şekilde bir birlikteliğin mümkün olamayacağı konusunda bir uzlaşma ortaya çıkmıştır.

Enerji konusunda geleceğe ilişkin bir politika belirlemek kolay değildir. 1960’lı yıllar için de aynı durum söz konusudur. Yeni enerji kaynaklarının belirsizliği, fosil yakıt arz eden ülkelerdeki politik karmaşalar bu belirsizliklerin altında yatan temel unsurlardır. Bu yıllar Avrupa’nın Orta Doğu’daki enerji kaynaklarına açıldığı bir dönemdir. 1970’lerdeki petrol krizleri bu nedenle Avrupa’yı önemli ölçüde etkilemiştir. 1973 ve 1979 petrol krizi sonrasında Avrupa topluluğu “enerji arzının güvensizliği, fiyatların istikrarsızlığı, ödemeler dengesinde açıklar olmak üzere üç büyük sorunla uğraşmak zorunda kalmıştır” (Dursun, 2011). Bu durumların üstesinden gelmek üzere, ortak hedefler belirlenmiştir. Enerji tasarrufu, ithal petrol bağımlılığının azaltılması ve fosil yakıt kullanımı yerine yeni enerji kaynaklarının ikame edilmesi Avrupa enerji politikasının merkezine yerleşmiştir. Nükleer enerji de bu dönemde özellikle önem kazanmış ve nükleer enerji santralleri kurulmaya başlanmıştır.

1.2. AB Enerji Politikası

Topluluğun ortak enerji politikasına bakıldığında ise sürdürülebilir kalkınma perspektifi ile çevre ve doğaya zarar vermeyen enerji, Maastricht Anlaşması ile temele yerleştiği görülebilir. Bunun yanı sıra tüketicilerin korunması ve gereksinimlerinin dikkate alınması gerekliliğinin de altı çizilmiştir.

Topluluğun enerji konusundaki tarihsel süreçleri en önemli hususun arz güvenliği olduğunu ortaya koymaktadır. Yenilenebilir enerji Maastricht Anlaşması ile topluluğun gündemine yoğun bir şekilde girmiş ve teşvik edilmiştir. Yenilenebilir enerji kullanılarak enerji üretimine özel önem verilmiştir. Lizbon Anlaşması ile enerji alanında birliğin tarihindeki en önemli adım atılmış ve enerji konusu hukuksal bir zemin kazanmıştır.

Yukarıdaki topluluğun enerji konusuna ilişkin yaklaşımının ortaya koyduğu en önemli husus çevreye ve insana duyarlı sürdürülebilir kalkınmayı mümkün kılacak, yenilenebilir enerjinin Avrupa için önemidir. Örneğin bu görüş 1990’lardan itibaren yaygınlık kazanmış ve 1993 yılından 2005 yılına kadar AB toplam enerji tüketimi içinde yenilenebilir enerjinin yüzde 8’lik bir pay almasına karar verilmiştir. Bunun gerçekleşmesi için “güçlü ulusal politikalar... ve etkileyici yapısal değişiklikler” gerekmiştir (Resch vd, 2016:11). Ülke bazında gerekli standartları sağlamak için AB üyesi olan ve aday ülkelerde enerji politikalarının etkin bir şekilde uygulanması sağlanmıştır. Örneğin “AB uyum politikaların uygulanmasının sonucu olarak Polonya enerji sektöründe...yenilenebilir enerjinin rolü artmıştır.” (Chodkowska vd, 2016:721)

Enerji güvenliği meselesi, özellikle terörist saldırılar, doğal afetler, savaşlar ve kriz nedeniyle ortaya çıkar. 2006 yılında Avrupa enerji stratejisi üzerine Yeşil Kitap yayınlanmıştır. Söz konusu

kitaba göre AB enerji politikası üç saç ayağı üzerine oturmuştur. Bunlardan birincisi sürdürülebilirlik ikincisi rekabet ve üçüncüsü ise güvenlidir. Bu üçünün dengeli bir şekilde gözetilmesi gerekliliğinin altı çizilmiştir.

Amsterdam Oturumu ile sürdürülebilir enerji konusu AB üyeleri arasında tartışılmış yenilenebilir enerji yol haritası çıkarılmaya çalışılmıştır. Berlin Oturumu’nda ise fosil yakıtlar ele alınmış olsa da temel fikir, alternatif enerji kaynaklarına yönelmek için nasıl bir yol izleneceği olmuştur.

AB üye ülkelere bakıldığında nükleer enerji santrallerinin kapatılmaya başlandığı yeni santral kurulmasına izin verilmesi ve enerji ihtiyacının yenilenebilir enerji kaynaklarına yöneldiğini görmek mümkündür.

2. Küresel Enerji Piyasası Üzerine Gözlemler

AB üyesi ve diğer ülkeler açısından enerji büyük bir sorundur. Hatta belki de dünyanın karşı karşıya olduğu en önemli iktisadi ve siyasi sorundur. Dünya bu sorunla 18. Yüzyıldan beri karşı karşıyadır. 18. Yüzyılın başlarında önce İngiltere’de başlayan Sanayi Devrimi ile enerji ihtiyacı sorunu başlamıştır. Sanayi Devrimi’nin ikinci aşamasını temsil eden demiryolları ile enerji ihtiyacı hızla artmıştır. Özellikle 1. Dünya Savaşı sonrasında başlayan yeni sanayileşme hamleleri, 2. Dünya Savaşı sonrasında daha da artmış ve enerji olarak petrole bağımlık giderek artmıştır. 1973 yılında yaşanan petrol krizi sonrasında petrole bağımlılığın azaltılması gerekliliği açığa çıkmıştır. “İktisadi yapıdaki değişimler enerji kullanımında artan etkinlik çevreye olan duyarlılığın artması ile petrole dayalı enerji kullanımı tüm dünyada yakın gelecekte azalacaktır” (Odell, 1994:59). Enerjiyi bir meta olarak düşündüğümüzde onun üretimi ve tüketimi dolayısıyla arzı ve talebi enerji piyasasının iki temel saç ayağını oluşturduğu görülebilir. Bu başlık altında Dünya enerji piyasası üzerine saptamalar yapılmaya çalışılacak ve yenilenebilir enerjinin neden gerekli olduğu göstergeler yardımı ile izah edilecektir.

2.1. Küresel Enerji Pazarında Talep

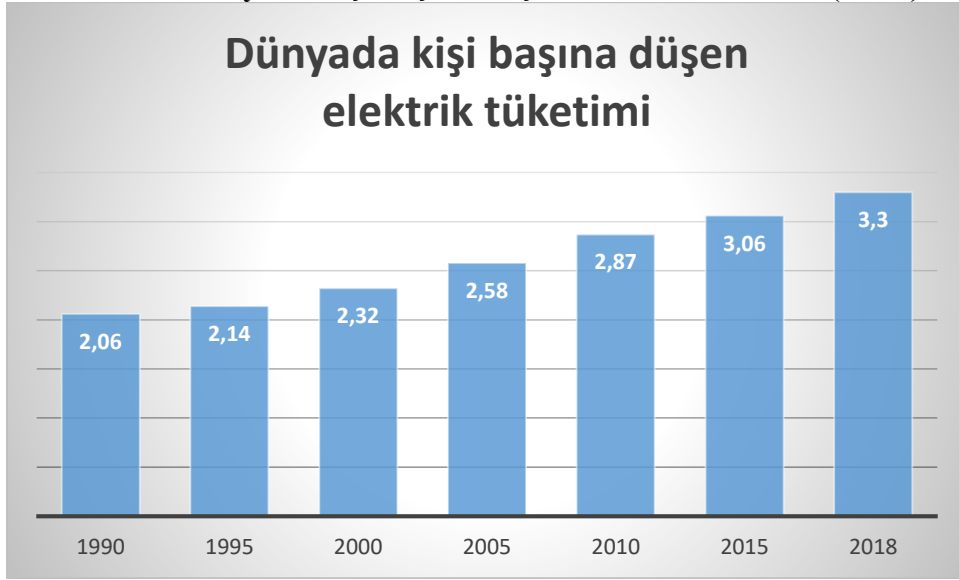
Bu bölümde öncelikle enerji talebi elektrik tüketimi verileri üzerinden değerlendirilecektir. Elektrik tüketimi üretim ve dolayısıyla büyüme ile doğrudan ilişkilidir (Hu, 2013:332). Kullanılan veriler nüfusa orantılandırılmıştır. Dolayısıyla kişi başına düşen elektrik tüketimi hesaplanmış ve grafikler aracılığıyla saptamalar sunulmaya çalışılmıştır.

Temel olarak, 1990 sonrası Dünyada ve çeşitli ülkelerdeki elektrik tüketimi rakamları üzerinden değerlendirilme yapılacaktır. Kuşbakışı bir bakış sağlaması için öncelikle dünyada kişi başına düşen elektrik tüketimi rakamlarına yıllar itibarıyla bakmak yararlı olabilir. Bu noktada kalkınma ile elektrik tüketimi üzerine çok sayıda ampirik çalışma yazıldığını ve söz konusu çalışmaların aralarında pozitif bir ilişki saptadıkları ve ilişkinin de elektrik tüketiminden kalkınmaya dönük olduğunu altını çizmek yararlı olabilir. Keza kalkınma ölçümlerine bakıldığında kişi başına düşen elektrik tüketiminin de kullanıldığını görmek mümkündür. Buradan hareketle Dünyada ve bazı gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler açısından elektrik tüketimini değerlendirmek yararlı sonuçlar ortaya koyabilir. Çünkü bölgesel farklılıklar önem arz etmektedir. Ayrıca iklim değişikliğinin de enerji talebi üzerinde etkisi bulunmaktadır. Cian ve Wing (2016) iklim değişikliğinin özellikle az gelişmiş bölgelerde enerji talebini arttıracak ve yoksulluğu da derinleştireceğini ampirik olarak hesaplamışlardır. Bu noktada Dünyada, AB’de ve Türkiye’de kişi başına düşen elektrikten hareketle enerji talebinin incelemek yararlı olacaktır.

2.1.1. Dünyada Kişi Başına Düşen Elektrik Tüketimi

Grafik 1’de Dünyada kişi başına düşen elektrik enerji tüketim değerleri verilmiştir. 1990-2018 arası dönemde 5 yıllık periyotlarla elektrik tüketim değerlerine bakıldığında Dünya genelinde kişi başına düşen elektrik tüketiminin arttığını görmek mümkündür. Kişi başına düşen elektrik tüketim değerine bakılma nedeni, böylelikle nüfus artışı ve onun yarattığı tüketim artışının bertaraf edilmesi içindir. Bu noktada iktisadi büyümenin enerji talebini arttırması olgusu genellikle ihmal edilmektedir. Roubaud ve Shahbaz (2017) ‘de bu durumun önemini altını çizmişlerdir. Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (OECD) ülkeleri üzerine yapılan bir çalışmada Kirikkaleli, Sokri, Candemir ve Ertugrul (2018) elektrik tüketiminin büyüme üzerine etkisi olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Grafik 1. Dünyada Kişi Başına Düşen Elektrik Tüketimi (Mwh)

Kaynak: iea.org. verileri kullanılarak hazırlanmıştır.

Grafik 1’de görüldüğü üzere 1990’da kişi başına düşen elektrik tüketimi 2,06 iken, 2018 yılında bu değer 3,3’e çıkmıştır. Kabaca 30 yıllık bir zaman diliminde kişi başına düşen elektrik tüketiminde %60 oranında bir artış yaşanmıştır. Dünyada görülen bu artışın sebebi gelişmiş ekonomilerden kaynaklanmamaktadır. Gelişmekte olan ve az gelişmiş ekonomilerin elektrik tüketimlerinde oransal olarak oldukça büyük artışlar gerçekleşmektedir. Bu bağlamda AB ve Türkiye’nin kişi başına düşen elektrik tüketim değerlerini ayrıntılı bir şekilde incelemek ve bunu Güney Kore, Çin, Japonya, ABD ve Dünya ortalamaları ile kıyaslamak yararlı sonuçlar ortaya koyacaktır. Dreyer vd. (2014:13)’de “Talebin Asya ve gelişmekte olan piyasalara kaydığını” hesaplamışlardır.

2.1.2. AB Kişi Başına Düşen Elektrik Tüketimi

AB ülkelerinde 1990-2018 enerji talebinde dünyaya paralel şekilde artış olduğunu görmek mümkündür. Ancak AB ülkeleri açısından, elektrik tüketimindeki artış dünya ortalamasının gerisindedir. Grafik üzerinden değerlendirmeler konuya ilişkin net sonuçlar vermektedir. Otuz yıllık bir döneme bakıldığında, yüzde 16’lık bir artış olduğunu görmek mümkündür. “2007’den itibaren enerji tüketimi üç ülke haricinde (İsveç, Estonya ve Norveç) AB üyesi ülkelere azalmıştır” (Odyssee-Mure Project 2015:6).

Grafik 2. AB Kişi Başına Düşen Elektrik Tüketimi (Mwh)

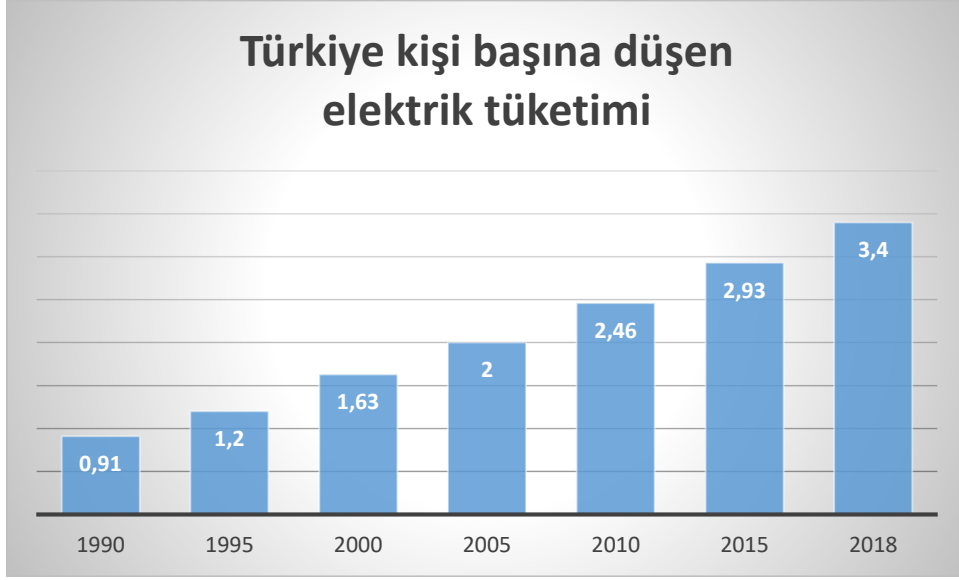
Kaynak: iea.org. verileri kullanılarak hazırlanmıştır.

AB elektrik tüketimi 2005 yılına kadar artmış sonrasında ise azalmıştır. Gelişmiş ülkelerde elektrik tüketim değerinin az artması ve hatta azalmaya başlamasının altında yatan etkenlerden biri, daha az enerji sarf eden ampul ve eşyaların kullanılmaya başlanması olarak görülebilir. Diğer yandan temel etken ise sanayide elektrik kullanımının azalmaya başlamasıdır. Az gelişmiş ve gelişmekte olan ekonomilerde ise tersine bir süreç yaşanmakta ve kalkınmak için daha fazla elektrik tüketmek gerekmektedir.

2.1.3. Türkiye Kişi Başına Düşen Elektrik Tüketimi

Türkiye gelişmekte olan bir ekonomi olarak kişi başına düşen elektrik tüketimini gelişmiş ekonomilerden daha fazla arttırmak zorundadır. Gerçekten de söz konusu döneme bakıldığında Türkiye'nin elektrik tüketiminin %273 gibi bir oranla arttığını görmek mümkündür. Şekil 3'de ayrıntılı olarak Türkiye'nin elektrik tüketiminin dönemler itibariyle nasıl bir seyir izlediğini görmek mümkündür.

Grafik 3. Türkiye Kişi Başına Düşen Elektrik Tüketimi (Mwh)

Kaynak: IEA.org. verileri kullanılarak hazırlanmıştır.

1990'dan 2018 yılına geldiğimizde Türkiye'de elektrik tüketimi %273 oranında artış göstermiştir. Bu artışlar, sektörel bazda değerlendirildiğinde, en fazla ticaret ve kamu hizmetleri sektöründe artış olduğunu görmek mümkündür. Bu dönemde sektörel dağılımda oransal olarak payı artan sektör kamu hizmetleri ve ticarettir. Gelişmekte olan ekonomilerde genel olarak temel dinamiğin bu şekilde olduğu söylenebilir. Bütün sektörlerde elektrik tüketimi artmamaktadır, ancak 1990-2018 arası oransal dağılıma bakıldığında toplam elektrik tüketiminde, sanayinin payının biraz azaldığı, tarımın ve konutun neredeyse aynı kaldığı veya çok az azaldığı, buna karşın ticaret ve kamu hizmetlerinin elektrik tüketim oranının arttığını görmek mümkündür. Brezilya, Güney Kore ve Türkiye'de buna benzer bir tablo ortaya çıkmaktadır.

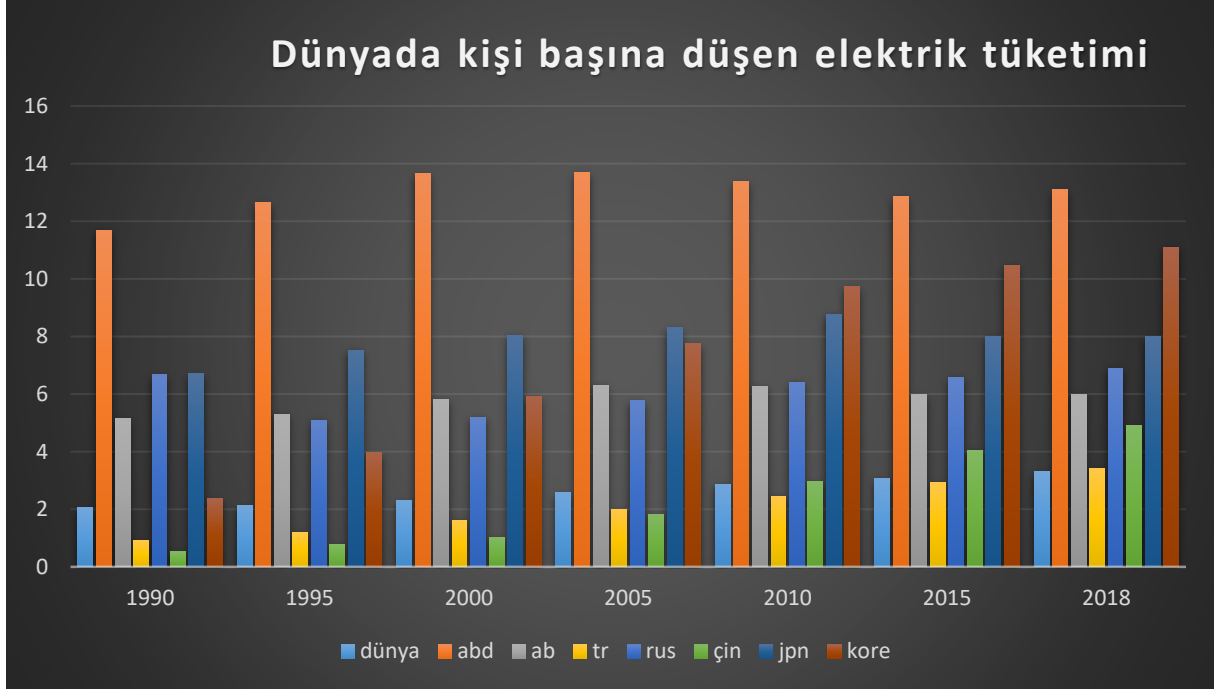
2.1.4. Dünya Elektrik Tüketimine Panoramik Bakış

ABD, Güney Kore, Çin ve Japonya'yı yukarıdaki değerlendirilen ülkelere eklediğimizde ortaya çıkan görüntü bir takım önemli doneler içermektedir. Dünya genelinde elektrik tüketimi artarken ABD, AB, Rusya ve Japonya gibi gelişmesini tamamlamış, kalkınmış ekonomilerde elektrik tüketimindeki artış görece düşüktür. Örneğin Rusya'da %3, ABD'de %12 ve Japonya'da ise %19 artış göstermektedir. Buna karşın gelişmekte olan ve sanayileşmeye hızla devam eden ekonomilerde örneğin Çin'de %824 Güney Kore'de ise %368 gibi elektrik tüketim rakamlarında artış kaydedilmiştir. Otuz yıllık dönemin seçilmiş ekonomiler açısından kişi başına düşen elektrik tüketimini aşağıdaki grafikte takip etmek mümkündür.

Grafik 4'e bakıldığında, koyu sarı renkle ABD yıllar itibarıyla kişi başına düşen elektrik tüketiminde hep en yüksek değerleri yakalamıştır. Ancak kişi başına düşen elektrik tüketim miktarı fazla bir artış göstermemektedir. Buna karşın kahverengi renk ile gösterilen Güney Kore de 1990'larda kişi başına düşen elektrik tüketim miktarı çok düşükken, yıllar itibarıyla artmış ve oldukça yüksek tüketim miktarlarına adeta sıçramıştır. Çin'de ciddi bir artış görülmektedir. 1990 yılında Dünya ortalama elektrik tüketim değerlerinin oldukça altında kalan Çin, 2010'lu yıllarda Dünya ortalamasının üzerine çıkmış ve artış hızı yükselerek devam etmiştir. Buna karşın Türkiye

tüketim değerleri açısından 1990’da Çin’in önünde ama Dünya ortalamasının gerisindedir. Türkiye, Dünya ortalamasına ancak 2018’de ulaşabilmiştir.

Grafik 4. Dünyada ve Seçilmiş Ülkelerde Kişi Başına Düşen Elektrik Tüketimi

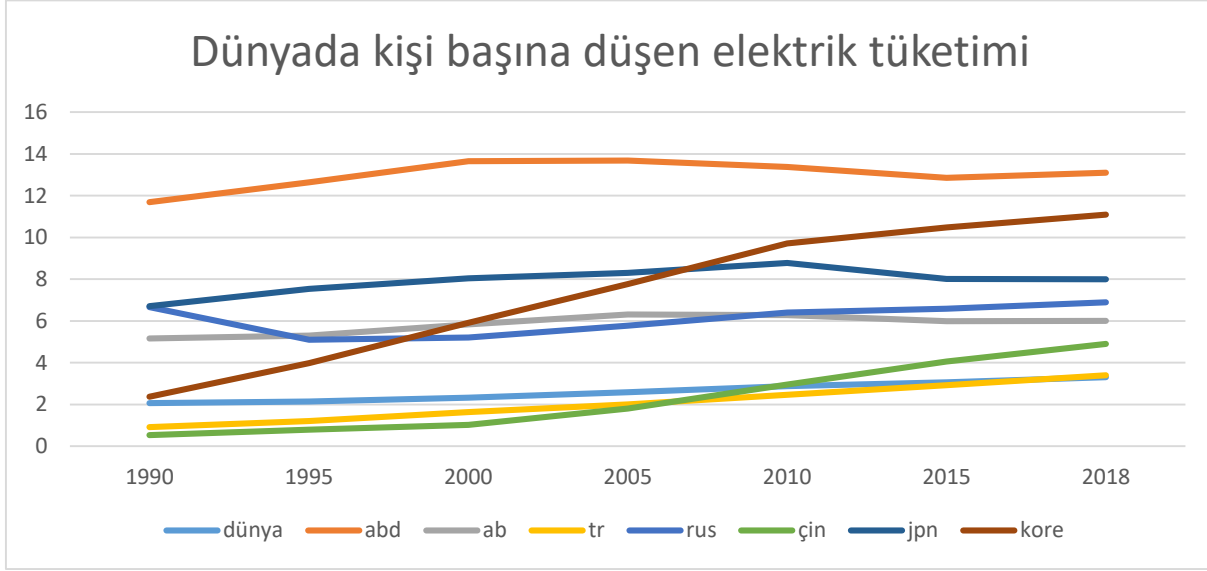

Kaynak: iea.org. verileri kullanılarak hazırlanmıştır.

Yukarıda izah edilenler aşağıdaki grafikte daha da görünür hale gelmiştir. Grafik 5’e bakıldığında aşağıda söylenenleri görmek mümkündür.

Çin ve Türkiye 1990’da dünya ortalamasının altında yer alırken, AB, Güney Kore, ABD, Rusya ve Japonya dünya ortalamasının üzerindedir. Gelişmiş ülkeler ve bölgeler örneğin ABD, AB, Rusya ve Japonya’da elektrik tüketimi açısından 30 yıllık dönemde büyük değişiklikler olmamıştır. Güney Kore kalkınmacılığının başarısını elektrik tüketim değerleri üzerinden okumak mümkündür. Çin’in yükselişini de keza görmek mümkündür. Türkiye ise bu ülkelerle kıyaslandığında kalkınma açısından biraz daha geriden gelmiştir. Dolayısıyla bunun tersine çevrilmesi için enerji alanında devlet politikasının daha aktif olması önemlidir.

Grafik 5. Dünyada ve Seçilmiş Ülkelerde Kişi Başına Düşen Elektrik Tüketimi

Kaynak: iea.org. verileri kullanılarak hazırlanmıştır

2.2. Küresel Enerji Pazarında Arz

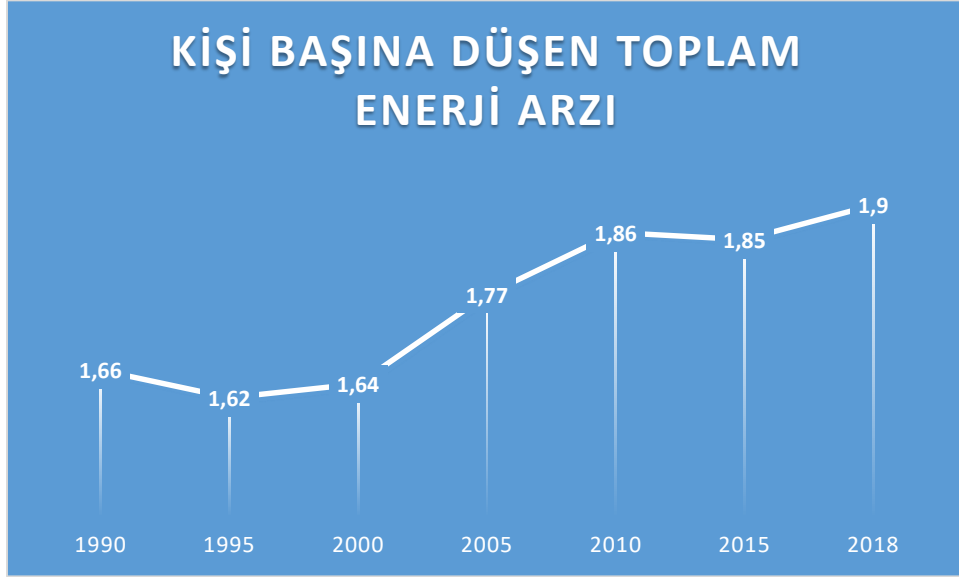
Enerji arzı ve güvenliği 21. Yüzyılda ekonomilerin karşı karşıya olduğu en önemli meselelerden birisidir. "Küresel bir kamu politikası çerçevesi ile değerlendirildiğinde enerji güvenliğinin sağlanabilmesi mümkün olabilir" (Goldthau, 2012:80). Dolayısıyla tek bir ülkenin sorumlu davranışı ile değil Dünyanın bütün olarak bu konuda sorumlu tutum göstermesi ile gerçekleştirilebilir. Çeşitli enerji kaynakları kullanılarak temiz, ihtiyacı giderecek ve süreklilik arz edecek şekilde enerji temini olarak enerji arzının temel yapısını oluşturmak mümkündür. Sürdürülebilir enerji en önemli boyuttur (Schiffer, 2014:112).

Enerji, gerekli hammaddelere sahip olarak veya ilgili kaynakların ithal edilmesi şeklinde gerçekleştirilebilir. Türkiye’de elektrik üretimine bakıldığında %51 oranında ithalata bağımlı olduğu görülmektedir. Türkiye’de fosil yakıtlardan taş kömürü ve linyit üretilmekte ve ülkenin elektrik enerji talebinin %13’ü bu yakıtlarla sağlanabilmektedir. Özellikle son yıllarda rüzgar türbini ile toplam elektrik talebinin yüzde 10’unun biraz üzerinde elektrik üretimi gerçekleştirilmektedir.

2.2.1. Dünyada Kişi Başına Düşen Enerji Arzı

Yukarıda elektrik tüketimi değerlerine bakıldığında 1990-2018 döneminde Dünyada kişi başına düşen toplam tüketimin %60 oranında arttığı belirtilmiştir. Enerji üretimine bakıldığında da dünyada kişi başına düşen enerji arzında ise %15’lik bir artış gerçekleşmiştir. Bu durumun çok da sürdürülebilir olmadığını söylemek mümkündür. Sürdürülebilir olması için enerji arzının, taleptekine benzer oranda artması ya da enerji tüketiminde azalma olması gerekmektedir.

Grafik 6. Dünyada Kişi Başına Düşen Enerji Arzı

Kaynak: IEA.org. verileri kullanılarak hazırlanmıştır.

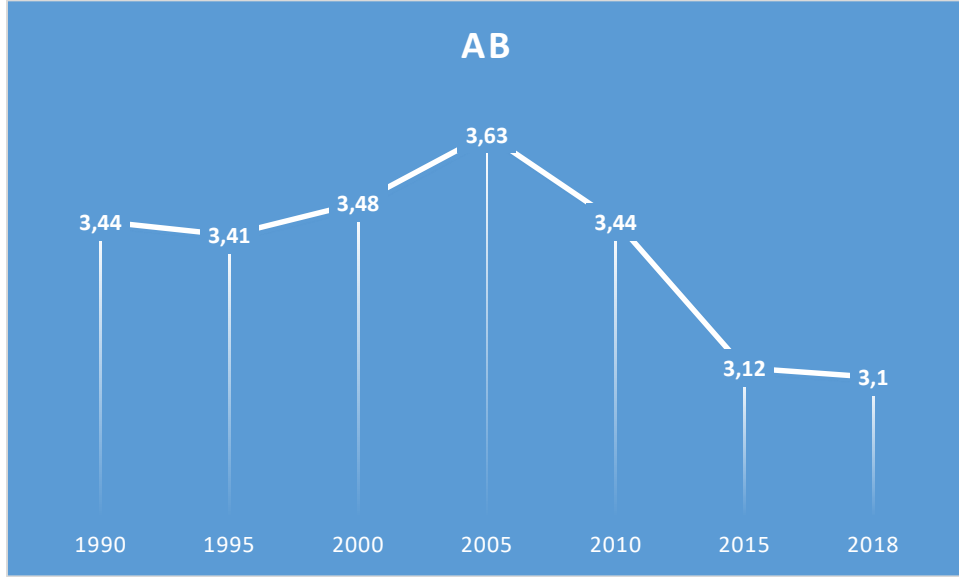
Kişi başına düşen enerji arzındaki artış %15 düzeyindeyken elektrik tüketimindeki artış %60 düzeyindedir. Mevcut piyasa şartlarında talepten kaynaklı olarak arz yetersizliği ve enerji fiyatları genel seviyesinde artış yaşanması mümkündür. Enerji yetersizliği tüm mallar için üretimde büyük bir sorun oluşturabilir. Bu bağlamda enerji arzı güvenliği ve temiz enerji kullanımı önemlidir. Enerji arzı konusunda Dünyadaki genel görüntü bu şekildeyken, AB ve Türkiye'nin enerji arzı konusundaki durumunu incelemek yararlı olacaktır.

2.2.2. Avrupa Birliği'nde Kişi Başına Düşen Enerji Arzı

Enerji üretimi konusunda gelişmiş ülke ve bölgelerde enerji arzının azaldığını kalkınma yolunda olan ülkelerde ise enerji üretiminin arttığını görmek mümkündür. Bu bölümde daha çok Avrupa Birliği ülkeleri üzerinde durulacaktır. Önce, Türkiye'de enerji arzı meselesi tartışılacak devamında ise dünyanın çeşitli bölge ve ülke örneklerinden hareketle, enerji arzı üzerine değerlendirme yapılacaktır.

Avrupa Birliği enerji arzına bakıldığında, yıldan yıla kişi başına düşen enerji üretiminin azaldığı ve enerji üretiminde 1990-2018 döneminde yüzde 10'luk bir daralma meydana geldiği Grafik 7'de görülmektedir. Yıllar itibarıyla bakıldığında aşağıdaki Grafik 7'de Avrupa Birliği'nde 1990-2018 döneminde kişi başına düşen enerji rakamlarını görmek mümkündür. 2005 yılına kadar Avrupa'da enerji arzında küçük de olsa bir artış olduğu sonrasında ise yavaş yavaş azalmaya başladığı görülmektedir.

Grafik 7. Avrupa Birliğinde Kişi Başına Düşen Enerji Arzı

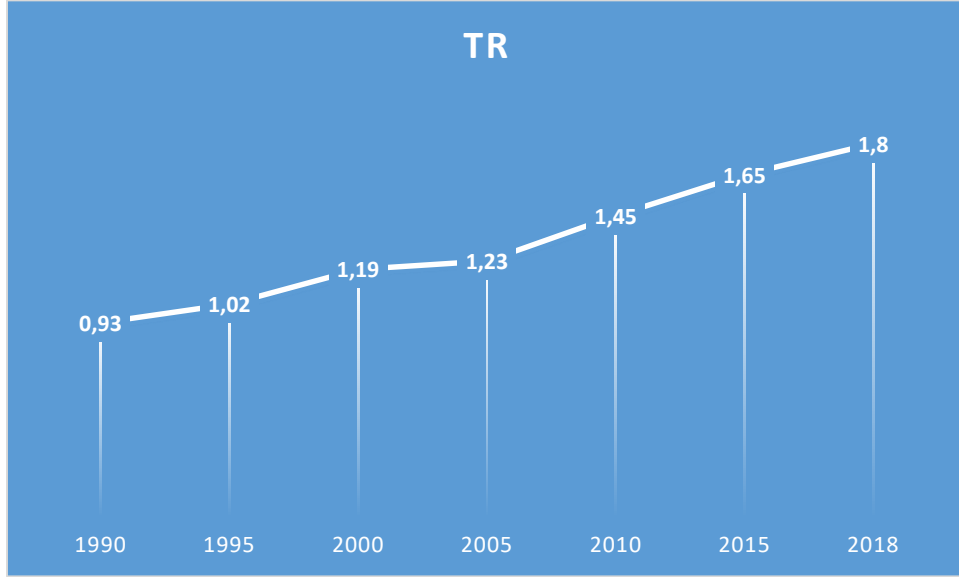
Kaynak: iea.org. verileri kullanılarak hazırlanmıştır.

Üye ülkelere baktığımızda örneğin Almanya’da %18, Fransa’da %5, İtalya’da % 7,5 oranında bir daralma varken, İspanya’da %13 düzeyinde bir artış olmuştur. Enerji arzı, talebi kadar değişken değildir, daha istikrarlıdır. Doğal kaynaklar ve dünyanın sahip olabildiği enerji miktarını yıldan yıla büyük değişiklikler beklemek yanıltıcı olabilir. Ancak yenilenebilir enerji kaynaklarının giderek artması ve oransal olarak önem kazanmaya başlaması ile enerji arzında da sıçrama ve onaylıklar görmek mümkün olabilir.

2.2.3. Türkiye’de Kişi Başına Düşen Enerji Arzı

Türkiye’de kişi başına düşen enerji arzında Avrupa Birliği ve Dünya ortalamalarına göre çok çarpıcı bir artış vardır. Örneğin Türkiye’de kişi başına düşen elektrik üretimi yüzde 93,5 artmıştır. Söz konusu artış aşağıdaki grafikte gösterilmiştir.

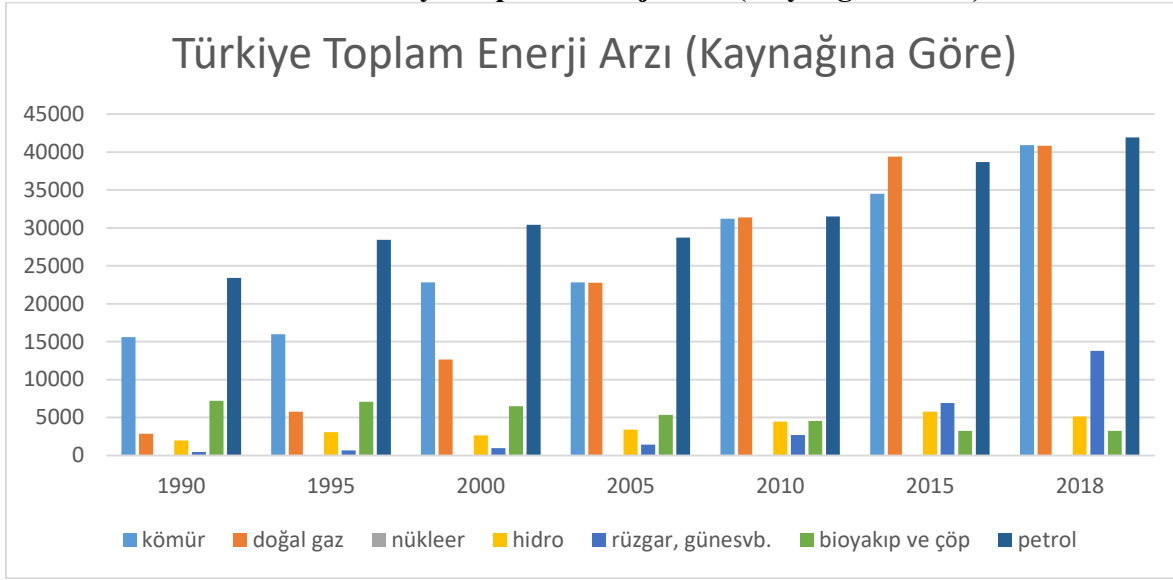
Grafik 8. Türkiye’de Kişi Başına Düşen Enerji Arzı

Kaynak: iea.org. verileri kullanılarak hazırlanmıştır.

Bu artışın altında yatan enerji üretim kaynaklarını incelemek ve söz konusu dönemde bu kaynaklarda oluşan değişime odaklanmak yararlı olabilir. Söz konusu kaynakları gerek şu şekilde sıralamak mümkündür: 1-Kömür, 2-doğalgaz, 3- nükleer, 4- hidro, 5- rüzgar ve güneş vb. 6- biyoyakıt ve çöp 7- petrol. Nükleer enerjiye dayanan bir arz ülkemizde henüz yoktur. Dünya genelinde nükleer enerjiye dayalı arz azalmaktadır. Nükleer enerji ayrıntılı bir şekilde bu çalışmada ele alınmayacaktır. Söz konusu enerji türü ayrı bir çalışma konusu yapılabilir. 1990-2018 döneminde Türkiye’de toplam enerji arzında kömürden kaynaklı artış; %162,7, doğalgazdan kaynaklı artış; %1330,2, hidro’dan kaynaklı artış; %159, rüzgar güneş vb. kaynaklı enerji arzındaki artış; %2890, biyo yakıt ve çöpden kaynaklı enerji arzında azalış; %55 ve petrolden kaynaklı artış ise %79 düzeyinde olmuş ve Grafik 9’da gösterilmiştir. Doğalgazda çarpıcı bir artış söz konusudur. “Doğalgazın 21. Yüzyılın temel yakıtı” olacağını (Odell, 2000:604) yaklaşık 20 yıl önce belirtmiştir.

Grafik 9. Türkiye Toplam Enerji Arzı (Kaynağına Göre)

Kaynak: IEA.org. verileri kullanılarak hazırlanmıştır.

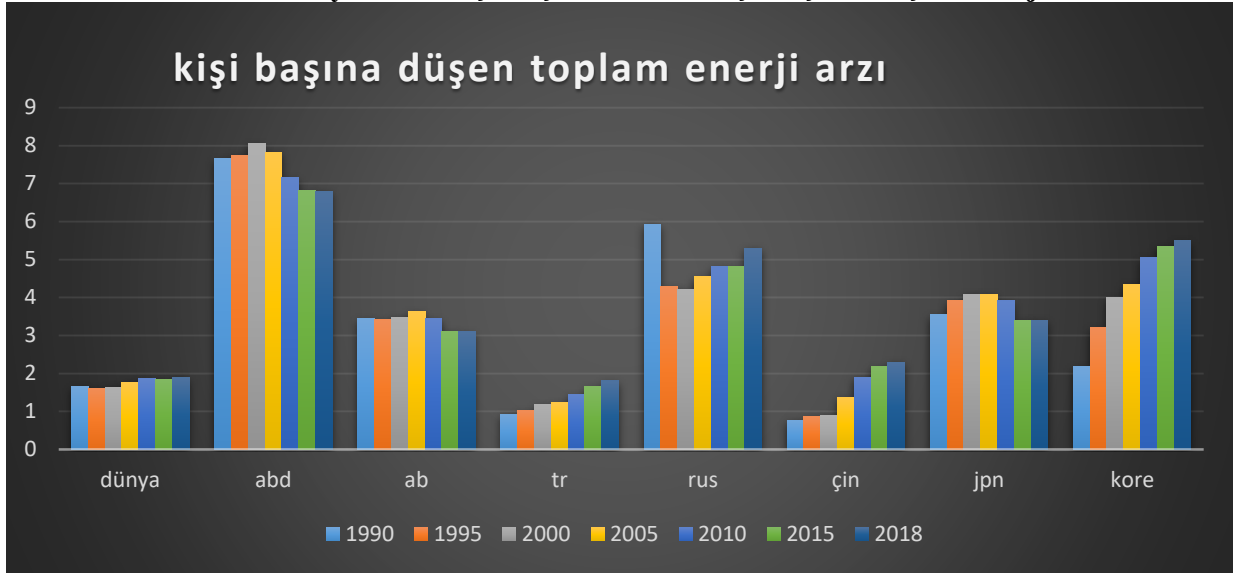
AB ve Dünya ile Türkiye’yi kıyasladığımızda özellikle biyo-yakıt ve çöpden enerji elde edilmesinde Türkiye’nin ciddi anlamda geride kaldığını görmek mümkündür. Dünya genelinde söz konusu enerji kaynaklarından enerji arzında %47 artış sağlanırken Türkiye’de yüzde 55’lik bir azalma söz konusudur. Diğer yandan çağdaş ve temiz olarak görülen rüzgar ve güneş’den kaynaklı enerji arzında %2890 artış çok önemlidir. Dünya ortalamasının bu noktada %683 ve AB ortalamasının ise %1449 olduğu düşünüldüğünde bu noktada Türkiye’nin enerji arzında önemli bir gelişme sağladığını söylemek mümkündür.

Ancak altı çizilmesi gereken temel husulardan birisi de toplam enerji üretiminin en büyük kısmının hala fosil yakıtlardan oluştuğudur. Dünya genelinde baktığımızda petrol, doğal gaz ve kömüre dayalı enerji üretimi 1990’larda %81 iken 2018’de de aynı oran söz konusudur. Değişen tek şey bileşimi olmuştur. Petrol, oransal olarak %36’dan %31’e düşmüş kömür ve doğalgaz ise artış göstermiştir. Türkiye’de de benzer bir görüntü bulunmaktadır. Türkiye’de petrol, doğal gaz ve kömüre dayalı enerji üretimi 1990’larda %81 iken 2018’de söz konusu oran %84’e yükselmiştir. Fosil yakıtlara bağımlılık artmış gözükmemektedir. Kömür ve petrol’un oranları azalmışken doğalgaz artmıştır. Son dönemde hayata geçirilen boru hatları ile doğal gazın zaman içinde daha da artacağını tahmin etmek mümkündür. Son olarak AB’ye baktığımızda ise petrol, doğal gaz ve kömüre dayalı enerji üretimi 1990’larda %82,7 iken 2018’de söz konusu oran %71’e düşmüştür. AB’de enerji üretiminde geleneksel fosil yakıtlara bağımlılık azalmıştır.

2.2.4. Seçilmiş Ülke ve Bölgelerde Enerji Arzına Panoramik Bakış

Ülkesel ve bölgesel çalışmalar, enerji görünümünde oldukça önemli olsa da küresel durumu göstermek politika yapıcılara yol göstermesi açısından daha faydalı olmaktadır. Grafik 10’da, yıllar itibarıyla Rusya, Kore, Japonya, Çin ABD, Türkiye, AB ve Dünya genelinde enerji arzının seyri görülmektedir. Grafik 10’da yer almayan Singapur, Asya Pasifik, Çin dışı Asya, Almanya, Fransa, İspanya ve İtalya’ya ilişkin değerlendirmeler de bu bölümde yapılacaktır.

Grafik 10. Dünyada ve Seçilmiş Ülkelerde Kişi Başına Düşen Enerji Arzı

Kaynak: iea.org. verileri kullanılarak hazırlanmıştır.

Kişi başına düşen enerji arzına bakıldığında gelişmiş ekonomilerde örneğin ABD, AB, Rusya, Japonya gibi ülkelerde enerji arzının yıllar itibariyle 1990-2018 döneminde azaldığını görmek mümkündür. Buna karşın, gelişmekte olan ve büyük ekonomiler olma yolunda kalkınma sürecine hızla devam eden ülkelere örneğin Türkiye, Kore ve Çin’de kişi başına düşen enerji arzının artmaya devam ettiği görülmektedir. Söz konusu dönemdeki kişi başına düşen enerji arzındaki artış oranlarına bakıldığında Türkiye’nin kişi başına düşen enerji arzının %93,5, Kore’nin %153 ve Çin’in ise %199 olması bu ekonomilerin hem enerji arzlarını hem de diğer yandan enerji ihtiyaçlarını ortaya koymaktadır. Brezilya ve Arjantin’de söz konusu oranlar sırasıyla %55,5 ve %28,5’tir. Singapur’da %76 Asya pasifik bölgesinde %87,5, Çin dışı Asya’da %100 gibi oranlara ulaşmıştır. Bu görüntü kalkınmış ve büyümelerini tamamlamış denilebilecek, yani küresel kuzeyin ağırlık olarak batısında yer alan ekonomiler için kişi başına düşen enerji arzı azalmış buna karşın doğusunda yer alan kalkınma yolunda devam eden ekonomilerde ise kişi başına düşen enerji arzı artmıştır. Avrupa Birliği’ne üye ülkelere baktığımızda da benzer bir durum karşımıza çıkar. Örneğin Fransa, Almanya ve İtalya için kişi başına düşen enerji arzı azalmışken İspanya’da artmıştır.

Enerji piyasasının arz ve talep yöneleri bu şekilde değerlendirildikten sonra bu bağlamda son olarak yenilenebilir enerji açısından durumu değerlendirmek ve sonrasında politika önerilerinde bulunmak yararlı olacaktır.

3. Yenilenebilir Enerji

Fosil yakıtlar milyonlarca yıl yeryüzünün derinliklerinde organizmaların oksijensiz çözülmesi ile oluşan hidro karbon ve karbon içeren enerji kaynaklarıdır. Bu kaynakların yenilenmesi çok uzun zaman aldığı için yenilenemez olarak kabul edilmektedir. Yenilenebilir enerji kaynakları ise enerji kaynağından elde edilen enerji, kaynağın tüketilmesinden çok daha hızlı veya eşit hızla kendisini yeniden yaratabilen kaynaklardır. Yenilenebilir enerji kaynaklarının kalıcı bir şekilde tüketilmesi, tüketimi ile sona ermesi mümkün değildir. Güneş, rüzgar, hidro, jeotermal, biyokütle, hidrojen, dalga, gelgit vb tüketiminden daha hızlı bir şekilde kendisini yenileyebilen enerji kaynaklarıdır. “Yenilenebilir enerji teknolojileri dünyada giderek popülerlik kazanmaktadır ancak enerji

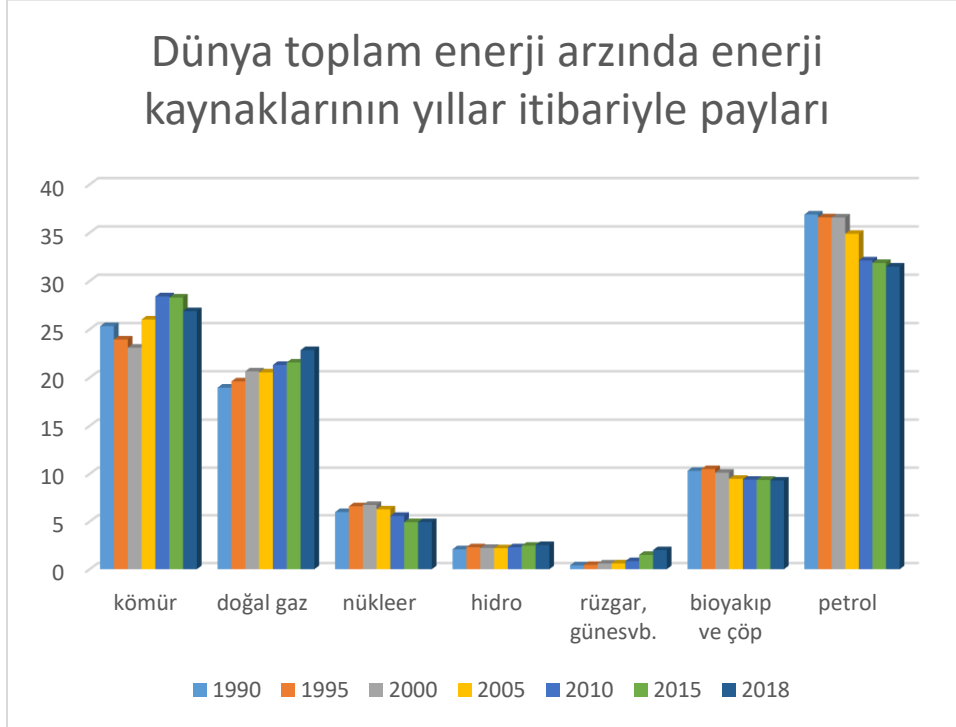
üretimindeki payı oldukça azdır.” (Altıntaş vd, 2016:12). Bu bölümde yenilenebilir enerji payının yıllar itibariyle değişimi incelenecektir.

3.1. Yenilenebilir Enerjide Dünyanın Genel Görünümü

Yenilenebilir enerji kullanımının oransal olarak artması oldukça önemlidir. Başka bir deyişle “yenilenebilir enerji kaynakları dünyanın geleceğinde önemli bir rol oynayacaktır (Panwar vd, 2011:1514). Dünya’daki genel görüntüye baktığımızda yenilenebilir olmayan enerji kullanım oranı yaklaşık olarak %87’dir. Yani Dünya kullandığı enerjinin yaklaşık %87’si, kömür doğal gaz, petrol ve nükleer enerjiden elde etmektedir. Geriye kalan %13’lük kısım ise yenilenebilir enerjidir.

Sürdürülebilir gelişme için dünya enerji kullanımının yenilenebilir kaynaklara yönelmesi gerekmektedir ancak Dünya kullanımına baktığımızda 1990-2018 arasında yenilenebilir kaynaklara yönelik bir yönelim olduğunu söylemek çok mümkün gözükmemektedir. Dünyanın uyum sağlama yeteneğini göz önüne alan Stoft (1995) “yenilenebilir enerji potansiyelinin gereksiz yere önemsiz ve küçük görüldüğünün altını çizmektedir.” Aşağıdaki grafikte bu durumu açık bir şekilde görmek mümkündür. 1995 sonrası döneme bakıldığında, son 23 yılda kömürün ve doğal gaz kullanımının oransal olarak arttığını petrolün ise azaldığını görmek mümkündür. Nükleer enerjide de azalma söz konusu. Nükleer enerjinin payı örneğin 1990’da %6 iken 2018’de %5’e düşmüş. Petrolün payı %36’dan %31’e düşmüşken, doğal gazın %19’dan %23’e ve kömürün payı, %25’den %27’ye çıkmıştır. Son tahlilde yenilenebilir olmayan enerji kaynaklarının kullanım oranı bu kısa sayılmayacak 23 yılda sadece yüzde 1 oranında pay kaybı yaşanmıştır.

Grafik 11. Dünya Toplam Enerji Arzında Enerji Kaynaklarının Yıllar İtibariyle Payları

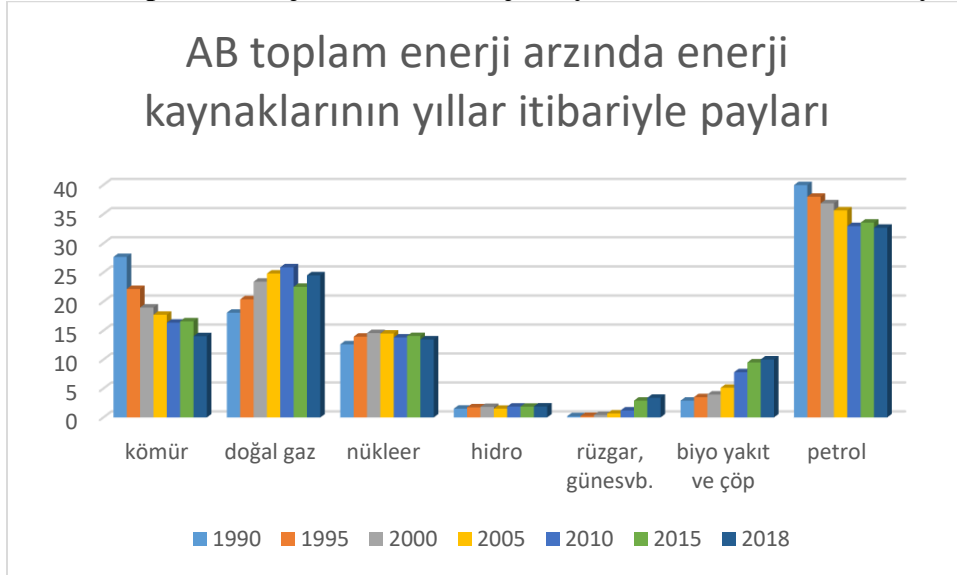
Kaynak: iea.org. verileri kullanılarak hazırlanmıştır.

Yenilenebilir enerji kaynakları için de doğal olarak bu durumda %1’lik bir pay artışı söz konusu olmaktadır. Rüzgar, güneş vb. toplam enerji içindeki payı %0,41’den 23 yıllık dönemde %2’ye çıkmıştır. Hidronun payı ise %2,09’dan 2,53’e çıkmıştır. Biyoyakıt vb. ise %10,31’den 9,29’a doğru azalmıştır. Genel görüntüyü bu şekilde izah etmek mümkündür.

3.2. Yenilenebilir Enerjide AB Genel Görünümü

AB’ye bakıldığında yenilenebilir enerji konusunda en ciddi gelişme yaşanan bölgelerden biri olduğunu söylemek mümkündür. Bunun altında yatan sebep ilk bölümde belirttiğimiz üzere yenilenebilir enerji için AB’nin kriter ve hedefler koymasındır. AB’nin yenilenebilir olmayan enerji kaynakları kullanımı 1990’da %98 iken 2018’lere gelindiğinde bu oran %85’e düşmüştür. Doğal gaz kullanımında artış varken, nükleer ise çok fazla oransal olarak değişmemişken, kömür ve petrolün kullanım paylarında önemli azalma olmuş. Kömürün payı toplam enerji arzında %28 iken %14’e düşmüştür. Petrolün payı ise %40’lardan %33’e düşmüştür. Doğal gaz ise %18’den %24.5’a çıkmıştır.

Grafik 13. AB Toplam Enerji Arzında Enerji Kaynaklarının Yıllar İtibariyle Payları

Kaynak: iea.org. verileri kullanılarak hazırlanmıştır.

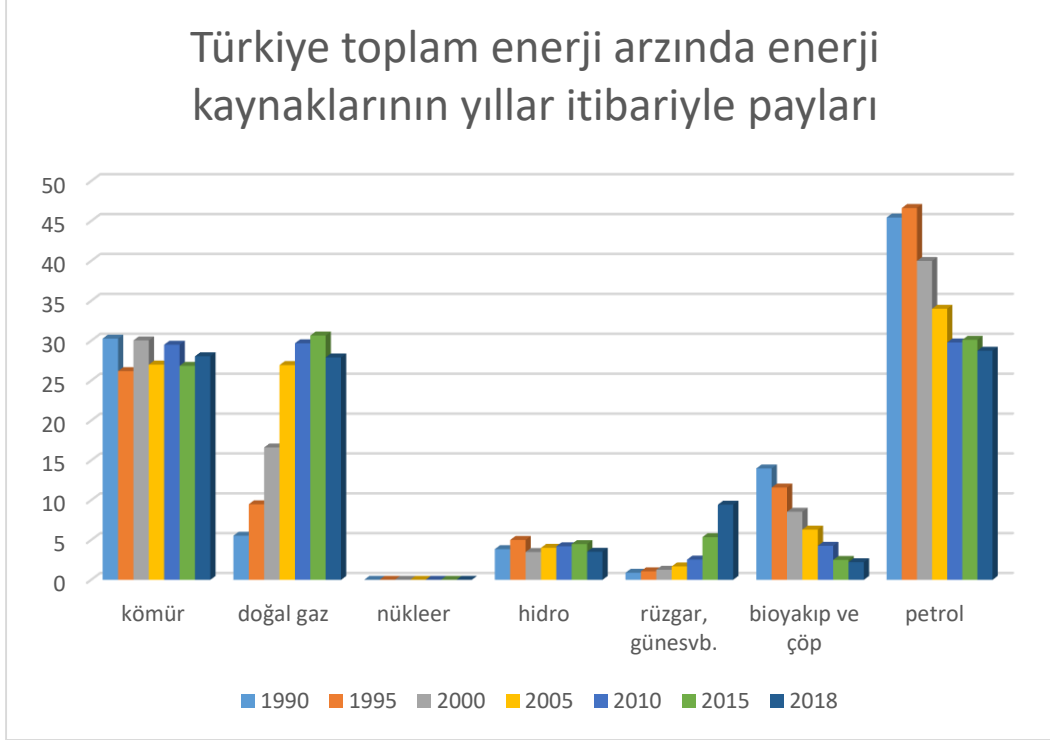
Yenilenebilir enerjiye bakıldığında ise hidro’da yıllar itibariyle çok büyük değişiklikler olmamış ancak rüzgar-güneş ve biyoyakıtın payı artmıştır. Toplama bakıldığında ise 1990’larda yenilenebilir enerji arzının payı %4,61 iken 2018’e gelindiğinde söz konusu oran %15,28’e çıkmıştır. Söz konusu artışın nedeni biyo-yakıt ve çöp’den elde edilen enerjinin payındaki yükselmedir. Dünyanın toplam enerji arzında biyoyakıt ve çöpden elde edilen enerji %2’lik bir yere sahip iken AB’de söz konusu pay %10’dur.

Avrupa Birliğine üye ülkeler yenilenebilir enerjinin payını arttırmak için çaba sarf etmektedirler. AB üyesi ülkeler 1997 yılında 2010 yılı toplam enerji üretiminde yenilenebilir enerjinin payını iki katına çıkartmayı hedeflemişlerdir. 2010 yılına gelindiğinde iki kat olmasa da 1,5 kat artış olmuştur (Eikeland ve Saverud, 2007:13). Geline seviye ise AB üyesi ülkeler için yeterli değildir. Bu bağlamda hedefe ulaşmak konusunda başarılı olduklarını söylemek mümkün değildir (Zamfir,2011:41).

3.3. Yenilenebilir Enerjide Türkiye’nin Genel Görünümü

AB ve Dünya ortalamaları ile kıyaslandığında Türkiye’deki durum için bazı benzerlikler ve farklılıklar görmek mümkündür. Türkiye’nin toplam enerji arzında yenilenebilir enerjinin payı Dünya ile kıyaslandığında daha fazla olduğu görülebilir. 2018 itibariyle Dünyada yenilenebilir enerjinin toplam enerji arzı içindeki payı %13,8 iken Türkiye’de söz konusu oran %15,19’dur. Avrupa Birliği’nin ise %15,28’dir. Bu noktada Türkiye’nin Dünya ve AB ortalamaları ile yakın ve oldukça benzer olduklarını söylemek mümkündür.

Grafik 14. Türkiye Toplam Enerji Arzında Enerji Kaynaklarının Yıllar İtibariyle Payları

Kaynak: iea.org. verileri kullanılarak hazırlanmıştır.

Dünyada ve AB’de yenilenebilir enerjinin payı oransal olarak 1990-2018 döneminde az da olsa artmışken, (dünyada 12,81’den 13,82’ye; AB’de ise 4,61’den 15,28’e) Türkiye’de oransal olarak azalmıştır. Türkiye’de %18,74’den %15,19’a azalma söz konusudur.

Yenilenebilir enerjinin toplam enerji arzı içinde payının artması oldukça önemli bir göstergedir. AB bu noktada oldukça başarılı olmuştur.

SONUÇ

Bu çalışmada Dünya enerji piyasasının genel görünümünden hareketle yenilenebilir enerji konusunda Türkiye ve AB’nin durumu incelenmiştir. Sürdürülebilir kalkınma için yenilenebilir enerji kullanımının artması ve enerji ihtiyacının fosil yakıtlar yerine yenilenebilir kaynaklara yönelmesi çok önemlidir. Dünya genelinde 1990’lı yıllardan beri bu konuda bir farkındalık ortaya çıkmış ve ülkelerin enerji politikalarında bu durum göz önünde bulundurulmuştur. Bugünkü tüketim düzeyinin devam etmesi durumunda, petrol yaklaşık 50 yıl sonra tükenecektir. Doğalgaz için ise 200 yıllık bir ömür biçilmektedir. Kömür için ise rezervlerin ömrü 100 yıl kadar sürecektir. Petrol tükendikten sonra enerji ihtiyacı için petrol yerine doğalgaz ve kömürün ikame edilmesi gibi bir durum muhtemelen ortaya çıkacak ve bu durumda söz konusu kaynaklar tahmin edilenden daha hızlı tükenecektir.

Kaynakların mevcut kullanımını göz önüne alındığında ve yeni kaynak eklenmediği varsayımı altında 50 sene sonra ciddi bir enerji sorunu gündeme gelebilir. Bunun engellenmesinin yolu fosil yakıtlardan yenilenebilir enerji kaynaklarına geçilmesi ile mümkün olacaktır. İstatistiklere bakıldığı zaman, 1990-2018 döneminde gerek ülkesel bazda, gerekse bölgesel bazda bu konuda Dünyanın başarılı olmadığını söylemek mümkün gözükmemektedir. Yenilenebilir enerjinin toplam enerji üretimindeki payı dünyada 1990’larda; %12.8’den yüzde 13.8’e çıkmıştır. Kabaca 30 yıllık bir dönemde, dünya yenilenebilir enerjiye yeterince yönelmemiştir.

Fosil yakıt kullanımına yüksek fiyatlandırma ve vergi politikaları uygulanabilir. Böylece Dünya enerji üretiminde fosil yakıtlara olan bağımlılık azaltılacaktır. Diğer yandan ise yenilenebilir enerji üretim ve tüketiminde vergi avantajları sağlanması ülkeleri yenilenebilir enerji kullanımına yöneltecektir.

KAYNAKÇA

- Altıntaş, K. Turk, T. ve Vayvay, O. (2016), “Renewable Energy for a Sustainable Future”, *Marmara Journal Of Pure And Applied Sciences*, I, 7-13
- Chodkowska-Miszczuk, J., Biegańska, J., Środa-Murawska, S., Grzelak-Kostulska, E., & Rogatka, K. (2016). European Union Funds in the Development of Renewable Energy Sources in Poland in the Context of the Cohesion Policy. *Energy & Environment*, 27(6-7), 713-725.
- De Cian, E., & Wing, I. (2016). (Rep.). Fondazione Eni Enrico Mattei (FEEM)
- Dreyer, I., Stang, G., Mandil, C., & Henderson, J. (2014). Energy Moves and Power Shifts: EU Foreign Policy and Global Energy Security (Pp. 13-31, Rep.). European Union Institute For Security Studies (EUISS).
- Dursun, S. (2011), Avrupa Birliği’nin Enerji Politikası ve Türkiye, Ankara: Ankara Üniversitesi yayınları, No:303.
- Eikeland, P. O., Sæverud I. A. (2007) “Market Diffusion of New Renewable Energy in Europe: Explaining Frontrunner and Laggard Positions” *Energy & Environment* , 2007, 18(1), 13-36
- Goldthau, A. (2012). A Public Policy Perspective on Global Energy Security. *International Studies Perspectives*, 13(1), 65-84.
- Hu, Z. (2013). Electricity Economics and Integrated Resource Strategic Planning. *The Pakistan Development Review*, 52(4), 331-349.
- Kırıkkakeli, D., Sokri, A., Candemir, M., Ertugrul, H. (2018). Panel Cointegration: Long-Run Relationship between İnternet, Electricity Consumption and Economic Growth. Evidence From OECD Countries. *Investigación Económica*, 77(303), 161-176.
- Odell, P. (2000). The Global Energy Market in the Long Term: The Continuing Dominance of Affordable Non-Renewable Resources. *Energy Exploration & Exploitation*, 18(5), 599-613.
- Odell, P. (1994). Global Energy Market: Future Supplies Potentials. *Energy Exploration & Exploitation*, 12(1), 59-72. Retrieved October 14, 2020, From [Http://www.Jstor.Org/Stable/43864976](http://www.Jstor.Org/Stable/43864976)
- Panwar, N. L. Kaushik, S. C. And Kothari, S. (2011) “Role of Renewable Energy Sources in Environmental Protection”, *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 15, 1513-1524
- Resch, G., Welisch, M., Liebmann, L., Breitschopf, B., Held, A. (2016). A Prospective Assessment of Costs and Benefits of Renewable Energy Use in the European Union. *Energy & Environment*, 27(1), 10-27

- Roubaud, D., Shahbaz, M. (2017). Financial Development, Economic Growth, and Electricity Demand: A Sector Analysis of an Emerging Economy. *The Journal of Energy and Development*, 43(1/2), 47-98.
- Schiffer, H. (2014). Europe's Road to a Sustainable Energy-Supply System. *Energy & Environment*, 26(1/2), 111-126.
- Stoft, S. (1995). The Economics of Conserved-Energy "Supply" Curves. *The Energy Journal*, 16(4), 109-137.
- Zamfir, A. (2011). Management of Renewable Energy and Regional Development: European Experiences and Steps Forward. *Theoretical and Empirical Researches in Urban Management*, 6(3), 35-42.

Araştırma Makalesi

Covid (19) Salgını ve Kadın Emeği: Türkiye’den Kadın Deneyimleri

Ebru IŞIK¹

Covid (19) Outbreak and Women's Labor: Women's Experiences from Turkey

Abstract

Nowadays the impact of the Covid (19) epidemic on social institutions and structures is the subject of many academic studies. One of the most important effects of the epidemic has shown itself on working life, and many different forms of work have emerged due to the epidemic. With the widespread use of home office, the time spent at home has increased, but there have been different practices for women and men. The aim of this study is to reveal the effect of pandemic on women’s labor starting with the experiences of women. According to the findings of the study, the burden of women has increased due to the epidemic and the epidemic has brought gender-based inequalities to light.

Keywords: Covid (19) Epidemic, Women’s Labor, Gender

JEL Codes: B54, J14, J16

Öz

Günümüzde Covid (19) salgının toplumsal kurumlar ve yapılar üzerindeki etkisi pek çok akademik çalışmaya konu olmaktadır. Salgının en önemli etkilerinden birisi de çalışma hayatı üzerinde kendi göstermiş, salgın nedeniyle pek çok farklı çalışma biçimi ortaya çıkmıştır. Evden çalışmanın da yaygınlaşması ile birlikte evde geçirilen zaman artmış, ancak kadın ve erkekler için farklı pratikler söz konusu olmuştur. Bu çalışmanın amacı salgının Türkiye’de kadın emeği üzerinde nasıl bir etkisi olduğunu kadın deneyimlerinden yola çıkarak ortaya koymaktır. Çalışmadan elde edilen bulgulara göre, kadınların salgın nedeniyle iş yükleri artmış ve salgın, cinsiyete dayalı eşitsizlikleri daha fazla gün yüzüne çıkarmıştır.

Anahtar Kelimeler: Covid (19) Salgını, Kadın Emeği, Toplumsal Cinsiyet

¹ Arş.Gör.Dr. Sinop Üniversitesi, Boyabat İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, eikutuk@sinop.edu.tr.

1.Giriş

Covid (19) Salgını tüm dünyada ve Türkiye'de sosyal hayatı ve toplumsal kurumları derinden etkilemiştir. Süreçle birlikte çalışma biçimleri farklı bir boyut kazanmış, evden çalışma yaygınlaşmış ve bu temelde evde geçirilen süre de artmıştır. Şüphesiz evde geçirilen sürenin nasıl değerlendirildiği de cinsiyete göre farklılık göstermektedir. Kadınların ve erkeklerin evden çalışma pratiği farklı olmakla birlikte çalışma dışında kalan zamanlarda da evde nasıl vakit geçirildiği konusunda kadın ve erkek deneyimleri birbirinden oldukça farklıdır. Sözü edilen bu farklılığın temelinde de toplumsal cinsiyete dayalı iş ve görev bölüşümündeki adaletsizliğin yer aldığını söylemek yanlış olmayacaktır.

Toplumsal cinsiyete dayalı iş bölüşümünün belki de en çarpıcı biçimde analiz edilmesini sağlayan araçlardan biri de kadın emeğidir. Gerek ücretli gerekse karşılıksız kadın emeği, hem cinsiyete dayalı eşitsizlikleri gözler önüne sermekte kullanılan bir analiz aracı hem de kadınların ikincil konumlarının deşifre edilebilmesini sağlayan önemli bir ölçüttür. Bu bağlamda Covid (19) salgının ve salgın dolayısıyla ortaya çıkan pek çok kısıtlamanın kadın emeği üzerindeki etkisinin incelenmesi toplumdaki cinsiyete dayalı eşitsizliklerin su yüzüne çıkartılması bakımından da bir mercek görevi görmektedir.

Bu temelde salgın sürecinde kadınların eviçinde ve ücretli emek piyasasındaki deneyimlerinin ortaya konulmasını amaçlayan bu çalışmada ilk olarak kadın emeğine ilişkin bir kavramsal çerçeve çizilerek, kadın emeğinin kendine özgüllükleri aktarılmaya çalışılmıştır. Ardından dünyada ve Türkiye'de salgının kadın emeğine etkisine odaklanan çalışmaları kapsayan güncel literatürden örnekler sunulmuş ve salgının farklı ülkelerde yaşayan kadınlar tarafından nasıl deneyimlendiği de sözü edilen örnekler kapsamında ifade edilmeye çalışılmıştır. Çalışmanın uygulama kısmında salgının Türkiye'de kadın emeği üzerindeki etkileri, yarı yapılandırılmış derinlemesine mülakat yöntemi kullanılarak ortaya konulmuştur. Çalışmanın sonuç bölümünde ise araştırma bulguları değerlendirilerek salgının Türkiye'deki kadınların eviçi ve piyasadaki çalışma deneyimleri üzerindeki etkisi bu bağlamda ortaya konulmaya çalışılmıştır.

2. Kadın Emeği: Kavramsal Çerçeve

Kadın emeği, kapsamı oldukça geniş olan ancak iktisat kuramı içinde fazlaca üzerinde durulmayan kavramsallaştırmalardandır. Yerleşik iktisat kuramı içinde kadın işgücü bağlamında ele alınan kadın emeğinin, işgücünün ötesinde tüm kadın faaliyetlerini içerecek bir biçimde kapsamının genişletilmesi, ancak feminist iktisadın bakış açısı ile mümkün olabilmektedir. Bu temelde kadın emeği, aynı zamanda kadınların iktisadi anlamda dezavantajlı olan konumlarını deşifre edebilmek için de oldukça kullanışlı bir analiz birimi niteliğindedir. Kadın emeğinin içinde barındırdığı alt kategoriler, hem kadın emeğinin kendine özgüllüklerini gözler önüne sererken, hem de feminist anlayışların farklı bakış açılarını ortaya koymaktadır (Işık,2020:166-167).

Temelde kadın çalışmalarının odak noktasında olan toplumsal cinsiyet ve ataerki gibi kavramsallaştırmalar da kadın emeğinin kuramsal arka planında yer almakta ve kadın emeği bu görünümü ile kadın çalışmaları literatürünün de merkezine oturmaktadır.² İktisat disiplini içinde

² Kadın emeği pek çok feminist araştırmacının ilgi odağında yer almaktadır. Sözü edilen feminist araştırmacılar iktisat, felsefe, sosyoloji gibi alanlarda kadın emeğine ilişkin çalışmalar yapmakta ve kadınların ikincil konumların ortadan kaldırılabilmesi için kadın emeğine özel bir vurgu yapılması gerektiğini savunmaktadırlar. Bununla birlikte kadın emeği, kadınların sömürülmesine ilişkin olarak hem bir deşifre aracı hem de bir çözüm politikası aracı olarak da diğer kavramsallaştırmalardan daha farklı bir konumdadır. Kadın emeğini ile ilgili çalışan feminist yazarlardan bazı örnekler

kadınlar üzerine yapılan çalışmalar- işgücü piyasası içinde kadın işgücünü merkeze alan- giderek artmakta ve yerleşik iktisat kuramı içinde bir kadın eyleyenin varlığı da kısmen bu bağlamda görünür kılınmaya çalışılmaktadır. Ancak kadın çalışmaları iktisatta çok sık karşılaşılan bir alan değildir. Kadın bakış açısıyla kadın deneyim ve faaliyetlerini sorgulayan kadın çalışmaları iktisat disiplini içinde feminist iktisatla birlikte adından söz ettirmeye başlamış ve kadın emeği de ancak bu sayede ilgili literatür içinde kendine yer bulabilmeyi başarabilmiştir (Kuiper ve Sap, 1995; Işık ve Serdaroğlu, 2015).

Kadın emeği, daha önce de belirtildiği üzere kapsamı oldukça geniş bir çalışma alanıdır. Bu nedenle belli sınıflandırmalar çerçevesinde ele alınmaktadır. Örneğin Özbay (1991)’ın sınıflandırmasına göre kadın emeği dört farklı faaliyet grubu altında toplamıştır:

- “İktisadi faaliyet olarak tanınan ancak parasal karşılığı olmayan faaliyetler. (Tarımdaki aile işçiliği bu grup altında değerlendirilebilir.)
- İktisadi faaliyet olarak tanınmayan ve parasal karşılığı olmayan faaliyetler. (Eviçi emek bu gruba dahildir.)
- İktisadi faaliyet olarak tanınmayan ancak para karşılığı yapılan, ev eksenli üretim gibi faaliyetler.
- Son olarak iktisadi faaliyet olarak tanımlanan ve para karşılığı yapılan faaliyetler. (Ücretli emek)”

Bu sınıflandırma ile Özbay, kadın emeğinin istatistiksel hesaplara daha kolay dahil edilebileceğini ve böylelikle de daha görünür kılınabileceğini ileri sürmektedir. Ancak kadın emeğinin kendine özgüllüklerini ortaya koymak ve daha kapsamlı bir biçimde ele alabilmek için “ücretli kadın emeği” ve “karşılıksız kadın emeği” biçiminde ayırtırmak daha kullanışlı olmaktadır (Işık, 2020: 172).

Ücretli kadın emeği, işgücü piyasası içinde ücret karşılığı sarf edilen kadın emeğine karşılık gelmektedir. Kadınların işgücüne katılım oranı, işgücü piyasasındaki cinsiyet eşitsizliği, “*cam tavanlar*”³, “*cam duvarlar*”⁴ ve bu bağlamda işgücü piyasası içinde kadına karşı ayrımcılık, ücretli kadın emeği çalışma alanı kapsamında ele alınan konulardandır. Kadınların işgücü piyasası içindeki ikincil konumlarını deşifre etmek için en sık başvuru alan araç ise ücret eşitsizlikleridir. Kadınlar genellikle daha düşük ücretli işlerde istihdam edilmeleri ya da pozisyon olarak yönetici pozisyonunda çalıştırılmamaları, işgücü piyasasında daha düşük ücret almalarına neden olmaktadır. Kısmi zamanlı, geçici ve güvencesiz işlerde de yine çoğunlukla kadınlar istihdam edilmektedir. Kimi durumlarda ise aynı iş yerinde çalışıp aynı işi yaptığı halde kadınlar erkek meslektaşlarından

için bkznz. Acar-Savran, 2008; Beneria,1999; Dalla Costa, 1973; Delphy, 1993; Ferber ve Nelson, 1993; Folbre, 2003; Gerstein, 1973; Himmelwelt, 1995; Hirway, 2015; Memiş ve Özay, 2011; Razavi, 2007; Toksöz, 2012; Urhan, 2016; Işık, 2020.

³ Cam tavanlar işgücü piyasasında kadınların karşılaştıkları bir tür kurumsal olmayan engel olarak tarif edilebilir. Dikey ayrışma olarak da isimlendirilmektedir. Kadınlar resmi olmayan kimi engel ve nedenlerle işgücü piyasasında yüksek getirisi ve güvencesi olan yönetici pozisyonundaki işlere erkeklere kıyasla ya daha zor erişebilmekte ya da hiç erişememektedir. Her ne kadar yasal olarak bir engel olmadığı iddia edilse de kadınların yükselmelerinin önünde görünmez engeller vardır. İlgili alanda çalışan araştırmacılar sözü edilen engelleri -görünmez olmalarına da atıfta bulunacak biçimde- “cam tavan” olarak isimlendirmektedirler (Ellen-Guy ve Newman,2004; Urhan,2016:143).

⁴ Cam duvarlar ise yatay ayrışma olarak da isimlendirilen meslek grubu ve sektör ayrışmasına karşılık gelmektedir. Kimi sektörler ve meslek grupları toplumsal cinsiyetçi rol ve görev dağılımının gereği olarak kadınlara özgü olarak görülmekte ve sözü edilen meslek grupları genellikle daha az güvenceli ve düşük ücretli işleri kapsamaktadır. Böylece kadına özgü olarak atfedilen işlerin aynı zamanda değersizleştirilmesi de söz konusu olmaktadır. Kadınların eviçinde edindikleri becerilerin değersiz görülmesi, bu işlerle benzer karaktere sahip işlerin de değersiz ve vasıfsız olarak görülmesine neden olmaktadır. Vasıfsız olarak kabul edilen işlerde kadınlar düşük nitelikli emeğe sahip oldukları için değil, emekleri değersiz ve niteliksiz olarak görüldüğü için yer almaktadırlar (Toksöz,2011:147; Anker,1998:26-27).

daha düşük ücretlerle karşı karşıya kalmaktadırlar. Doğrudan ayrımcılık olarak nitelenebilecek bu durum yasadışı olmasına rağmen pek çok ülkede ve Türkiye’de de uygulanmaya devam etmektedir. Erkeğin birincil gelir getiren olduğunu pekiştiren bu durum, kadınların işgücü piyasasındaki ikincil konumunu da gözler önüne sermektedir (Toksöz, 2011:148).

Bu açıdan değerlendirildiğinde ücretli emek bağlamında işgücü piyasası içinde dahi kadınların konumu erkeklerinden oldukça farklıdır. Ayrımcılığa daha çok maruz kalan kadınlar kimi durumda yalnızca kadın oldukları için daha düşük ücretle karşılaşmakta ve işten çıkarılma durumunda da ilk gözden çıkarılan kadın çalışanlar olmaktadır. Kadınların işten daha kolay çıkarılmaları ise çoğunlukla erkeğin birincil gelir getiren pozisyonunda olması argümanı ile açıklanmaktadır. Bu argümanın temelinde ise kuşkusuz toplumsal cinsiyetçi rol ve görev dağılımı ve ataerkil anlayış yer almaktadır. Sıralanan bu unsurlar ücretli kadın emeğinin kendine özgülüklerini de ortaya koyar niteliktedir.

Karşılıksız kadın emeği ise toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin daha da derin bir biçimde su yüzüne çıktığı bir kavramsallaştırma olarak nitelendirilebilir. Eviçinde gerçekleştirilen tüm faaliyetleri kapsayan karşılıksız emek, kimi zaman bakım emeği ve duygusal emek aracılığı ile işgücü piyasalarında da kendini göstermektedir. Karşılıksız kadın emeği kavramsallaştırmasının ilk izlerini 1930’lu yıllardaki “eviçi üretim tartışmalarında” bulmak mümkündür.⁵ Ancak bu dönemde kadın emeğine ilişkin bir kavramsallaştırmadan söz etmek mümkün değildir. 1960’ların sonlarına doğru eviçi kadın emeği, pek çok feminist düşünürün⁶ de katkısıyla kavramsal olarak inşa edilmeye başlanmıştır (Işık, 2020: 195-196).

Karşılıksız kadın emeğinin kapsamı ve sınırları oldukça geniştir. Himmelwelt (1995)’e göre karşılıksız kadın emeğinin analizlere dahil edilmesi kadınların ikincil konumunu deşifre etmek için oldukça yararlı olacaktır. Bu sayede eviçi işlerin de piyasada ücret karşılığı gerçekleştirilen faaliyetler kadar değerli olduğu görülebilecek, kadınların kamusal alan ve iş yaşamının dışında kalmalarının kendi tercihleri olmadığı fark edilebilecek ve eviçinde gerçekleştirilen yeniden üretimin ekonominin oldukça önemli bir parçası olduğu ortaya konulabilecektir. Karşılıksız kadın emeğinin, çocukların yetiştirilmesi ve eviçi faaliyetlerin gerçekleştirilmesinin ötesinde bir kapsamı olduğunu belirten Delphy (2008:94-99)’e göre ise eviçinde üretilen ürünler ve hizmetler için sarf edilen emek karşılıksız ve değersiz görülürken, sözü edilen ürün ve hizmetlerin piyasadaki temin edilmeleri durumunda sarf edilen emek ücret karşılığı olduğu için değerli ve görünür olmaktadır. Bu durumun üretim süreçlerini böldüğünü ve süreçte kopukluklar yarattığını ifade eden Delphy, karşılıksız kadın emeğinin de bir emek kategorisi olarak kabul edilmesinin bir zorunluluk olduğunu vurgulamaktadır. Üretim sürecinde yaşanan bu kopukluğun nedeni ise düşünürü göre ataerkil yapılarda aranmalıdır.

Karşılıksız kadın emeğinin milli gelir hesaplarına dahil edilerek, bu üretim alanının da hem görünür hem de değerli kılınması ile ilgili çabalar “zaman kullanım anketlerini” gündeme getirmiştir. Kadınların eviçi işler için harcadıkları zamanın kayıt altına alınması ile karşılıksız kadın emeği de ölçülebilir bir hale gelecektir. Bu noktada yerleşik iktisat disiplini içinde dahi karşılıksız kadın emeğine ilişkin analiz ve hesaplamalar yapmak mümkün olabilecektir (Beneria, 2003: 131).

⁵ Bu dönemde özellikle kadın emeğine ilişkin bir kavramsallaştırmadan söz etmek mümkün görülmesi de bir tüketim alanı olarak kabul edilen eviçinin üretim alanı olduğu vurgusu bu dönemde yapılmaya başlanmıştır. Eviçi üretim tartışmalarına ilişkin detaylı bilgi için bkz. Ried (1934).

⁶ Eviçi kadın emeğine ilişkin detaylı tartışmalar için bkz. Benston (1969); Morton (1970); Dalla Costa(1973).

Memiş ve Özay (2011) da yaptıkları çalışmada, karşılıksız kadın emeğine vurgu yaparak, karşılıksız kadın emeğini, “piyasa değeri olarak karşılığı olmayan, büyük bir kısmını günlük yaşamsal ihtiyaçları karşılayan eviçi işlerin oluşturduğu iktisadı ya da ekonomiyi doğrudan etkileyen faaliyetler” olarak tanımlamaktadırlar.

Bu faaliyetlerin belli ücret karşılığı yapılmadığı için görünmez olduğu, geleneksel ve toplumsal cinsiyetçi rol ve görev dağılımı gereği kadınlar tarafından gerçekleştirilmesinin doğal görüldüğü ve bu bağlamda harcanan emek, günlük yaşamın bir parçası gibi algılandığı için değersiz atfedildiği göz önüne alındığında, kadınların karşılıksız emekleri üzerinden sömürülmesinin meşru temelleri de ortaya konulmuş olmaktadır.

Eviçinde gerçekleştirilen temizlik, yemek, çamaşır, alışveriş, evin idaresi gibi işlerin yanı sıra, duygusal emek ve bakım emeği de karşılıksız kadın emeği bağlamında değerlendirilebilen kavramsallaştırmalardır. Bakım emeği⁷ Addati vd. (2018) ye göre tüm dünyada özellikle işgücü piyasalarında cinsiyete dayalı uçurumların çok yüksek olmasının ardında gizli olan bir emek biçimidir. Son yıllarda akademik çalışmalara daha çok konu olmaya başlayan bakım emeği, insanlığın varlığını sürdürebilmesi için en temel gereksinim olan yeniden üretimin de oldukça önemli bir parçasıdır (Razavi, 2007). Doğrudan kişilerin bakımı ile ilgili olan bakım emeği “ücretli” ve “ücretsiz” olarak iki kategori altında ele alınmaktadır (Folbre, 2006). “Ücretli bakım emeği,” hemşireler, bebek bakıcıları ve hasta bakıcılar gibi kişilerin emeğini kapsar ve kurumsallaşmıştır. Bazen eviçi hizmetlerde görevli kişiler çocuk bakımı gibi işleri de yerine getirebilirler, ancak bu emek ücretli bakım emeği içinde değerlendirilmez. Herhangi bir parasal karşılık olmadan sunulan bakım hizmeti için harcanan emek “ücretsiz bakım emeği” kapsamına girer ve bu emek tipi genellikle karşılıksız kadın emeği ile iç içe geçmiştir. (Razavi, 2007).

Ücretli ya da ücretsiz olmasına bakılmaksızın bakım emeği karşılığı olmayan bir emek statüsündedir ve çoğunlukla kadınlar tarafından gerçekleştirilmektedir. Ücretli bakım emeğinin de karşılığı tam olarak verilememektedir çünkü piyasada genellikle düşük ücret ve düşük güvenceli işler statüsünde değerlendirilen bakım emeği, çalışanın harcadığı emek ile aldığı ücret arasında en büyük uçurumun olduğu iş alanlarından birisidir. Bu haliyle ücretli bakım emeğinin ileride sağlık alanında büyük krizler yaşanmasına ve toplumdaki cinsiyet temelli eşitsizliklerin giderek derinleşmesine de neden olacağı düşünülmektedir (Addati, vd., 2018).

Duygusal emek⁸ ise Hochschild(1983:6-7)’e göre ‘herkes tarafından gözlemlenebilen mimiksel ve bedensel gösterimler yaratabilmek için hislerin yönetilmesi’ olarak ifade edilmektedir. İster piyasada ücret karşılığı gerçekleştirilsin ister eviçinde karşılıksız olarak, duygusal emek kadın emeğinin ayrılmaz bir parçasıdır. Toplumsal cinsiyetçi normlar dolayısıyla kadınlara atfedilen duygusallık ile bağlantılı olan duygusal emek, turizm, sağlık ve hizmetler gibi sektörler de gözlenmektedir (Işık, 2020: 210). Kadınların annelik gibi ailesel ilişkiler dolayısıyla eviçinde sıkça sergiledikleri duygusal emeğin, özellikle günümüzde ücretli alanlarda da sıkça kendini gösteriyor olması, bu emek biçimi aracılığı ile gerçekleştirilen sömürüyü de derinleştirmektedir.

Yukarıda kavramsal çerçeveye ilişkin yaptığımız aktarımlardan yola çıkılarak kadınların iki mesai arasında sıkışıp kaldığı tespiti yapılabilir. Piyasada ücretli bir işte çalışan kadın birinci mesaisini gerçekleştirdikten sonra, eviçinde karşılıksız faaliyetleri dolayısıyla ikinci bir mesai harcamaktadır (Hochschild ve Machung, 1989). Günümüzde feminist iktisatçılar kadınların bu çift mesaisine bir

⁷ Bakım emeğinin sosyal hizmetler boyutu ile detaylı incelemesi için bkz. Özateş(2015).

⁸ Duygusal emek için detaylı çalışmalar için bkz. Özkaplan, Öztan ve Ruben (2017); Man ve Selek-Öz (2009);Kaya ve Serçeoğlu (2013).

üçüncüsünün eklendiğini ve duygusal emek dolayısıyla kadınların ayrıca bir ek mesaiye katlandıklarının üzerinde durmaktadırlar. “Ailede sadece çocukların değil, ebeveynler ve partnerler dahil olmak üzere tüm yetişkin aile bireylerinin de duygusal olarak iyi durumda olup olmadıklarını kontrol etmek” (Chung, 2020) ciddi anlamda kadınların üzerinde bir başka baskı oluşturmaktadır. Tüm aile bireyleri için endişe duymak ve bununla ilgili gidişattan kendini sorumlu hissetmek, kadınların duygusal emek bağlamında sırtlandığı yüklerden biri olarak dikkat çekicidir (Power, 2020).

Kadınların tüm bu mesailerin altından kalkacak kadar güçlü olduğunu savunmak ise ancak duruma ilişkin yapılmış bir güzelleme niteliğindedir (Slaughter, 2015). Pek çok kadın eviçi sorumlulukları nedeniyle çalışma yaşamına dahil olamamakta ya da çalışma yaşamından ayrılmak durumunda kalmaktadır (Addati, vd., 2018). Bu durumda esnek çalışma, kısmi çalışma gibi uygulamalar çözüm önerisi olarak getirilse de bu uygulamaların da kadınların durumunu iyileştirmediği ve hatta kadınlardan çok erkeklere fayda sağladığı da görülmektedir (Chung ve Van der Lippe, 2018).

2019 yılı ile birlikte kadınlar için daha zorlu bir mesai daha ortaya çıkmıştır. Doğal afetler ve salgınlar gibi dönemlerde kadınların iş yükünün arttığı bilinmektedir. Covid(19) salgını ise etki süresi ve etki alanının genişliği bağlamında kadınlar ve kadın emeği üzerinde oldukça derin izler bırakmış ve bırakmaya devam etmektedir. Çalışmamızın bir sonraki bölümünde Covid (19) salgının dünyada ve Türkiye’de kadın emeğini nasıl etkilediği ilgili literatüre atfen tartışmaya açılacaktır.

3. Türkiye’de ve Dünyada Covid (19) Salgınının Kadın Emeğine Yansımaları

Covid (19) salgınının nerdeyse ilk yılının geride kaldığı bugünlerde pek çok ülkede ve Türkiye’de salgının olası iktisadi, toplumsal ve sağlık temelli etkileri pek çok araştırmacı tarafından ele alınmaya ve muhtemel olumsuz etkileri azaltmaya dönük politika önerileri sunulmaya başlanmıştır⁹. Kültürel, toplumsal ve iktisadi farklılıklara bağlı olarak her ülke salgından farklı biçimde etkilenmiş olsa da salgının özellikle kadınlar üzerindeki etkileri pek çok ülkede benzer nitelikler taşımaktadır. Ortaya çıkan tabloda en çok vurgulanan ise Covid (19) salgınının özellikle kadınların bakım emeği yükünü artırdığı argümanıdır. Nisan 2020’de Birleşmiş Milletler tarafından sunulan The “Impact of COVID-19 on Women (Covid- 19 un Kadınların Üzerindeki Etkileri)” başlıklı rapora göre salgın nedeniyle ücretsiz bakım yükü artmıştır. Okulların kapalı olması, evdeki yaşlı aile bireylerinin bakım ihtiyacının artması, sağlık hizmetlerine ulaşımın zorlaşması gibi faktörler bakım emeği yükünün artmasının temel nedenleri olarak sunulmuştur. Sözü edilen artışın yükünün ise en çok kadınların omuzlarında olduğu belirtilerek salgının cinsiyet eşitsizliğini de artırdığı vurgulanmıştır.

Okulların kapanması ve sokağa çıkma yasakları nedeniyle özellikle çocukların bakımı, ücretli ve formel sektörden (okullar, kreşler, çocuk bakım merkezleri vb.) eviçi ücretsiz emeğe kaymıştır. Her ikisi de çalışan çiftlerin çoğu çocuklarının bakımını bir yardımcı hizmet ile sağlarken, salgın

⁹ Örneğin İngiltere’de yapılan bir çalışmaya göre salgın nedeniyle uygulanan sokağa çıkma yasakları sırasında aileler daha çok bir arada vakit geçirdikleri için aile bağlarının kuvvetlendiği ortaya konulmuştur (Roshgadol, 2020). Japonya’da yapılan bir çalışmada ise salgın döneminde cinayet oranlarının %20 oranında azaldığı ortaya konulmuştur. Sokağa çıkma yasağı uygulamaları döneminde pek çok kişi evde kaldığı için cinayet oranlarının düştüğü düşünülmektedir (Blair, 2020). Sıralanan örneklerde olduğu gibi salgının kimi toplumsal kurumlar üzerinde olumlu etkileri olduğunu da söylemek mümkündür. Ancak pek çok ülkede endişenin arttığı, şiddet vakalarının görüldüğü, ailelerin çocukları ve çocuklarının geleceğine ilişkin daha karamsar olduğu da gözlemlenmektedir (Hamel ve Salganicoff, 2020).

nedeniyle çiftlerden biri (çoğunlukla kadın) işgücü piyasasından çekilmek durumunda kalmıştır. Yalnız yaşayan anne ya da babalar için durum da vahimdir. Evde gelir getiren olmaksızın bakımı gerçekleştirmek mümkün olmamakla birlikte, evden çalışma seçeneği olmayan ebeveyn bakım sorumluluğunu tam olarak yerine getirememektedir. Bakım sorumluluğunu gerçekleştirmek için işten çıkması durumunda ise evin idaresini gerçekleştirmek mümkün olmamaktadır. Sözü edilen böylesi ikilemleri ise daha çok kadınlar yaşamaktadır. Daha önceki salgınlarda da kadınlar erkeklerden daha çok etkilenmiş ve erkeklerin yaşadıkları ücret düşüşleri salgın sonrasında normale dönerken, kadınların ücret düşüşleri telafi edilmemiştir (Lewis, 2020). Ayrıca virüs nedeniyle pek çok aile çocuklarının rutin sağlık kontrollerini gerçekleştirememiştir. Bu durum önümüzdeki birkaç yıllık süreçte çocukların sağlık problemleriyle karşı karşıya kalacağına ve bu yükün de yine annelerin omuzlarına bineceğine de işaret etmektedir. Salgın sonrası dönemde de bu nedenle kadınların bir kısmının çalışma yaşamına geri dönemeyeceği tahmin edilmektedir (Power, 2020).

Pek çok ülkede salgının kadınlar üzerindeki olumsuz etkileri kendini göstermekte ve yukarıda sözü edildiği gibi bu etkilerin uzun dönemli sonuçları olacağı da öngörülmektedir. Çeşitli ülkelerde salgının kadınlar ve özellikle de kadın emeği üzerindeki etkileri analiz edilmeye başlanmış ve bu konuya ilişkin geniş bir literatür şimdiden oluşmaya başlamıştır.

Örneğin Del Boca vd. (2020) çalışmalarında salgından oldukça kötü etkilenen İtalya'da salgın öncesinde ve salgın döneminde kadın emeği, eviçi emek ve bakım emeğinin durumuna ilişkin tespitler yapmaya çalışmışlardır. İtalya'nın cinsiyet eşitliği bakımından çok iyi durumda olmadığını belirten yazarlara göre özellikle işgücü piyasasında cinsiyet eşitsizliği oldukça yüksektir. Geleneksel cinsiyet rollerinin baskın olduğu İtalya'da salgın öncesinde de çocuk bakımı ve eviçi işlerin yükünün kadınların üzerinde olduğunu ifade etmektedirler. Yazarlara göre, İtalya'da salgın öncesi piyasada ücretli bir işte çalışan annelerin çocuklarına çoğunlukla büyükanneler bakmaktaydı. Salgın döneminde, özellikle karantina günlerinde, büyükannelerin verdiği destek hizmeti sektöre uğramış ve ücretli işte çalışan anneler için bakım hizmetini gerçekleştirmek oldukça zorlaşmıştır. Ücretli bir işte çalışan kadınların daha fazla zaman yoksunluğu problemi yaşadıklarını ileri süren Del Boca vd. (2020)'ne göre okulların kapatılması da ebeveynler üzerinde ciddi baskılar oluşturmuştur. Ayrıca erken dönemde evden eğitimin ileride problemlere neden olacağı da öngörülmektedir. Salgının ücretli bir işte çalışan anneler üzerinde daha olumsuz etkiler bıraktığını ifade eden yazarlara göre babalar bakım yükünün en azından çocuk bakımına ilişkin olan bölümünü partnerleri ile paylaşmak konusunda daha isteklidir.

Farre vd. (2020) ise salgının olumsuz etkilerinin yoğun biçimde hissedildiği İspanya'da yaptıkları çalışmada salgın nedeniyle toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin hem ücretli emek hem de karşılıksız emek alanında yükseldiğini belirtmişlerdir. Söz konusu eşitsizliklerin salgından önce de oldukça yüksek olduğunun ifade edildiği çalışmada, salgın sırasında yoğun iş kayıpları yaşandığı ve özellikle eğitimsiz işçilerin işlerini kaybettiğini vurgulamışlardır. Bakım alanında hizmet veren sektörlerin salgından en büyük darbeyi aldığını ileri süren yazarlara göre çocuk bakımı ve ev işlerinde kısmen erkeklerin de sorumluluk aldığı görülse de bu işlerin en büyük yükü kadınların omuzlarına binmiştir. İspanya'da sokağa çıkma yasaklarıyla birlikte evden çalışma ve birincil olmayan sektörlerin kapanması gündeme gelmiştir. Hükümetin kapanan sektörlerle doğrudan yardımları söz konusu olsa da yaşanan sıkıntıları gidermek mümkün olmamıştır. Yazarlara göre İspanya'da sektör bazında istihdam yapısı farklılaşmış, eğitim gibi sektörlerde ise uzaktan çalışma oldukça yaygın hale gelmiştir. Çalışmada kadınların özellikle çocuk bakımı ve eviçi işler gibi alanlarda iş yüklerinin arttığı, kadınların haftada ortalama 28 saatlerini çocuk bakımına ayırdıkları

ve sokağa çıkma yasağı nedeniyle çocuk bakımının salgın öncesine kıyasla %25 daha fazla evlerden gerçekleştiği belirtilmiştir. Bunun yanı sıra eviçi işlerin üstlenilmesi konusunda çocuk bakımından daha büyük bir uçurum olduğu ifade edilerek, sonuçta salgının kadınların ücretli emek piyasasındaki ve eviçindeki dezavantajlı konumlarını daha da derinleştirdiği vurgulanmıştır.

ABD’de yapılan bir çalışmada da yine Covid (19) salgınının cinsiyet eşitsizliği üzerindeki etkileri analiz edilmiştir. Alon vd. (2020)’nin yaptığı bu çalışmada öncelikle Covid (19) salgını nedeniyle ortaya çıkan iktisadi kriz, 2008 küresel krizi ile kıyaslanmıştır. 2008 küresel krizinin en sarsıcı etkilerinin daha çok imalat ve inşaat gibi erkeklerin yoğun olarak istihdam edildiği sektörlerde söz konusu olduğu belirtilerek, bu krizde erkeklerin kadınlara kıyasla daha çok istihdam kayıpları yaşadığının üzerinde durulmuştur. Ancak Covid (19) salgını nedeniyle oluşan iktisadi krizin etki alanı daha çok hizmetler, sağlık ve eğitim gibi kadınların daha yoğun olarak istihdam edildiği iş alanlarını etkilemektedir. Bu nedenle yazarlara göre Covid (19) salgını nedeniyle daha fazla iş kaybı yaşayan grubun kadınlar olacağı ön görülmektedir. Ücretli emek piyasasındaki cinsiyet eşitsizliği etkilerini sektörel bağlamda açıklayan yazarlara göre ayrıca okulların kapanması ve çocukların bakımına ilişkin yardımcı hizmetlere erişimin kısıtlanması nedeniyle karşılıksız emek alanında da kadınlar salgından erkeklere kıyasla daha olumsuz yönde etkilenmektedir. Özellikle yalnız yaşayan annelerin yükü, salgın nedeniyle çok daha fazla artmıştır. Salgın sonrası dönemde yazarlara göre özellikle karşılıksız emek alanında cinsiyet eşitsizliği azalmaya eğilimine girebilir. Bunun ardındaki nedenlerden biri Alon vd. (2020) ‘ne göre işverenlerin çalışanlarının çocuk bakımına ilişkin ihtiyaçları konusunda artık daha duyarlı davranacağı beklentisidir. Ayrıca esnek çalışma modeli ile verim sağlayan işveren, salgın sonrasında da bu istihdam modelini sürdürebilir. Yazarlara göre salgın nedeniyle toplumsal normlarda da bazı köklü değişiklikler ortaya çıkabilir. ABD’de kadınların ücretli olarak çalışmaya devam etmek zorunda kaldığı kimi ailelerde çocuk bakımı ve ev içi sorumlulukların evden çalışan ya da işsiz kalan babalar tarafından üstlenildiğine dikkate çeken Alon vd. (2020)’ne göre salgın sonrasında da bu durum toplumsal cinsiyetçi, geleneksel iş bölümümünde farklılaşmalara ve toplumsal norm değişikliğine neden olabilir.

McLaren vd. (2020)’nin Sri Lanka, Malezya, Vietnam ve Avusturalya için yaptıkları ve salgın ile cinsiyet eşitsizliğini araştırdıkları çalışmaları ise oldukça dikkat çekicidir. Dört farklı ülkeden dört akademisyen kadın tarafından gerçekleştirilen çalışmada, sözü edilen ülkelerdeki medya haberleri dikkate alınarak, salgının kadınların karşılıksız emeği üzerindeki etkileri analiz edilmeye çalışılmaktadır. Kısa hikayelerden derlenerek yapılan bu çalışmada, Moser(1993)’ın toplumsal cinsiyet bağlamında kadın emeği analizinden yola çıkılarak, kadın emeği, üretim, yeniden üretim ve toplum için gerçekleştirilen gönüllü faaliyetler biçiminde sınıflandırılarak salgının bu üç alanda kadınların iş yükünü nasıl artırdığına değinilmiştir. Sri Lanka örneğinde kadınların yeniden üretim alanındaki iş yüklerinin, okulların kapalı olması ve aile yakınlarının da hastalık riski nedeniyle destek hizmeti sunamamasından dolayı arttığına, ayrıca özellikle sağlık sektöründe çalışan kadınların hastalığın bulaşma riski nedeniyle süpermarketler, toplu taşıma alanlarında ve ev sahipleri tarafından ayrımcılığa maruz kaldıkları belirtilmiştir. Malezya örneğinde ise kadınların sokağa çıkma yasağı uygulaması sırasında yaşadıkları zorlukların ve çoğunlukla yalnızca erkek aile reisine alış-veriş izni verilmesinden ötürü toplumsal hayattan tamamen izole olmalarının ve hatta sokağa çıkmaları durumunda karşılaştıkları toplumsal baskının altı çizilmiştir. Vietnam örneğinde ise kadınların en büyük rüyalarının gerçek olduğuna dair bir habere yer verilmiş ve kadınların salgın nedeniyle daha çok evde vakit geçiren eşlerini memnun edebilmek için daha güzel yemekler, daha detaylı temizlik ve daha yoğun bir bakım hizmeti sundukları, ironik bir biçimde aktarılmıştır. Avusturalya örneğinde ise, sosyal mesafe dönemlerinde çocuk bakım hizmeti veren

kurumların açık tutulduğu ve böylece ücretli bir işte çalışan kadınların, yardımcı hizmet veren kadınlar sayesinde gönül rahatlığıyla işlerine gidebildikleri ifade edilmiştir. Bu örnekte özellikle vurgulanan nokta ise sözü edilen yardımcı hizmetlerin de kadınlar tarafından gerçekleştirildiği ve işgücü piyasalarındaki mesleki ayrımcılığın bu biçimde gözler önüne serildiğidir. Çalışmada dört farklı ülkeden seçilen çarpıcı örneklerle, farklı toplumsal ve kültürel yapılarla karşılaştıkça, salgın döneminde kadınların iş yüklerindeki artışın benzer olduğu ortaya konulmaktadır.

Türkiye’de de salgının kadın emeğine yansımalarına ilişkin olarak pek çok çevrimiçi toplantı düzenlenmiş ve ayrıca çeşitli forumlarda tartışma makaleleri yayınlanmıştır. Bunun yanı sıra Türkiye’deki salgının kadın emeğine- özellikle de bakım emeğine- yansımaları üzerine UNDP aracılığı ile gerçekleştirilen bir araştırma notu da paylaşılmıştır. UNDP Toplumsal Cinsiyet Bölge danışmanı Bharati Sadasivam’ın da düzeltme ve katkıları ile İpek İlkaracan ve Emel Memiş tarafından gerçekleştirilen ve Mayıs ayında yürütülen bir anket çalışmasına dayandırılan bu araştırma notuna göre Covid(19) salgını Türkiye’de cinsiyet eşitsizliğini derinleştirmiştir. Okulların kapatılması, çocuk, yaşlı ve hastaların bakım ihtiyaçlarının artması, piyasadaki temin edilen tüketim maddeleri ve hizmetlere erişimde yaşanan kısıtlar nedeniyle kadınların eviçi iş yükleri artmıştır. Ayrıca “evde kal” tedbirleri kapsamında kadınların bir bölümü ücretli emek piyasasında iş kayıpları da yaşamışlardır. İşten çıkarılma, ücretli veya ücretsiz izne ayırma, hastalık riski nedeniyle işten ayrılma, çocuk, yaşlı ve hasta bakımı için işten ayrılma, iş faaliyeti durduğu için çalışamama gibi nedenlerle ücretli emek piyasasında ciddi iş kayıpları yaşanmış, kadınlar da söz edilen iş kayıplarından ağır darbeler almıştır. Karşılıksız emeğe ilişkin olarak ise erkeklerin de eviçi işlere katılımının arttığı belirtilmiştir. Araştırmaya göre, araştırmaya katılan kadınların da erkeklerin de büyük bir çoğunluğu eviçi işlerin paylaşılmasından yana olduklarını belirtmişlerdir. Ancak geleneksel rol ve görev dağılımının- erkeğin gelir getiren ve kadının eviçi işlerden sorumlu olduğu- sürdürülmesi konusunda kadınların büyük bir bölümü itiraz ederken erkeklerden gelen itiraz kadınlara kıyasla daha düşüktür. Yapılan bu çalışmada ulaşılan sonuçlardan birisi, salgının ücretli emek piyasasında cinsiyet eşitsizliğini daha görünür kıldığı ve kadınların iş kayıplarının nicel olarak erkeklerden daha az olmasına karşın çalışma saati bakımından kadınların daha dezavantajlı olduğudur. Hazır gıda gibi hizmetlere erişimin kısıtlanması da kadınların özellikle eviçindeki iş yükünü artırmıştır. Erkeklerin evden çalışma gibi uygulamalar nedeniyle evlerde daha fazla vakit geçirmesinin cinsiyetçi iş bölümünde kadınların lehine bir durum doğurduğunu ancak paylaşımın yine de adaletsiz olduğunu ileri süren çalışmaya göre, evden çalışan erkekler salgın öncesi döneme kıyasla eviçi sorumluluklarda daha aktif rol alır hale gelmişlerdir. Çalışmaya göre salgın, cinsiyet eşitliğini temel alan politikalara olan ihtiyacın ne kadar acil olduğunu da ortaya koymaktadır (Memiş ve İlkaracan, 2020).

Salgın nedeniyle daha da derinleşen cinsiyet eşitsizliğini azaltmak için uygulanabilecek politika önerileri de pek çok çalışmada tartışmaya açılmıştır. Örneğin Alon vd.(2020)’ne göre salgın nedeniyle oluşan cinsiyet eşitsizliği ile mücadele edebilmek için; çalışamayacak durumda olan işçilerin çocuklarının bakımı için hükümetler doğrudan parasal destek sağlamalı; işsizlik sigortasının kapsamı genişletilmeli; salgın sürecinde eviçi bakım hizmetleri için ek ödeme yapılmalıdır; ücretli aile izni ve ücretli hastalık izni gündeme getirilmelidir.

Yukarıda dünyadaki farklı ülkelerden ve Türkiye’den salgının kadın emeği üzerine etkilerini tartışan çalışmalara yer verilmiştir. Dünyadan seçilen örneklerde ve Türkiye’de ortak olan nokta ise salgının hem ücretli hem de karşılıksız emek piyasasında cinsiyet eşitsizliğini derinleştirdiği ve kadınların özellikle karşılıksız emek alanında iş yüklerinin oldukça arttığıdır. Bu çalışmada da sözü edilen argüman, kadın deneyimlerinden yola çıkılarak tartışmaya açılacaktır. Bu bağlamda

çalışmamızın bir sonraki bölümünde Türkiye'den kadın deneyimleri aktarılacak ve salgının kadın emeği üzerindeki etkisi deşifre edilmeye çalışılacaktır.

4. Türkiye'de Covid (19) Salgınının Kadın Emeğine Etkisine İlişkin Kadın Deneyimleri

Çalışmanın bu bölümünde Türkiye'de Covid(19) salgınının kadın emeği üzerindeki etkisini ortaya koyabilmek amacı ile gerçekleştirilen yarı yapılandırılmış derinlemesine mülakatlar deşifre edilerek aktarılmaya çalışılacaktır. Bu kapsamda 15.09.2020-15.10.2020 tarihleri arasında 9 kadın ile Ankara ilinde yüz yüze görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Görüşmelerin ortalama uzunluğu 60 dk ile 90 dk aralığındadır. Yapılan görüşmeler esnasında ses kayıtları alınmış ardından görüşmeler yazılı ortama aktarıldıktan sonra metinler üzerinden kadın emeğine ilişkin deşifreler yapılmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda;

- Salgın döneminde kadınların çalışma biçimi,
- Okul ve kreşlerin kapalı olmasının çocukların bakımı üzerindeki etkisi ve Salgın nedeniyle kısıtlanan destek hizmetlerinin kadınların hayatındaki rolü
- Salgın sürecinde eviçi işlerin bölüşümü ve hafta sonu sokağa çıkma yasağı uygulamalarının eviçine olan etkileri,
- Ev içinde bakıma muhtaç birinin olma olasılığının artmasının kadınların eviçindeki iş yükü üzerindeki etkisi

sözü edilen görüşmeler aracılığı ile ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Örneklemin seçiminde ölçüt örnekleme baz alınmış (Patton, 2005) ve salgın nedeniyle oluşan sağlık riski de göz önüne alınarak seçilen görüşmecilerin Ankara ilinde ve erişilebilir olmalarına dikkat edilmiştir. İlgili literatürde araştırmacının araştırmaya ikamet ettiği ilden başlaması gerekliliği de vurgulandığı için (Lofland vd., 2006), çalışma gerek salgının doğuracağı risk gerekse araştırmacının ikamet durumu göz önüne alınarak Ankara ili ile sınırlı tutulmuştur. Diğer yandan Ankara'da hem kamu çalışanı hem de özel sektör çalışanı kadınların deneyimlerini ortaya koyabilmek adına da yeterli bir araştırma ortamı söz konusudur. Devlet kurumlarının çoğunlukta olması da bu bağlamda çalışmanın Ankara ilinde yapılmasının nedenleri arasında yer almaktadır.

Diğer yandan kadın emeğine ilişkin durum tespitinin yapılabilmesi için medeni durum önemli bir kriter olduğundan görüşme gerçekleştirilen kadınların çoğunluğunun evli olmasına önem verilmiştir. Görüşme gerçekleştirilen 9 kadından 6'sı evli ve çocuk sahibidir. Bununla birlikte farklı iş kollarından kadınların deneyimlerini yansıtabilmek adına görüşülen kadınların mesleklerine de önem verilmiştir. Bu bağlamda yaşları 31 ile 60 arasında değişen, bir kimya mühendisi, bir şehir bölge planlamacısı, bir kültür uzmanı, bir ücretli öğretmen, bir avukat, iki kayıt dışı çalışan temizlik işçisi, bir emekli işçi, bir de emekli devlet memuru ile görüşme sağlanmıştır. Bulgular ise yukarıda belirtilen konu başlıkları bağlamında sınıflandırılarak deşifre edilmiştir.

Salgın Döneminde Kadınların Çalışma Biçimleri

Salgın döneminde çalışma biçimleri geleneksel çalışma biçimlerinin dışına çıkarak, evden çalışma ya da esnek çalışma gibi çalışma biçimleri daha yaygın hale gelmiştir. Evden çalışma pratiği ise kadın ve erkekler için oldukça farklıdır. Görüşmeler sonucunda elde edilen bulgulara göre erkeklerin evden çalışma pratikleri, ofiste çalışma pratiklerinden çok da farklı olmamakla birlikte kadınların evden çalışma pratikleri oldukça karmaşık görünmektedir.

Kimya mühendisi olarak çalışan B. (35) ve eşi aynı iş yerinde ve benzer pozisyonda çalışmalarına karşın, B. (35) kendisinin verilen işleri tamamlamakta zorlandığını ifade etmektedir.

“Evden çalışma pratiği çok zor. Özellikle çocuk olduğunda. Çocuk sürekli ilgi bekliyor. Kapıyı kilitleyip çalışmak zorunda kaldım. Evden çalışırken daha çok geceleri tercih ediyorum. Çünkü çocuk uyuduğunda daha kolay oluyor çalışmak. Çocuğun ihtiyaçları oluyor. Hep ben ilgilenmek zorunda kalıyorum. Eşim için durum çok daha kolaydı. Çocuk bana daha bağlı olduğu için onu daha rahat bırakıyorduk çalışırken.”

Şehir ve bölge planlamacısı olarak bir kamu kurumunda çalışan Z. (37) ise salgın başında hamile olduğu için evden çalışmak zorunda kalan kadınlardan. O da sürecin oldukça zor geçtiğini ifade etmekte. Mesai saatleri dışında da verilen işlerin tamamlanması gerektiğini ifade eden Z. (37) ‘ye göre kendisi hamile olduğu halde ona verilen işlerde pek bir azalma olmamış.

“Bu süreç aslında bir bakıma iyi de oldu. Eşim benim ne kadar çok çalıştığımı bu süreçte fark etti. O da evden çalışıyordu ama bana verilen işlerin ne kadar yoğun olduğunu ve iş yerinde ne kadar yorulduğumu ancak evde çalıştığımda anladı. Hatta sen benden çok çalışıyormuşsun şimdi anladım dedi birkaç defa. Hamile olduğum için de zorlandım sanırım bu süreçte. Kesinlikle ofiste çalışmayı tercih ederim. Evde her şey iç içe geçiyor. Zaman açısından da çok büyük bir yoksunluk yaşadım bu süreçte.”

Eşi özel sektörde çalıştığı için salgın başından beri evden çalıştığını, kendisinin ise hem esnek hem de evden çalıştığını belirten E. (40)’a göre de ofisten çalışmak evden çalışmaya kıyasla tercih edilebilir bir durum.

“Salgının başında esnek çalışmaya geçtik, odalarda kalabalık olmadan çalışmaya devam ettik. Başlangıçta haftada bir gün gidiyorduk sonra biraz daha arttı. Şimdi işim gereği neredeyse her gün gidiyorum hafta içi. Esnek çalışırken ayrıca evden de çalıştım. Eşim salgın başından beri evden çalışıyor. Evden çalıştığım zamanlarda ayrıca çocuğun online eğitimleri için de emek harcamam gerekti. Ev, ofis, boş zaman, annelik, öğretmenlik, eş olmak, vs. hepsi iç içe geçti. Dinlenmek diye bir şey yok. Hatta komple ıspanak yakmışlığım da var bu süreçte. Evden çalıştığım bir gündü, iş yerindeki amirim bir iş istedi, o sırada ıspanak yemeği yapıyordum, yemekle ilgilenemediğim için ıspanak yandı, yumurta kırıp yedik o gün (gülüyor). Ofiste çalışmak çok daha kolay, çünkü iş saatin belli, birisi gelirse yanına, iş yetiştiriyorum deyip kovalayabiliyorsun ama evde öyle olmuyor. Kızım online eğitim alıyor, anne bilgisayar açılmadı ya da yapamadım bunu gel deyince mecbur elindeki işi bırakıp koşup gidiyorsun. Çocuk öğle arası verdiğinde yemeği hazır olmalı, o sırada iş yerinden arıyorlar şu iş yetismeli diye. Hangi işi yapacağını şaşıyorsun. Eşim kendini daha kolay kapatabiliyor dışarıya ve ofiste gibi çalışabiliyor evden de ama benim için durum hiçbir zaman öyle olmuyor.”

Avukat olarak çalışan ve bekar olan P. (31) ise salgın sürecinde mahkemelerin çalışmaması nedeniyle davalarının ertelendiğini ve bu sebeple gelir kayıpları yaşadığını ifade ediyor.

“Salgında evden çalışmaya devam ettim ama yaptığım işler daha çok evrak işleriydi. Mahkemeler kapalı olduğu için davalar ertelendi ve bu sebeple de çok ciddi gelir kayıplarım oldu. Evde olduğum için de gözüm sürekli bir şeye takıldığından işe pek konsantre olamadım. Bu yüzden evden çalışmayı hiç sevmedim ben.”

Yetişkin oğlu ile birlikte yaşayan Ş. (60) memur olarak çalıştığı işinden 2017 yılında emekli olmuş. Salgın sürecinde çalışıyor olsaydı çok zorlanacağını belirtiyor.

"Bizim işimiz sahaya dönük bir işti. Ben inşaatlara gidip pek çok işçi ile iletişim kurmak zorunda kalıyordum çalışırken. Eğer bu süreçte çalışıyor olsaydım kesin hastalığa yakalanmıştım."

Salgın sürecinde belki de en çok gelir kaybına uğrayan ve ücretli bir işte çalışma pratiği en kötü etkilenen grup kayıt dışı çalışanlar. Temizlik işçisi olarak kayıt dışı çalışan N.(49)'a göre de salgın oldukça büyük gelir kayıplarına neden olmuş.

"Salgın sürecinde işe gitmekte çok zorlandım. Evde mantı yapıp çevreden akrabaya eşe dosta sattım. El harçlığımı öyle çıkardım. Eşim sigortalı olarak çalışıyor özel sektörde. Ama çok borcumuz var. Onun maaşı borca gidiyor. Salgın başında işten çıkarmadılar ama yarı maaş ald, işe gitmedi."

Yine kayıt dışı çalışan ve temizlik işçisi olan E.(46) da salgın süresince temizlik işlerine gidemediği için yakındaki apartmanlarla görüşüp dışarıdan apartman görevlisi olarak çalışmış ve gelir kayıplarını ancak bu biçimde önleyebilmiş.

"Benim eşim çalışmıyor. Kızım çalışıyordu ama salgında o da işe gidemedi. Ben temizliğe de gittim ama daha az oldu. Bir de apartman görevlisi olarak da çalışmaya başladım. Geçimimi böyle sağladım."

Ücretli öğretmen olarak çalışan F. (39) ise evden çalışma ve uzaktan eğitimin çok zor olduğunu, çocuğun eğitiminin de kendisi üzerinde olmasının çok bunaltıcı olduğunu ifade ediyor.

"Salgın başında eşim yurt dışında olduğu için her şeyle ben ilgilenmek zorunda kaldım. Benim verdiğim eğitimler ile kızımunki çakıştığında çok zorlandım. Kızımın hem öğretmeni hem de annesi olmak çok zordu. Zaman zaman ilişkimiz çok gerildi. Öyle zamanlarda kızımı bir günlüğüne de olsa halasına bırakarak biraz kendime zaman ayırabildim. Ancak o zaman da vicdanen çok rahat hissetmedim."

Görüşmecilerin tamamı evden çalışma ya da esnek çalışmanın hem iş yüklerini artırdığını hem de sürecin oldukça zor olduğunu ifade etmektedirler. Salgın nedeniyle iş kaybı yaşayanlar ise gelir kayıplarını bir şekilde telafi etme yoluna giderek geçimlerini sürdürmeye çalışmışlardır. Salgın nedeniyle ortaya çıkan bu yeni çalışma biçimlerinin kadınların hayatlarını kolaylaştırmadığı, aksine zaman planlaması bakımından sorunlar yaşadıklarını ve bu durumda da işlerindeki konsantrasyonu sağlayamadıklarını söylemek yanlış olmayacaktır.

Okul ve Kreşlerin Kapatılması ve Dışarıdan Alınan Destek Hizmetlerinde Kısıtlamalar

Özellikle evli, çocuk sahibi ve ücretli bir işte çalışan kadınlar için okul ve kreşlerin kapatılması çocukların bakımı açısından oldukça büyük sorunlar yaratmıştır. Salgın nedeniyle yaşlılara uygulanan sokağa çıkma yasağı ve sağlık tedbirleri de ücretli bir işte çalışan annelerin en önemli destekçisi olan büyük anneleri bakım hizmetinin dışında bırakmıştır. Bunun yanı sıra, dışarıdan destek hizmetlerinin alımı konusunda da sıkıntı yaşayan kadınlar, ücretli olarak bakım hizmeti talep etmekte zorlanmışlar ve salgın dolayısıyla oluşan sağlık tehdidi nedeniyle salgın öncesinde dışarıdan temin ettikleri pek çok hizmete erişememişlerdir.

Sözü edilen kısıtlamalar nedeniyle dışarıdan temin edilen hizmetleri evinde gerçekleştirmek zorunda kalmak kadınların iş yükünü artırmış ve çocuklarının bakımının da kadınların yükümlüğü

olarak görülmesi nedeniyle kadınların eviçindeki mesaiyeri neredeyse dörde katlanmıştır. Görüşmeciler içinde özellikle okul çağında çocukları olanların süreçten daha fazla etkilendiğini söylemek mümkündür.

3 yaşında bir oğlan çocuğu olan B. (35)’e göre kreşlerin kapatılması ve çocukların evde olması hem çocukları hem de anne babaları olumsuz etkilemiş. Ayrıca dışarıdan destek hizmet alımlarının kısıtlanması da eviçindeki hayatı daha zor bir hale getirmiş.

“Salgın döneminde çocuk çok bunaldı. Her yer kapalı. Hatta çocuğun dışarı çıkması yasak olduğu için çok sıkıntı yaşadık, ağlayarak uyanıyordu çocuk. Salgın öncesinde oyun okullarına gidiyorduk ya da AVM’lerde gidiyorduk. Ama salgın süresince sürekli evde olmak bizi çok zorladı. Tüm gün oyun oynamak vs. çok zordu. Dışarıdan hiçbir destek hizmet alamadık. Özellikle kış çok zor geçti. Dedesi geliyordu bize salgından önce. Hafta sonları oğlanı alıp gezdiriyordu. Ama salgın süresince o da gelip gidemedi. Bu durumda eksikliğini çok hissettim. Salgın öncesinde işe başlamıştım ben. Çocuğa bakmak için de bir bakıcı ile anlaşmıştım. Evden çalışmaya başlayınca bakıcıdan gelmemesini rica ettim. Çünkü toplu taşıma kullanıyordu ve bu tedirgin ediciydi. Bakıcı ile hazırana kadar anlaşmam vardı. Resmi bir anlaşma değildi ama ben yine de mart ayından hazırana kadar maaşını tam ödedim. Mağdur olsun istemedim. Hazıranda işe başladığımda da tekrar bakıcıyı çağırarak istemedim toplu taşıma kullandığı için. Onun yerine eşimin ablasından rica ettim. Eve gelerek o ilgilendi çocukla sağ olsun. Salgından önce temizlik için eve yardımcı alıyordum, o gelmedi bu iş yükümü artırdı. Dışardan yemek de çok yiyorduk. Onu da yapamıyoruz artık. Bu yüzden iş yükümün salgın sürecinde arttığını düşünüyorum. Kadın olunca iş daha çok gözüne batıyor. Ortalık toplama, derleme, vs. hepsi daha çok gözüne görünüyor evde olunca.”

Salgının başında evden ve zaman zaman da esnek çalışan, şu anda ise standart çalışmaya geri dönen E.(40) için de salgın sürecinde okulların kapalı olması pek çok olumsuzluk yaratmış. Eşi evden çalışmasına rağmen yine de çocuğa ilişkin sorumluluğun kendi üzerinde olduğunu düşünen E.(40) destek hizmetlerinin kısıtlanmasının da evde kendi iş yükünü artırdığını düşünüyor.

“Okulların kapanması bizi çok etkiledi. Çocuğun hiç arkadaşı yok okul dışında, çok zorlandık, tek arkadaşı bizdik. Online eğitim çok kötü ama iyi ki var. En azından çocuğun evde oyalanabileceği bir şeyler oldu. Şimdiki düzenimizde ben işe gidiyorum, eşim evde, akşamdan öğlen yiyecekleri yemeği hazırladığımda onu ısıtıp çocuğa yedirebiliyor en azından. Ama o kadarını yapabiliyor. Daha fazlası yok. Alışkanlığı da yok tabii. Yemeği ısıtırken bile bazen sıkıntı yaşıyoruz. Bir defasında kuru fasulye ve biber dolmasını ısıtmış aynı anda, oysa kuru fasulye ve pilav ısıtmalıydı. O günden sonra yemekhane menüsü gibi panoya yazıyorum her gün sabah yenecek yemekleri. Böylece sıkıntı olmuyor. Ama her saat başı arıyorum mutlaka. Diğer türlü çocuk aynı öğünde tavuk ve et yiyebilir mesela, ya da pilav ve makarna yiyebilir. Eşim kendisi de yemeğe fazlaca düşkün olmadığı için bu durumu çok önemsemiyor. Ama ben anne olarak çocuğun ne yediğini, neyin yanında ne yediğini önemsemek zorundayım. Eğer eşim de bu süreçte işe gidiyor olsaydı ne yapardım bilmiyorum. Eve temizliğe gelen abla vardı, ondan rica ederim diye düşündüm. Ama salgın başından beri onu da çağırılmıyorum temizlik için. Bu yüzden pek yüzüm de yok. Büyükannelerin hayatımızdan çekilmesi salgın sürecinde yaşadığım en büyük kayıp. Yaşları ileri olduğu için onlara gelip gidemiyoruz. Ancak açık havada görüşüyoruz. Çocuk onları özleyiyor, ben de bana sağladıkları rahatlığı çok özleyorum. Annem de eşimin annesi de zaman zaman yemek yaparak destek oluyorlar bana ama salgı öncesi dönemde çocuğu okuldan alıp bırakabiliyorlardı,

bazen hafta sonu çocuğu dışarı çıkarıyorlardı ve ben o sırada dinlenebiliyordum ya da evdeki başka işleri yapabiliyordum. Ama şimdi böyle bir şansımız yok ne yazık ki.”

Okulların kapalı olmasının çocuğu lise son sınıf öğrencisi olmasına rağmen evdeki iş yükünü çok arttığını ve bu süreçte çok bunaldığını ifade eden E.(46)’ya göre destek hizmetlerine talebin düşmesi de oldukça olumsuz bir durum. Temizlik işçisi olarak çalıştığını ve salgında sağlık tehdidi nedeniyle pek çok müşterisinin temizlik hizmeti almak istemediğini belirten E.(46)’ya göre salgın hem kendisine gelir kaybı yaşatmış, hem de rahatladığı bir alan olan ev dışında çalışmayı elinden almış.

“Okullar kapanınca en küçük çocuğum lise öğrenci olduğu için hep evdeydi. Koca da evde, oğlan da, ben çok zorlandım. Evde olunca sürekli çay, yemek istiyor. O yüzden çok zorlandım. Ben temizliğe gelince çok rahatlıyorum. Evde de iş yapıyorum ama yorulsam da dışarıda çalışmayı seviyorum. Eve gidince bir bakıyorum bulaşık yığılmış her yer her yerde. Evi toparlıyorum evin işini yapıyorum. Ama yine de ben dışarıda çalıştığımda daha mutlu oluyorum.”

Salgında loğusa dönemini atlatan ve tüm süreci kendi başına yaşamak zorunda kalan Z. (37) ise destek hizmetlerinin yoksunluğunu çok hissettiğini ve salgın olmasa bu süreci çok daha kolay atlatabileceğini düşündüğünü belirtiyor.

“Salgında loğusa olmak çok zordu... kendimi tanıyamazken bebeğe bakmak zorunda kaldım ve destek olabilecek kimse yoktu. Salgın olmasaydı bu süreci çok daha kolay geçirebilirdim. Marttan beri evdeyim, ücretsiz izin iki yıl daha alabilirim. Süreç bitince işe dönmeyi istiyorum. Ücretsiz izin olmasaydı dönmek istemezdim ama mecbur dönmeliyim. Yanımda destek olacak yardımcı birini çok isterdim bu süreçte, eşim evde olduğunda destek sağlıyor ama yeterli gelmiyor. Eğer salgın olmasaydı ya da bu kadar tedirgin olmasaydık bir bakıcı mutlaka bulurdum. Bakıcı bulmuş olsam da işe daha çabuk dönebilirdim.”

Bu süreçte görüşme sağlanan kadınların tamamı, çocuk bakımının annenin üstlenmesi gerek bir sorumluluk olduğunu düşünmektedirler. Her biri aslında eşlerinin de destek sağladığını, fakat birincil sorumluluğun annenin üzerinde olduğunu düşündükleri için, eşleri ve çocuklarının ilişkilerini de dengelemek ve düzenlemek durumunda kaldıklarını hissetmektedirler. Bu durum ise kuşkusuz toplumsal cinsiyete dayalı iş bölüşümünde çocukların bakımının anneye tahsis edilmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Kadınlar her ne kadar bu kalıbın dışına çıkmak istediklerini söylem olarak ifade etseler de eylem olarak gerçekleştirmek konusunda aynı kararlılığı gösterememektedirler. Salgın nedeniyle annelerin özellikle çocuklara ilişkin bakım emeği yükünün ne kadar ağır olduğu daha da gün yüzüne çıkmış ve destek hizmetlerine erişimin de kısıtlanmış olması kadınların eviçindeki iş yükünü fazlasıyla artırmıştır.

Salgın Süresince Eviçi İşlerin Bölüşümü ve Hafta sonu sokağa çıkma yasakları

Salgın süresinde kadınlar kadar erkekler de evde vakit geçirmek durumunda kalmışlardır. Ancak evde geçirilen sürede, vaktin nasıl değerlendirildiği kadın ve erkekler için farklılıklar göstermektedir. Ücretli bir işte çalışan kadınların bir kısmı salgın nedeniyle esnek çalışma veya evden çalışma gibi çalışma biçimleriyle ücretli emek piyasasında varlıklarını devam ettirirken bir kısmı da işten ayrılmak zorunda kalmıştır. Erkekler için de durum benzer olmakla birlikte eviçinde kadınlar erkeklere kıyasla daha fazla sorumluluk aldıkları için, salgın süresince evde geçirilen vaktin büyük bir bölümü kadınlar için eviçi mesai olarak adlandırılabilir. Erkeklerin de bu süreçte

zaman zaman katkı sağladıkları ifade edilmekle birlikte iş bölüşümündeki cinsiyete dayalı eşitsizlik varlığını sürdürmektedir.

Eşinin eviçi işlerde kendisine destek olduğunu ifade eden B.(35)'e göre eviçinde yine de yükün büyük bir bölümü kendi omuzlarında. Hatta zaman zaman aynı nitelikte dahi olsa eşinin yaptığı işlerin daha zor ve zahmetli olduğunu vurgulanması da aslında iş bölüşümüne ilişkin eşitsizliğin altını çizer nitelikte.

"Salgın döneminde eşimin evde olması beni rahatlattı aslında. Ben evişleriyle ilgilenirken o çocuğu oyaladı ya da tam tersi ben çocukla ilgilenirken o yemek yaptı ortalığı topladı. Bu açıdan evde olmasından çok memnundum ben. Bizim evde artık bir denge var. Elbette benim yüküm daha fazla ama en azından belli konularda eşim de yardım ediyor bana. Ama eşime yemek yap dediysen yapar ama ortalığı toplamaz mesela. Ona ne görev verirsen o kadarını yapar. Salgından önce de böyleydi. Bizim hayatımızda çok bir değişiklik olmadı. Evdeki iş bölüşümümüz de enteresan aslında. Diyelim ki ben çocukla kek yaptım. Eşim de ortalığı süpürdü ve sildi. O zaman benim yaptığım işi değersiz gibi görüyor. Onun yaptığı iş her zaman daha önemli, daha değerli. Benim yaptığım iş boş iş hep ona göre."

Z. (37) ise eviçi işleri eşiyle birlikte yaptıklarını ifade ederken kendini şanslı hissettiğini söylüyor.

"Evişlerinde eşim de bana çok destek oluyor, bu çok büyük bir şans, aslında şans demek ne kötü. Aklımda aslında kadın da erkek de yapmalı diye düşündüğüm halde dilime yansıtamıyorum. Babam ücretli bir işte çalışıyordu, annem evde, aileden böyle gördüm, babam yardımcı olurdu, ama ben eşimin yardımcı olmasını değil, bölüşmesini istiyorum. Çocukla ya da evle ilgilendiğinde erkek babalık yapmış oluyor aslında. Yardımcı ya da destek değil."

E.(40) 'ye göre ise eşi ev işlerine yardımcı olurken aslında daha çok birlikte vakit geçirmek için yapıyor bunu. Özünde bencilce bir güdüyle eşinin kendisine yardımcı olduğunu ifade eden E.(40)'ın bu anlamdaki deneyimi diğer görüşmecilerden biraz daha farklı.

"Salgın boyunca evdeki iş yüküm çok arttı. Başlangıçta aslında evde kalmak çok keyifli oldu. Ailecek birlikte vakit geçirdik, ama sonra bunalmaya başladım. Başlarda temizlik yemek gibi işleri de birlikte yaptık hep. Ama sonradan eşimin yüzünün asıldığını ya da elinin ucuyla yaptığını da fark ettim. Ona göre ev işleri gereksiz aslında. Yemek yapmak dahil. Her gün yumurta kırıp yiyebiliriz diye düşünür. Ama çocuk her gün yumurta yiyemez. Fakat ona göre bu çok önemsiz bir ayrıntı. Sen yorulma ben de yorulmayım diye düşünüyor o. Bizim amacımız birlikte keyifli vakit geçirmek aslında. Bu süreçte onu evişlerine dahil ederken de hep bunu aklının bir köşesinde tutmasını sağladım. Mesela yemek yapılacak. Ama o çıkıp yürüyüş yapmak istiyor. Haydi birlikte yemeği yapıp bitirelim sonra da birlikte yürüyüş yaparız diyorum ben. Ya da ben yemek yaparsam siz bensiz yürüyüş yaparsınız. Böyle söyleyince etkili oluyor. Hemen yemeğe yardım ediyor ve sonra da ben onunla yürüyüş yapıyorum"

Ev işlerinde eşinin hiç destek olmadığını ancak evde kaldığı süreçte beklentisinin çok arttığını ifade eden N.(49) ise deneyimini şu biçimde paylaşıyor:

"Kızlarım evde benim. Ev içinde onlar yardım ederler. Eşim hiç yardımcı olmaz. O ancak ömrümü yer. Duvarlar üstüme geldi evde olduğunda. Eşimin beklentisi çok arttı benden. Özellikle yemek açısından. Evde eşim her işi benden bekler. Hiçbir zaman bir işin ucundan tutmaz. Bir de evde olunca bu saate kadar yatılır mı kalkın, kahvaltı hazırlayın diye başımın"

etini yedi. Eşimin evde hiçbir katkısı yok ama beklentisi çok. Eğer beklentisi olmasa çok daha rahat ederim. Çenesinden bunalıp yapıyorum ben her şeyi. Eşim evde olduğunda bir de çok dağıtır evi. Yediğini döker. Toplamaz arkasını."

Eşinin kendisine pek destek olmadığını ifade eden E.(46)'ya göre ise eşi ancak söylenen işi zoraki bir biçimde yapıyor. Salgın sürecinde yaşadığı deneyimi ise şu biçimde aktarıyor:

"Gece yatmadan ben evin tüm işini bitiriyorum. Yemeğimi yapıp dolaba koyuyorum. Ama işten eve dönünce bir bakıyorum ki sanki hiç toplanmamış gibi ev. Kızım zaten çok çalışıyor. Sabah 6de işe gidiyor. 7de geliyor. Çok yorgun oluyor. Oğlum hiç ev işine yardım etmez. Yatağını bile ben topluyorum. Bazı erkek çocukları çok güzel ev işi yapıyor. Ama ben öyle yetiştiremedim. Babası da oğlan diye hep el üstünde tuttu. Tek oğlan çocuk diye. 20 yaşında oğlum. Bir kere iş bulduk çalışmaya başladı. Babası hiç kıyamadı ağladı arkasından benim oğluma yazık diye. Oğlan da yüz buldu gitmedi bir daha işe. Bizim evde hep kadınlar çalışır."

F.(39) da ev içi işlerde eşinin çok az destek olduğunu bu desteğin de ancak talep ettiğinde geldiğini ifade ediyor. Eşi ücretli bir işte çalışmamasına rağmen ev işlerini de çoğunlukla kendisi yapmak zorunda kalan F.(39) salgın sürecinde boşanmayı dahi düşünmüş.

"Evlenden önce eşim yalnız yaşıyordu ve her işini kendi yapabiliyordu. Ama evlendiğimizden beri hiç desteğini göremiyorum ve bu beni çok rahatsız ediyor. Şimdi ben çalışıyorum işe gidip geliyorum. Eşim evde ama yine de yapmıyor. Çok dile getirdim isteklerimi. O an kabul ediyor ama eyleme dökmüyor. Çok değersiz hissediyorum kendimi. Bazen buyurgan konuşuyorum evde şunu yap gibi. O zaman da tartışma çıkıyor aramızda. Çalışmayan erkek çok kırılğan oluyor. Söylediğin her söz ona batmaya başlıyor senin. Erkek para kazanmıyorsa psikolojisi bozuluyor, ama kadının böyle bir hakkı yok. İletişimimiz çok bozuldu salgın sürecinde. Ve ben boşanmayı ciddi ciddi düşündüm. Onun evde hiçbir şey yapmadan oturması benim canımı acıtıyor. Sofradan her kalktığında yemek yoktu doymadım diyor. Bu bile benim çok kalbimi kırıyor. Salgın nedeniyle erkekler biraz da olsa ev işi yapmış olabilir ama salgın bitince bunun süreceğini düşünmüyorum. Geçici bu süreç."

Görüşmecilerden Z.(37) bir başka arkadaşının eviçi işlere ilişkin deneyimini paylaşırken, bu durum karşısındaki şaşkınlığı dikkat çekici. Z. (37)'nin yaşanılan deneyime olan uzak bakış açısı, toplumsal cinsiyete ilişkin farkındalığının yüksek olduğunu ifade etmesine karşın eğitilmiş ve gelir düzeyi yüksek olan kadınların ötekileştirilemeyeceğine dair bir ön yargıyı da içinde barındırıyor.

"Salgın döneminde iş yerinden bir arkadaşım daha güvenli bulunduğu için iş yerinin yakınında bir marketten alışveriş yapıp iş yeri servisine de elinde market poşetleriyle binirmiş, eşinin arabası var ve market alışverişini yapabilir, ama yapmıyor, hatta kadını gelip arabayla iş yerinden almıyor bile. Bunu duyduğumda çok öfkelenim. Kadın güçsüz bir kadın da değil, ama sırf düzeni bozulmasın diye göz yumuyor bu duruma, çocuklarım var diyor. Sen de kendi arabanı al dediğimizde bunu da istemiyor. Adamın tek yaptığı iş araba kullanmak, kadın o işi de yaparsa adam ne yapar sonra (gülüyor)"

Kız kardeşi ile birlikte yaşayan emekli işçi T.(58)' e göre de evli olmamalarına rağmen kız kardeşinin de kendisinin de salgın döneminde eviçi sorumlulukları hem maddi hem de manevi olarak çok artmış.

“Markete gidiyorum diyelim. Eve gelince tüm aldıklarımızı yıkıyoruz. Havalansın diye bir süre bekleyip ondan sonra dolaplara yerleştiriyoruz. Eve girer girmez dışarıda giyindiklerimi üzerimden çıkarıyorum, makineye atıp yıkıyorum hemen. Salgından önce en azından makine dolsun diye beklerdik, şimdi hemen çalıştırıyoruz. Bu bile bütçemize ek bir yük oluyor. Hem maddi hem de manevi olarak yükümüz çok arttı.”

Görüşme gerçekleştirilen kadınların tamamı erkeklerin salgın sürecinde ev içi işlere sağladıkları desteğin geçici olduğunu; “normal” hayata geçildiğinde ve erkekler daha çok ev dışında vakit geçirmeye başladığında ev içinde sağladıkları katkının azalacağını hatta tamamen ortadan kalkacağını düşünmektedirler. Ayrıca ev içindeki iş yüklerinin çok arttığı belirten görüşmeciler eşlerinin beklentilerinin artması nedeniyle de psikolojik olarak daha fazla yorulduklarını dile getirmektedirler. Bu bağlamda salgının iş bölümümü açısından sahte bir olumlu rüzgâr estirdiği ancak beklentileri değiştirmedini ifade etmek mümkündür. Sokağa çıkma yasaklarının getirdiği kısıtlayıcı etki de kadınların evinde kendilerini daha da bunalmış hissetmelerine neden olmuştur. Evinde kalan kadınların büyük bölümü daha fazla eviçi işlere yöneldiğini aşağıdaki biçimde ifade etmektedirler.

“Sokağa çıkma yasakları çocuk açısından da benim açımdan çok zordu. Alışmışım ben canım sıkılınca kahve içmeye gideyim yemek yemeğe, sinemaya gideyim. Bu süreçte bunların hiçbirini yapamadım. Market alışverişi bile bir sosyal aktiviteymiş bunu anladım bu süreçte.”(B.(35)).

“Hafta sonu sokağa çıkma yasakları bunalttı bizi, markete gitmek bile rahatlatıyordu. Eşimin sürekli evde olması da zaman zaman iyi, zaman zaman kötü. İşe gitmesini isterdim aslında. Çünkü bazen kızımdan daha fazla ilgi istiyorum eşim. Eşim birlikte film izlemek istiyor, ya da ben kitap okumak istiyorum o sırada beni sabote ediyor. Kızım da öyle yapıyor. Değişen bir şey yok. Eşim hep evde bu süreçte, o yüzden biraz da psikolojisi bozuluyor. Ben işten eve geliyorum, yemek yeniyor, ortalığı topla, kızın dersleriyle ilgilenirken saat 22.00 oluyor. Uykum gelip yatağa yattığımda eşim e saat daha çok erken yatma film izleyelim dediğinde ah keşke o da işe gitse diyorum.”(E.(40)).

P.(31) sokağa çıkma yasağı döneminde evde annesiyle yaşadığı için çok bir sıkıntı yaşamadığını ancak yine de evişlerinin o süreçte daha yoğun olduğunu belirtiyor.

“Evde kalmak geçici olduğu için keyifliydi ama işe geri döneceğimi biliyordum. Bu yüzden çok bunalmadım. İşe geri dönemeyeceğim bir senaryoyu hayal edemiyordum. İşte çalıştığımda kendimi üretken hissediyordum. Evde kalmak işe yaramaz hissettiriyor.”

Ş.(60)’a göre sokağa çıkma yasakları maddi anlamda da pek çok zorluğu beraberinde getirmiş.

“Marketten sipariş veriyoruz. Mutlaka üzerine belli bir fiyat koyarak getiriyorlar eve. Kendim gidip alsam daha uygun fiyata alışveriş yapabilirim belki. Ama sokağa çıkamayınca mecbur marketin getirdiğine razı olmak zorunda kalıyorsun. Bu da maddi bir yük oluyor.”

F. (37)’ye göre ise sokağa çıkma yasakları onların hayatında çok da bir şey değiştirmemiş.

“Biz evde olmaya alışkın bir aileyiz. Ama dışarıda vakit geçirmeye alışkın aileler için salgın süreci daha zor geçiyor bence. Özellikle eşlerin ikisi de çalışan aileler bu süreçte daha çok sıkıntı yaşadılar bence sosyal hayat açısından”

Ev İçinde Bakıma Muhtaç Birinin Olma Olasılığının Artması

Görüşme sağlanan kadınların tamamı salgın nedeniyle ortaya çıkan sağlık tehdidinin kendilerini tedirgin ettiğini ifade etmektedirler. Kadınların en büyük kaygısı ise kendilerinden çok eviçindeki bir başka bireyin hasta olması durumunda hem vicdanen hem de fiziki olarak katlanmak zorunda kalacakları yükün bir kat daha artmasıdır.

Örneğin P.(31) salgın döneminde kendi hayatına getirdiği sosyal kısıtlamanın altında annesine hastalık bulaştırma korkusu olduğunu şu biçimde ifade ediyor:

"Evde annemle yaşadığım için dışarı çıkıp arkadaşlarımla buluşabileceğim zamanda dahi çıkmamayı tercih ettim. Ona hastalık bulaştırma korkusu beni engelledi."

Z.(37) ise salgın sırasında evde küçük bir bebekleri olmasaydı sosyal hayatlarının salgın öncesinden çok da farklı olmayacağını belirterek evde bakıma muhtaç bir bebek olduğu için salgın olmasaydı da evde vakit geçirmek zorunda oldukları söylüyor.

"Bazen eşimle konuşuyoruz, bebek olmasaydı tatile bile giderdik belki diye. Bebek olmasa ben kendime dikkat ettiğimi bildiğim sürece bu kadar gerilmezdim salgından. Hatta dışarı çıkıp açık havada gezer tozardık belki eşimle. Ama bebek olduğu için 100 kat daha fazla dikkat etmem gerekiyor."

E.(40) ise kontrollü sosyal hayatın iyi hissettirdiğini belirtiyor ve riskin olduğunu ancak hayatı durdurmanın daha yıpratıcı olduğunu belirtiyor.

"Biz tatile de gittik, dışarı da çıkıyoruz açık havada. Hatta bazen kızımı eşime bırakıp arkadaşlarımla çıkıp bir yerlerde oturup kafa dağıtıyorum. Bana çok iyi geliyor, nefes aldırıyor. Sonra eve dönüp 14 gün hiçbir yere çıkmıyorum ama olsun bence değer. Ben dikkat ettiğim sürece hasta olmam diye düşünüyorum. Sürekli hastalık korkusuyla yaşamak da bir hastalık bence. Bu yüzden de tedbirli bir biçimde sosyal hayatımızı sürdürmeye çalışıyoruz."

T.(58) de kontrollü sosyal hayattan yana. Evde kız kardeşi ile birlikte yaşadığını ve onun kronik astımı olduğu için dışarı çıkamadığını, kendisinin çıktığını ve evin alışverişi yaptığını ifade ediyor. Ancak yine de çok dikkatli olduğunu ve eve virüs taşımamak için fazlaca sosyalleşmek istemediğini belirtiyor.

"Ben çok dikkat ediyorum. Eve geldiğimde de içim rahat oluyor. Hiçbir yere dokunmuyorum, eldiven takıyorum alışveriş yaparken. Hatta en çok alışveriş arabasından tedirgin oluyorum. Eldiven bulamazsam da hemen market poşeti geçiriyorum elime. Öyle tutuyorum market arabasını. Eve gelince de dikkat ediyorum. Böyle olunca içim de rahat ediyor. Ama eski iş yerinden bir arkadaşım geçenlerde kahve içmeye çağırdı. Gitmek istemedim. Çünkü o çalışmaya devam ediyor ve pek çok insanla muhatap oluyor. Ben de onunla görüşüp eve gelmekten çekinirim. Ablama da virüs taşımak istemem. Bu yüzden ben de çok evden çıkmak istemiyorum. Ablam zaten çıkamıyor, ben de onu yalnız bırakmak istemiyorum."

Evde bakıma muhtaç birinin olma olasılığının artması da eviçinde kadınların iş yükünü artırmakta ve bunun yanı sıra gönüllü olarak toplumsal hayatın dışında kalmalarına da neden olmaktadır. Bu durumda kadınlar salgın nedeniyle evde daha çok vakit geçirmek zorunda kalarak sosyal hayattan da erkeklere kıyasla daha uzak kalmaktadırlar. Evde bakıma muhtaç birinin olma olasılığının artması da toplumsal cinsiyete dayalı rol ve görev dağılımı gereği bakım hizmetinin daha çok

kadınların sorumluluğu olarak görülmesi nedeniyle, kadınların daha tedbirli ve daha dikkatli davranmaları sonucu beraberinde getirmektedir.

5. Sonuç

Covid (19) Salgını tüm dünyada ve Türkiye’de kadınlar üzerinde pek çok olumsuz etki doğurmuştur. Hem ücretli emek piyasasında hem de eviçi karşılıksız emek alanında kadınların iş yüklerini ve sorumluluklarını arttırmıştır. Yaşanan sağlık krizinin iktisadi boyutu bir yana, kadınların evde kal tedbirleri nedeniyle yaşadıkları sıkıntılar da gerek toplumsal yaşama ilişkin gerekse ev ve aile yaşamına ilişkin pek çok problemi beraberinde getirmiştir. Kadın emeğinin ücretli emek ve karşılık emek alanında kendine özgü özellikleri de göz önüne alındığında, kadınların erkeklerden farklı olarak yaşadıkları problemlerin temelinde toplumsal cinsiyete dayalı rol ve görev dağılımından izler bulmak mümkündür.

Bu çalışmada dünyada ve Türkiye’de kadınların Covid (19) salgını nedeniyle artan iş yüklerini gözler önüne sermek amacıyla öncelikle ilgili güncel literatür aktarılmış, ardından çalışmanın uygulama bölümünde, 9 kadın ile yapılan yarı yapılandırılmış derinlemesine mülakatlar aracılığı ile Türkiye’deki kadınların salgına ilişkin deneyimleri ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Uygulama bölümünde salgının etkileri dört başlık altında sınıflandırılarak analiz edilmiştir. Bu bağlamda ilk başlıkta kadınların piyasaya ilişkin deneyimleri, çalışma biçimleri kapsamında ortaya konulmuştur. Evden ve esnek çalışmanın kadın ve erkekler için farklı pratikler doğurduğu ve erkeklerin evden çalışırken daha verimli çalışabildikleri, ancak kadınların eviçi sorumlulukları nedeniyle evden çalışma konusunda çeşitli sıkıntılar yaşadıkları sonucuna ulaşılmıştır. Kayıt dışı çalışan kadınların süreçten daha ağır bir biçimde etkilendikleri, iş kayıpları yaşadıkları ve bunun sonucunda yaşanan gelir kaybını telafi etmek amacıyla kimi zaman kendi sağlıklarını da riske atarak çalışmaya devam ettikleri de görüşmecilerin deneyimlerinden yola çıkarak ortaya konulmuştur.

Çocukların bakımı ve destek hizmetlerine olan erişimin kısıtlanması da salgın sürecinde kadınların iş yükünü artıran bir başka etmen olarak değerlendirilmiş ve bu başlık altında salgın döneminde - normal dönemde olduğu gibi- kadınların çocukların bakımına ilişkin olarak erkeklerden daha fazla sorumluluk aldıkları, destek hizmetlerine erişimin kısıtlanmasının da yine en çok kadınlar üzerinde olumsuz etkiler doğurduğu sonucuna ulaşılmıştır. Özellikle ücretli emek piyasasında çalışan kadınlar, salgın döneminde en büyük destekçileri olan büyük aile bireylerinden uzak kalmışlar ve bu durum İtalya ile benzer bir biçimde Türkiye’de de ücretli olarak çalışan anneleri çocuk bakımı açısından çözümsüz bir noktaya sürüklemiştir. Okulların kapalı olmasının etkisi ile anneler çocukların eğitimlerini de üstlenmek durumunda kalmışlar; ev içinde gerçekleştirdikleri yükümlülüklerle bir de çocukların eğitimi eklenmiş ve kadınların ev içi mesaiyeri böylelikle üç- dört katına çıkmıştır.

Sokağa çıkma yasakları ve eviçi işlerin bölüşümünün ele alındığı başlık altında ise kadınların sokağa çıkma yasağı uygulamalarında yaşadıkları problemlere değinilmiş, zaman zaman boşanmanın eşine gelen kadınların deneyimlerinin yine dünyadaki örneklerle benzerlik gösterdiği sonucuna ulaşılmıştır. Evde kaldığı için beklentisi yükselen erkeklerin beklentilerini karşılamak, kadınlar için hem duygusal hem de fiziksel anlamda bir başka emek sömürsünü beraberinde getirmiş, kimi zaman şiddetle sonuçlanan büyük tartışmalar yaşanmasına da neden olmuştur. Bununla birlikte eviçi işlerde erkeklerin de zaman zaman görev aldıkları ancak yükün büyük bir bölümünün yine kadınların üzerinde olduğu, görüşmecilerin deneyimlerinden yola çıkarak ortaya konulmuştur. Görüşme sağlanan kadınların tamamı erkeklerin salgın sürecinde

üstlendikleri sorumlulukların geçici olduğunu ve “normal hayata” geri dönüş gerçekleştiğinde bu sorumlulukların tekrar kadınlar tarafından gerçekleştirileceğini düşündüklerini ifade etmişlerdir. Bu bakımdan dünyadaki diğer ülkelerde de kadınların deneyimleri ve görüşleri benzerlik göstermektedir. Öyleyse salgının toplumsal cinsiyete ilişkin algılar üzerinde kalıcı bir etkisi olmayacağı, geçici bir durum olarak erkeklerin sağladıkları desteğin, salgın bittiğinde ortadan kalkacağını ifade etmek yanlış olmayacaktır.

Evde bakıma muhtaç birinin olma olasılığının artması da yine bakım emeğini kadınla özdeşleştiren toplumsal cinsiyete dayalı rol ve görev dağılımının da etkisiyle kadınların eviçindeki sorumluluklarını bir kat daha artırmış, daha dikkatli ve daha tedbirli davranmak zorunda hisseden taraf yine kadınlar olmuştur. Ayrıca bu durum kadınların sosyal hayattan daha fazla dışlanmaları ve eviçinde daha fazla zaman geçirmek zorunda kalmalarını da beraberinde getirmiştir.

Türkiye’deki kadınların deneyimleri ilgili güncel literatür bağlamında örneklenen farklı ülkelerden kadın deneyimleri ile kimi noktalarda örtüşmekte kimi noktalarda ise farklılaşmaktadır. Örneğin evdeki aile büyüklerinin desteğinden yoksun kalmanın annelerin çocuk bakımı emeği üzerindeki etkisi İtalya ile Türkiye için oldukça paralel görünmektedir. Diğer yandan Avustralya gibi sosyal devlet ilkesinin önemli olduğu ülkelerde salgın sırasında çocuk bakım hizmeti veren kurumların belli tedbirler alınarak açık tutulması, kadınların ücretli emek piyasasına katılımları bağlamında daha olumlu bir etki ortaya koymuştur. Sözü edilen bu farklılığın ardında, ülkelerin sahip oldukları kültürel değerler, işgücü piyasasında kadınların konumlandırılması, ülkeden ülkeye değişen toplumsal cinsiyetçi normlar ve kadınların eviçinde üstlendikleri sorumlulukların derecesinin ülkelere göre farklılık göstermesi gibi pek çok neden yer almaktadır. Bu çalışmanın kapsam ve sınırlılıkları ve sağlık riski nedeniyle verilere ulaşmak konusunda yaşanan problemler nedeniyle sözü edilen konular kapsamlı bir biçimde çalışmaya dahil edilememiştir. Ancak ileride bu konuları da içerecek biçimde genişletilmiş bir kapsam ile salgının kadın emeğine yansımaları daha detaylı analiz edilebilir.

Sonuç olarak kadınların salgın döneminde hem ücretli emek hem de karşılıksız emek alanlarında iş yükleri artmıştır. Salgın, toplumsal cinsiyetçi rol ve görev dağılımı nedeniyle oluşan eşitsizliği daha da derinleştirmiş kimi zaman eviçi işlerde erkekler sorumluluk alsalar dahi, salgın nedeniyle kadınların sorumlulukları erkeklere kıyasla daha fazla artmıştır. Bu durumun ortadan kalkması için elbette daha eşitlikçi bir anlayış ile erkeklerin daha çok sorumluluk almaları, yasal düzenlemeler yoluyla kadınların ücretli emek piyasasındaki konumlarının iyileştirilmesi ve toplumsal normların değişip dönüşerek kadınların eviçindeki karşılıksız emeklerinin görünür kılınması gerekmektedir. Topyekûn bir dönüşümün gerçekleşmemesi durumunda ise kadınların dezavantajlı konumlarını ortadan kaldırmak salgın döneminde de salgın sonrası dönemde de mümkün görülmemektedir. Görüşme sağlanan kadınların büyük çoğunluğunu oluşturan, gelir düzeyi ortalamanın üzerinde ve eğitilmiş kadınlar, destek hizmetlerinden daha fazla yararlandıkları için salgın öncesinde eviçi emeklerinin sömürüsüne ilişkin olarak daha düşük bir farkındalık düzeyine sahipken, salgında destek hizmetlerine olan erişimin kısıtlanması sözü edilen grubun farkındalığını da yükseltmiştir. Ancak yalnızca kadınların farkındalığının yükselmesi yapısal bir sorun haline gelen cinsiyete dayalı eşitsizliklerin çözümünde yeterli değildir. Bunun yanı sıra kamu politikaları, yasal düzenlemeler ve toplumsal farkındalığın yükselmesiyle salgın sonrası dönemde kadınların daha eşitlikçi bir emek alanına sahip olmaları mümkün olabilecektir.

Kaynakça

- Acar-Savran, G.(2008). Önsöz. G. Acar-Savran, N.Tura-Demiryontan (Ed), *Kadının Görünmeyen Emeği*. İstanbul: Yordam Kitap.
- Addati, L., U. Cattaneo, V. Esquivel, and I. Valarino.(2018). *Care Work and Care Jobs for the Future of Decent Work*. Geneva: International Labour Organisation.
- Alon, T. M., Doepke, M., Olmstead-Rumsey, J., & Tertilt, M. (2020). *The impact of COVID-19 on gender equality* (No. w26947). National Bureau of Economic Research.
- Beneria, L. (1999). "The enduring debate over unpaid labour". *International Labour Review*, 138(3),287-309.
- Benston, M.(1969). "The Political Economy of Women's Liberation", *Monthly Review* 21(4).
- Blair, G. (2020). Japan suicides decline as Covid-19 lockdown causes shift in stress factors. *The Guardian*, 14.
- Chung, H. (2020). "Return of the 1950s Housewife? How to Stop Coronavirus Lockdown Reinforcing Sexist Gender Roles." *The Conversation*, March 30.
- Chung, H., and T. Van der Lippe. (2018). "Flexible Working, Work–Life Balance, and Gender Equality: Introduction." *Social Indicators Research*. 151, 365–381.
- Dalla-Costa, M.(1973). Women and the Subversion of the Community. M.Dalla-Costa, S.James (ed), *The Power of Women and the Subversion of the Community*, Bristol: Falling Wall Press.
- Del Boca, Daniela and Oggero, Noemi and Profeta, Paola and Rossi, Maria Christina, Women's Work, Housework and Childcare, Before and During Covid-19. *IZA Discussion Paper* No. 13409.
- Delphy, C. (1993). Rethinking Sex and Gender, *Women's Studies Int. Forum*, Vol. 16, No. 1, pp. 1-9.
- Ellen-Guy, M., Newman, M.A.(2004). "Women's Jobs, Men's Jobs: Sex Segregation and Emotional Labor", *Public Administration Review*, 64(3), 289-298.
- Farre, Lidia and Fawaz, Yarine and Gonzalez, Libertad and Graves, Jennifer, How the Covid-19 Lockdown Affected Gender Inequality in Paid and Unpaid Work in Spain. *IZA Discussion Paper* No. 13434.
- Ferber, M. A., & Nelson, J. A. (Eds.). (1993). *Beyond economic man: Feminist theory and economics*. University of Chicago Press.
- Folbre, N. (2003). " *Holding hands at midnight*": *The paradox of caring labor. Toward a feminist philosophy of economics* (eds. Barker ve Kuiper). *Routledge, New York*.
- Gerstein, I.(1973). Domestic Work and Capitalism. *Radical America*, 7(4-5), 101-128.
- Hamel, L., & Salganicoff, A. (2020). Is there a widening gender gap in coronavirus stress. *Retrieved from*.

- Himmelwelt, S. (1995). The discovery of "unpaid work": the social consequences of the expansion of "work. *Feminist Economics*, 1(2), 1-19.
- Hirway, I.(2015). Unpaid Work and the Economy: Linkages and Their Implications. *Levy Economics Institute, Working Paper no.838*.
- Hochschild, A., & Machung, A. (1989). *Working parents and the revolution at home*. New York: Viking.
- Hochschild, A.R.(1983) *The Managed Heart: The Commercialization of Human Feeling*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Işık,E.,Serdaroğlu,U.(2015). Kadın Emeği: Feminist İktisadın Yol Haritası Üzerinden Bir Okuma. *Türk Tabipler Birliği Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi*,56, 6-15.
- Işık E. (2020). *Kadın Emeği (Farklı Feminizm ve Feminist İktisat Anlayışları Temelinde Bilgi Kuramsal Bir İrdeleme)*, Yetkin Yayınevi.
- Kaya, U., & Serçeoğlu, N. (2013). Duygu İşçilerinde İşe Yabancılaşma: Hizmet Sektöründe Bir Araştırma. *Calisma ve Toplum*, 36(1).
- Kuiper, E. Sap, J. (Eds.). (1995). *Out of the margin: Feminist perspectives on economics*. Psychology Press.
- Lewis, H. 2020. "The Coronavirus Is a Disaster for Feminism: Pandemics Affect Men and Women Differently." *The Atlantic*.
- Lofland, J., Snow, D., Anderson, L., & Lofland,L. (2006). *Analyzing Social Settings: A Guide to Qualitative Observation and Analysis* 4th Edition. Belmont, CA: Wadsworth.
- Man, F., & Öz, C. S. (2009). Görüldüğü gibi olamamak ya da olduğu gibi görünmemek: Çağrı merkezlerinde duygusal emek. *Çalışma ve Toplum*, 20(1), 75-94.
- McLaren, H. J., Wong, K. R., Nguyen, K. N., & Mahamadachchi, K. N. D. (2020). Covid-19 and Women's Triple Burden: Vignettes from Sri Lanka, Malaysia, Vietnam and Australia. *Social Sciences*, 9(5), 87.
- Memiş,E., İlkaracan İ. (2020) Covid(19) Küresel Salgın Sürecinde Türkiye'de Bakım Ekonomisi ve Toplumsal Cinsiyet Temelli Eşitsizlikler, *UNDP, Araştırma Notu*.
- Memiş,E., Özay,Ö.(2011). Eviçi Uğraşlardan İktisatta Karşılıksız Emeğe: Türkiye Üzerine Yapılan Çalışmalara ilişkin Bir Değerlendirme. S.Sancar (ed), *Birkaç Arpa Boyu...: 21. Yüzyıla Girerken Türkiye'de Feminist Çalışmalar*, İstanbul:Koç Üniversitesi Yayınları.
- Morton, P. (1970), 'A Woman's Work Is Never Done', in Altbach (ed.), 211–227.
- Moser, Caroline. 1993. *Gender Planning and Development: Theory Practice and Training*. London: Routledge.
- Özateş, Ö.S.(2015). *Malumun İlanı: Kadın Emeğinin Saklı Yüzü: Ev İçi Bakım Emeği*. Ankara: Notabene Yayınları.

- Özkaplan, N., Öztan, E., & Ruben, E. (2017). *AVM'lerin yorgun gençleri: Tezgâhtarlıktan satış elemanlığına emeğin dönüşümü*. İstanbul: SAV Yayınları.
- Patton, M. Q. (2005). *Qualitative Research*. New York: John Wiley & Sons, Ltd.
- Power, K. (2020). The COVID-19 pandemic has increased the care burden of women and families. *Sustainability: Science, Practice and Policy*, 16(1), 67-73.
- Razavi, S.(2007). The Political and Social Economy of Care in a Development Context. *Gender and Development Programme*, Paper no:3.
- Ried, M.(1934). *Economics of household production*. New York: J.Wiley and Sons.
- Roshgadol, J. (2020). Quarantine Quality Time: 4 In 5 Parents Say Coronavirus Lockdown Has Brought Family Closer Together. *Study Finds*. 2020.
- Slaughter, A. (2015). *Business: Women Men Work Family*. London: Oneworld.
- Toksöz, G. (2012). *Kalkınmada Kadın Emeği*, Varlık Yayınları, İstanbul
- United Nations. (2020). *UN Policy Brief: The Impact of COVID-19 on Women*. 9 April.
- Urhan, B.(2016). Kadın Emeği ve Toplumsal Cinsiyet. F.Saygılıgil (ed), *Toplumsal Cinsiyet Tartışmaları*, Ankara: Dipnot Yayınları.

Araştırma Makalesi

Türkiye’de Konut Sektöründeki Ortalama Karlılığın Konut Yatırımlarına ve Konut Fiyatlarına Etkisi

Cenap Mengü TUNÇAY ¹

Effects of Average Profitability Residential Investment and Housing Price in the Housing Sector in Turkey

Abstract

In the theory of economics, if the quantity of a good or service supplied in the market is more than the quantity of demanded, the market prices of that good or service are expected to decrease. In the housing market in Turkey, although the quantity of housing supplied is more than the quantity of housing demanded, it is seen that the housing prices are increasing in the national currency. It can be said that among the reasons for this situation, which is contrary to the theory, the increase in the costs of the construction sector as well as the high profitability can be effective. In this study, it has been tried to determine whether the housing prices in national currency which show a reverse trend predicted by the theory can be related with the profitability of the sector, by considering the balance of the housing market in Turkey and making to be associated with profitability in the housing sector of new housing investment. According to the used statistics, it can be concluded that it causes an increase or a limited downward trend in housing prices because of the fact that the housing investors or producers in Turkey have the high average unit profitability and not to face with the sales challenges stemming from the high demand for housing.

Keywords: Housing Investment, Housing Prices, Housing Sector.

JEL Codes: E22, O18, R31

Öz

İktisat kuramında bir mal ya da hizmetin piyasada arz edilen miktarı, talep edilen miktarından fazla ise o mal ya da hizmetin piyasa fiyatlarının düşmesi beklenir. Türkiye’de konut piyasasında, arz edilen konut miktarının, talep edilen konut miktarından fazla olmasına rağmen, konut fiyatlarının ulusal para cinsinden artmakta olduğu görülmektedir. Teoriye ters bir şekilde meydana gelen bu durumun oluşmasıyla ilgili teorik nedenler arasında inşaat sektörünün maliyetlerinin yükselmesinin yanında, karlılıkların yüksekliğinin de etkili olabildiği söylenebilmektedir. Bu çalışmada, Türkiye’de konut piyasasının dengesi gözetilerek ve yeni konut yatırımlarının konut sektöründeki karlılıkla ilişkilendirilmesi yapılarak, konut piyasasında oluşan ulusal para cinsinden konut fiyatlarının teoremin öngördüğü yapının tersine bir eğilim göstermesinin, sektör karlılığı ile ilişkilendirilip ilişkilendirilemeyeceği ile ilgili bir tespit bulunmaya çalışılmıştır. Kullanılan istatistiklerden hareketle, Türkiye’de konut yatırımcılarının ya da üreticilerinin, yüksek ortalama birim karlılığa sahip olmaları ve konuta olan yüksek talepten kaynaklı olarak görece satış zorluklarıyla karşılaşmalarının, konut fiyatlarında artma veya kısıtlı bir düşme eğiliminin oluşmasına neden olduğu sonucuna varılabilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Konut Yatırımları, Konut Fiyatları, Konut Sektörü

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İİBF İktisat Bölümü

1. Giriş

İktisat kuramında bir mal ya da hizmetin piyasada arz edilen miktarı, talep edilen miktarına oranla fazla ise o mal ya da hizmetin piyasa fiyatlarının düşmesi beklenir. Türkiye’de konut piyasasında arz edilen konut miktarının, talep edilen konut miktarından fazla olmasına rağmen piyasada konut fiyatlarının yıllar itibariyle ulusal para cinsinden artmakta olduğu görülmektedir.

İktisat literatüründe yapılan çalışmalardan yola çıkılarak teorinin ortaya koyduğu ilişkiye ters bir şekilde meydana gelen bu durumun oluşmasıyla ilgili birçok neden sıralanabilmektedir. Bu duruma inşaat sektörünün maliyet unsurlarından olan arsa maliyetlerinin inşaat yapı maliyetleri ile yükselmesinin yanı sıra sektördeki karlılıkların yüksekliğinin de etkili olabilmesi söz konusudur.

Bu çalışmada, Türkiye’de konut piyasasında yıllar itibariyle arz talep dengesinin analizi yapılarak, piyasada oluşan fiili durumun, konut sektöründeki karlılıkla ilişkilendirilmesi yapılarak, piyasada oluşan ulusal para cinsinden konut fiyatlarının teorinin öngördüğü yapının tersine bir eğilim göstermesinin, sektör karlılığı ile ilişkilendirilip ilişkilendirilemeyeceği ile ilgili bir tespitte bulunmaya çalışılmaktadır.

Çalışmada kullanımına ihtiyaç duyulan sayısal verilerin istatistiklerinin mevcut olduğu yıllar, çalışmanın kapsamında bir kısıt oluşturmakla beraber, konut üretiminde bulunan ya da konut yatırımlarını yapan inşaat firmalarının ekonomide aynı zamanda konut dışı inşaat faaliyetlerinde bulunmalarından kaynaklı olarak inşaat sektörü karlılık oranlarının çalışmada kullanılmasının yanıltıcı olabileceği düşüncesiyle, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB) sektör bilançolarından elde edilebilecek sektör karlılık oranları çalışmada kullanılmamıştır. Sektör bilançolarındaki karlılık oranlarının, inşaat firmalarının faaliyet dallarından sadece biri olan konut üretimi ile ilgili yapılabilecek iktisadi bir analizle ilgili bir çıkarıma aracı edilmesi doğru olmayacağından, çalışmada konut sektöründeki ortalama birim karlılıklar ele alınmış ve birim karlılıkların konut fiyatları üzerinde etkili bir unsur olup olmayabileceği ile ilgili çıkarımlar yapılmaya çalışılmaktadır.

2. Konut Piyasasında Konut Arz ve Talebini Belirleyen Faktörler ile Konut Yatırımlarında Karlılık

İktisat teorisinde bir mal ya da hizmetin talep edilen ve arz edilen miktarlarını belirleyen faktör, ceteris paribus varsayımına uygun olarak arz ve talebi belirleyen tüm faktörler değişmiyorken, o mal veya hizmetin fiyatı olarak ifade edilir. Mal ya da hizmetin arz edilen miktarı, malın fiyatı ile doğru orantılı değişme gösterirken; mal ya da hizmetin talep edilen miktarı, malın fiyatı ile ters orantılı değişme göstermektedir.

Mal veya hizmet piyasasında serbest piyasa koşullarının olması durumunda, mal ya da hizmetin fiyatının denge fiyatının, üzerinde olması; arz edilen miktarın, talep edilen miktara oranla fazla olması durumunu doğurmaktadır ve bu durum, mal ya da hizmetin fiyatının düşme eğilimine girmesine neden olmaktadır. Mal veya hizmet piyasasında serbest piyasa koşullarının olması durumunda, mal ya da hizmetin fiyatının, denge fiyatının altında olması; talep edilen miktarın, arz edilen miktara göre fazla olması durumunu doğurmaktadır ve bu durum, mal ya da hizmetin fiyatının artma eğilimine girmesine neden olmaktadır.

Konut piyasasında da alım satım konu olan konutların arz ve talep edilen miktarları, teorik olarak konut fiyatlarının bir fonksiyonu olmakla beraber, söz konusu malın konut olması, kısa ve uzun dönemde spesifik bir piyasa dengesi ortaya çıkarmaktadır.

Mishkin (2018:693-702)’e göre, konut yatırımlarının tamamlanması zaman aldığından ve mevcut konutlardaki yıpranma yavaş gerçekleştiğinden, önceki konutlar ile yeni konutları içeren konut stokunun kısa vadede sabit olduğu ve dolayısıyla konut arz eğrisinin kısa vadede dikey bir yapıya

sahip olduğu ortaya konmaktadır. Ancak, yeni konut inşaatları ya da yeni konut yatırımları, konut fiyatları ile doğru orantılı ilişki içinde olmaktadır. Tunç (2020:40)’ a göre, konut arzının kısa vadede fiyat esnekliği düşük olup, kısa dönem konut arz eğrisi, dike yakın pozitif eğimli yapıya sahiptir. Konut üretim süreci; konut yapım planları, yapı izinleri, satış ve pazarlama süreçleri ile birlikte ele alındığında, bir yıldan fazla zaman almakta, dolayısıyla kısa vadede üretim, fiyat değişimlerine cevap verememektedir. Dolayısıyla kısa dönemde meydana gelen bir talep artışı, göreceli olarak (uzun dönemde ortaya çıkabilecek bir artışa oranla) daha çok fiyat artışı yaratmaktadır. Bu artan fiyatlar arzı da arttırmaktadır.

İktisat literatüründe konut arz ve talebini konu alan çalışmalardan Tunç (2020:5)’un çalışmasına göre, ekonomide konut talebini etkileyen faktörler; gelir düzeyi, piyasa faizleri, işsizlik oranı, nüfus artışı, göç, kentleşme, aile yapısı değişimi, ev sahibi olma güdüsü, miras bırakma güdüsü, spekülasyon yapma, kalite kaynaklı konut edinme isteği olarak ele alınmaktadır. Hatipoğlu ve Tanrıvermiş (2017:49)’in çalışmasına göre, nüfusun yaş dağılımı, hanehalkı büyüklüğü, gayri safi yurtiçi hasıla (GSYİH), kişi başı gelir, istihdam, büyüme oranı, faiz oranı ve konut kredileri de konut talebini etkilemektedir.

Konut arzını etkileyen faktörlere bakıldığında; Tunç (2020:5)’a göre, piyasa faiz oranları, inşaat maliyetleri ve hükümet politikaları konut arzını etkileyen unsurlar olarak sıralanmaktadır. Hatipoğlu ve Tanrıvermiş (2017:49-67)’ in çalışmasına göre ise, arsa üretimi, inşaat sektörünün GSYİH içindeki payı, inşaat sektörüne açılan krediler, inşaat ruhsatları, istihdam düzeyi unsurları sıralanmaktadır. Dolayısıyla inşaat maliyetlerinden kaynaklı olarak karlılık da konut arzını etkilemektedir. Konut arzını belirleyen değişkenlerden biri de konut finansman maliyetlerinin düşmesidir (Gözübüyük ve Koy, 2020:1).

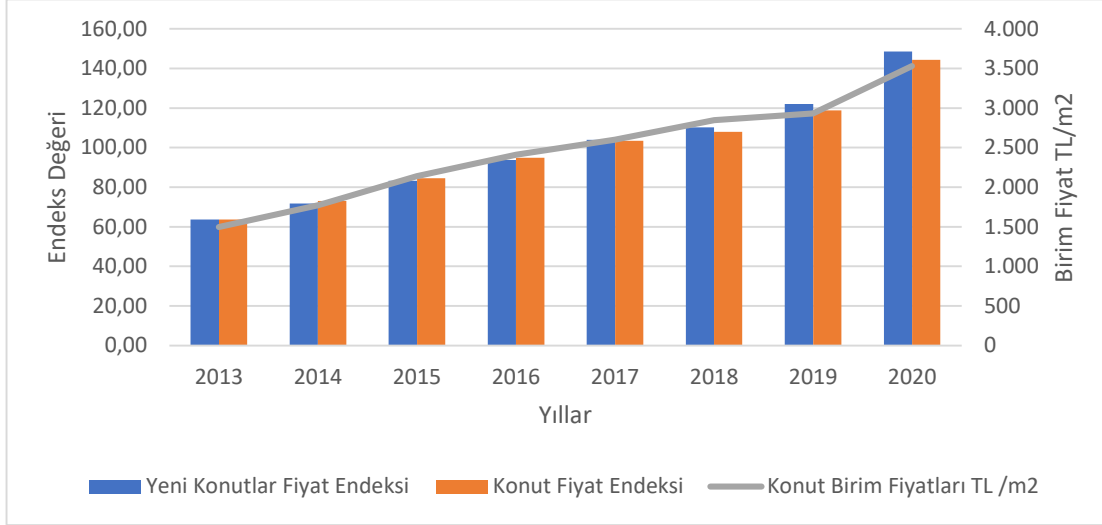
Konut piyasasında konut arz ve talebini etkileyen bu değişkenlerin zaman içindeki değişimleri, değişim büyüklükleri ile orantılı olarak konut fiyatlarında dalgalanmalara sebep olmakta, ancak fiyatların genellikle artış yönünde bir trend izlemesini değiştirmemektedir. Diğer bir ifadeyle, zaman içinde global ekonomide genel olarak konut fiyatlarında belirli ölçüde dalgalanmalar görülmekle birlikte, konut fiyatları artış eğilimi içinde bulunmaktadır. Bu olgu, küresel gayrimenkul danışmanlık şirketi Knight Frank (2020)’ın yayınlamış olduğu Global Konut Fiyat Endeksi’nde ele alınan ülkelerin çoğunluğunda konut fiyatlarının değişen oranlarda artmakta olmasıyla da kendini göstermektedir. Genel olarak artış trendinde olan fiyatlar, konut üreticilerinin karlılıklarını arttırmakta ve bu nedenle konut üreticilerinin konut üretim motivasyonu da artış göstermektedir.

Konut piyasasında arz ile dolaylı olarak talebi etkileyen ve ekonomide konut arz fazlasının ortaya çıkmasında etkili olabilecek önemli unsurlardan biri yeni konut yatırımları olmaktadır. Golland (1996:6)’a göre ekonomide yeni konut arzında etkili olan üç faktör bulunmaktadır. Bu faktörler, konut sektörüne devlet tarafından yapılan doğrudan sermaye yatırımları, konut üretimi ve alımı için verilen devlet teşvikleri, özel sektörde faaliyet gösteren konut üretiminde bulunan şirketlerin karlılık oranlarındaki değişim unsurları olup, rekabetçi ortamda birinci ve ikinci unsurları ölçme zorluğu olduğundan, üçüncü unsur olan karlılığın konut yatırımını belirlemedeki etkisi incelenebilmektedir. Golland (1996:7)’a göre konut yatırımlarındaki kar, konut fiyatından, arsa ve inşaat yapı maliyetlerinin çıkarılmasıyla elde edilmekte ve konut fiyatı arttıkça karın artacağı ve Neoklasik İktisat teorisine uygun olarak konut yatırımlarının artış göstereceği ortaya konmaktadır.

3. Türkiye’de Konut Piyasası Analizi, Yeni Konut Yatırımları ve Konut Stoku

Türkiye’de konut piyasasında zaman içinde oluşan konut fiyatlarının global konut fiyat endeksinde ortaya konulan duruma uygun olarak, artış trendinde olduğu anlaşılmaktadır. Grafik 1, Türkiye’de konut fiyat endeksi, yeni konut fiyat endeksi ve metrekare başına konut birim fiyatlarının yıllar itibariyle değişimlerini göstermektedir. Grafiğe göre 2013 yılından 2020 yılına kadar hem endeks değerlerinin hem de konut birim fiyatlarının arttığı görülmektedir.

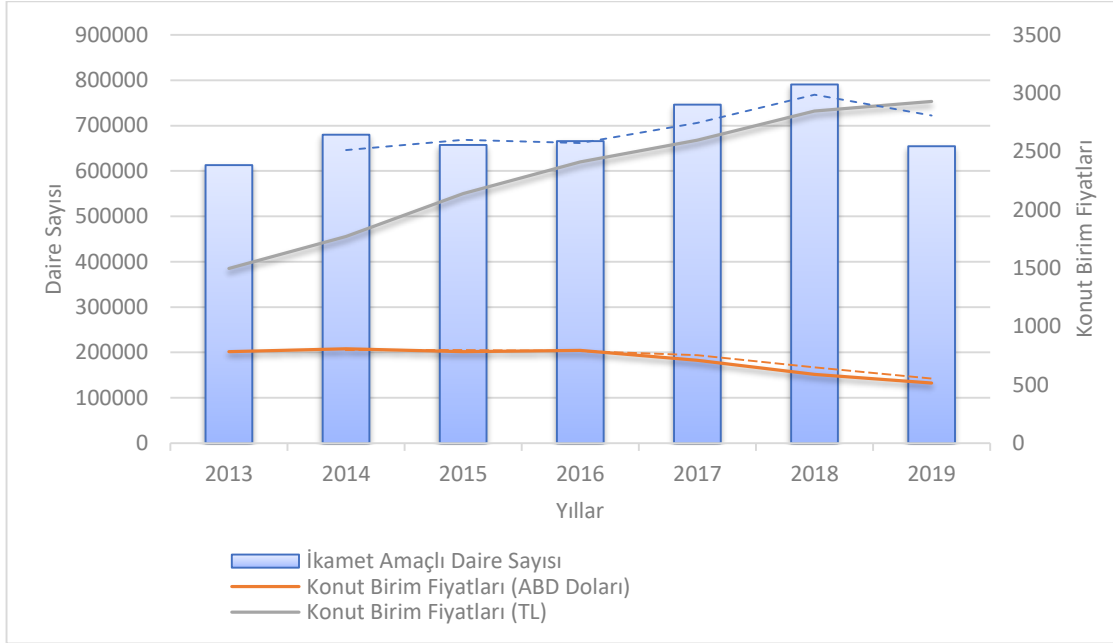
Grafik 1. Türkiye’de Yıllara Göre Yeni Konut Fiyat Endeksi, Konut Fiyat Endeksi ve Konut Birim Fiyatları (TL/m²)

Kaynak: Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB), Elektronik Veri Dağıtım Sistemi (EVDS), Konut ve İnşaat İstatistikleri – Yeni Konutlar Fiyat Endeksi – Konut Fiyat Endeksi – Konut Birim Fiyatları verilerinden oluşturulmuştur. Erişim: https://evds2.tcmb.gov.tr/index.php?/evds/serieMarket/collapse_26/5949/DataGroup/turkish/bie_hkfe/

Grafik 1’de görüldüğü gibi konut birim fiyatları ve fiyat endeksi ile yeni konut fiyat endeksleri artarken, teorik olarak konut yatırımlarının ya da konut arzının artması beklenmektedir. Teoriye göre beklenen durumun gerçekleşip gerçekleşmediğini görmek için Grafik 2 oluşturulmuştur. Grafik 2’ye bakıldığında, teoriye uygun olarak, konut fiyatları ulusal para cinsinden artış gösterirken, konut arzının da artmakta olduğu görülmektedir. Yabancı para ABD Doları cinsinden fiyatların ise zaman içinde 2016 yılına kadar neredeyse sabit, 2016 yılından sonra azalma gösterdiği görülmektedir. Hem ulusal para cinsinden hem de ABD Doları cinsinden fiyatların iki dönem hareketli ortalamalarına göre trend grafiklerine bakıldığında, TL cinsinden fiyatların artma yüzdelerinin, ABD Doları cinsinden fiyatların azalma yüzdelerine göre daha fazla olduğu görülmektedir.

Grafik 2. Türkiye’de Yıllara Göre Konut Birim Fiyatları ve İkamet Amaçlı Daire Sayıları

Kaynak: Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB), Elektronik Veri Dağıtım Sistemi (EVDS), Konut ve İnşaat İstatistikleri – Konut Birim Fiyatları – Yapı Kullanma İzin Belgelerine Göre İnşaat İstatistikleri ve Kurlar-Döviz Kurları - ABD Doları Döviz Satış verilerinden oluşturulmuştur. Erişim:

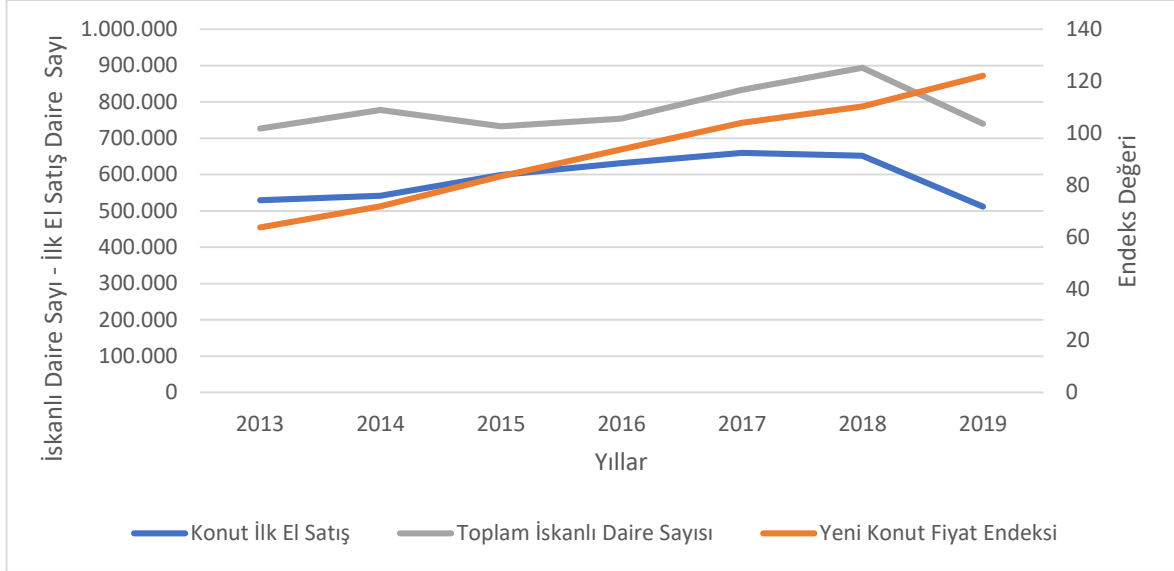
https://evds2.tcmb.gov.tr/index.php?/evds/serieMarket/collapse_26/5949/DataGroup/turkish/bie_hkfe/

Erişim:

https://evds2.tcmb.gov.tr/index.php?/evds/serieMarket/collapse_26/5949/DataGroup/turkish/bie_hkfe/

Türkiye’de konut sektöründe yıllara göre arz ve talep dengesini analiz etmek amacıyla arzı temsilen satışa sunulmaya hazır iskanlı daire sayıları istatistiklerine ve talebi temsilen ilk el konut satış istatistiklerine bakılarak yıllar itibariyle konut arzı ya da talebinde eksiklik ya da fazlalığın olup olmadığına yönelik tespit yapmak mümkün olabilmektedir. 2013 yılından 2019 yılına kadar her bir yıl içerisinde satışa sunulmaya hazır iskanlı alınmış yeni konut daire sayılarının, aynı yıllarda yapılan ilk el konut satış rakamlarının üzerinde olduğu görülmektedir. Diğer bir ifadeyle, ele alınan yıllar itibariyle konutların arz edilen miktarının, talep edilen miktarından fazla olduğu, dolayısıyla arz fazlalığı görülmektedir. Bu durum Grafik 3’de izlenebilmektedir. Satışa sunulan iskanlı daire sayısı ile aynı dönemde yapılan ilk el konut satış adetleri arasındaki fark, arz edilen miktar fazlalığını oluşturmaktadır. Talebe göre arz edilen miktarda görece artış, yıllar içinde devam ederken, ulusal para cinsinden yeni konut fiyatları teoriye ters bir şekilde artmaya devam etmektedir.

Grafik 3. Türkiye’de Yıllara Göre İskanlı Daire Sayıları ve İlk El Konut Satışları ile Yeni Konut Fiyat Endeksi

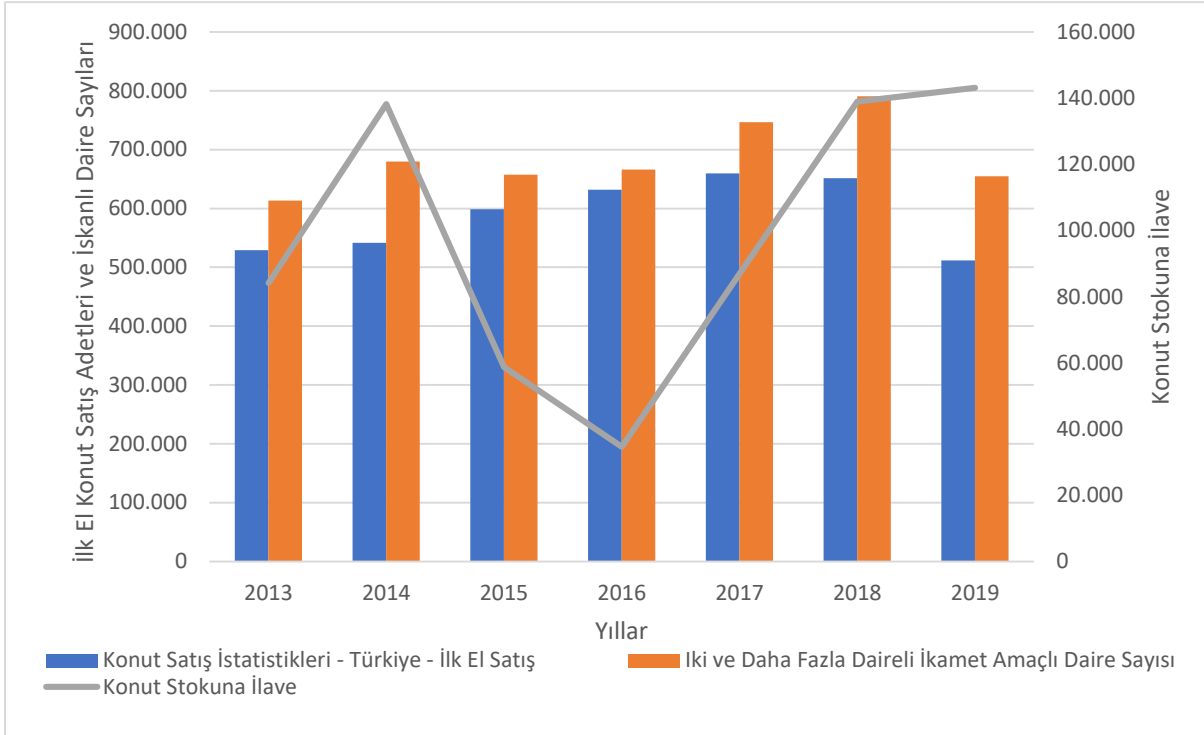

Kaynak: Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB), Elektronik Veri Dağıtım Sistemi (EVDS), Konut ve İnşaat İstatistikleri, Konut Satış İstatistikleri- İlk El Satış, Yapı Kullanma İzin Belgelerine Göre İnşaat İstatistikleri, Yeni Konutlar Fiyat Endeksi verilerinden oluşturulmuştur. Erişim:

https://evds2.tcmb.gov.tr/index.php?/evds/serieMarket/collapse_26/5949/DataGroup/turkish/bie_hkfe/

Ele alınan yıllar içerisinde meydana gelen yeni konut fiyat endeksindeki artış, söz konusu yıllar içinde mevcut enflasyondan kaynaklı olarak doğal karşılanabilecek olsa da; Trading Economics (2020) verilerine göre, 2013 yılından 2019 yılına kadar ABD enflasyonunun %2-%2,5 arasında seyir göstermesinden ötürü, neredeyse reel fiyatlar olarak sayılabilecek ABD Doları cinsinden fiyatların 2013 yılından 2016 yılına kadar arz edilen miktar fazlası olmasına rağmen, sabite yakın bir seyir göstererek, 2016 yılından sonra oldukça düşük oranda bir azalma göstermesi, konut fiyatlarının aşağı yönlü katılığının bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Grafik 3’te yer alan her bir yıl için satışa konu olmamış farklı sayılarda iskanlı konutun, toplam konut stokuna ilave olduğunu söylemek mümkündür. Toplam konut stokuna yıllar itibariyle ilaveler, Grafik 4’de çizgi grafikte gösterilmektedir. Grafiğe göre 2013 ve 2014 yıllarında satışa hazır iskanlı dairelerle ilk el satışı yapılan daire sayısı arasında açıklık fazla olduğundan konut stokuna ilaveler görece olarak yüksek olmuş, ancak 2014 yılından itibaren 2015 ve 2016 yıllarında satışa hazır iskanlı dairelerin daha yüksek bir oranda ilk el satışlarının olmasıyla, söz konusu yıllarda konut stokuna ilaveler azalma göstermiştir. 2017 yılından itibaren 2019 yılına kadar konut arzını temsil eden iskanlı daire sayısı ile ilk el konut satış adetleri arasındaki farklar tekrar açılmaya başlayarak, konut stokuna ilaveler artış göstermeye başlamıştır.

Grafik 4. Türkiye’de Yıllara Göre İlk El Konut Satış İstatistikleri, İskanlı Daire Sayıları ve Konut Stokuna İlave

Kaynak: Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB), Elektronik Veri Dağıtım Sistemi (EVDS), Konut ve İnşaat İstatistikleri, Konut Satış İstatistikleri- İlk El Satış, Yapı Kullanma İzin Belgelerine Göre İnşaat İstatistikleri - İki ve Daha Fazla Daireli İkamet Amaçlı Daire Sayısı verilerinden oluşturulmuştur.

Erişim:

https://evds2.tcmb.gov.tr/index.php?/evds/serieMarket/collapse_26/5949/DataGroup/turkish/bie_hkfe/

Grafik 3’de ve Grafik 4’de gösterilen yıllara göre oluşan arz fazlalığının, konut fiyatlarındaki artışla birlikte düşünüldüğünde, Neoklasik İktisat Teorisi’nin öngörüsüne uygun bir değişme gösterdiğini söylemek mümkün olmamaktadır. Teorik olarak konut yatırımlarının karlılık ile doğru orantılı bir fonksiyonel ilişki içinde olması sebebiyle söz konusu arz fazlalığının ekonomideki karlılık oranlarıyla birlikte bir değerlendirmesinin yapılması da gerekli olmaktadır.

4. Türkiye’de Konut Sektöründe Ortalama Karlılığın Konut Yatırımları ile İlişkisi ve Konut Fiyatlarına Etkisi

Türkiye’de konut sektöründe ele alınan yıllar itibariyle konut stokuna yapılan ilaveler ve buna bağlı oluşan konut arzı fazlasının teorik olarak sektördeki karlılıkla ilişkilendirilebilirliği ile ilgili olarak konut yatırımlarının karlılık oranlarına bakmak gerekirse, konut üretiminde bulunan konut yatırımcılarının salt konut üretim faaliyetlerinden kaynaklı olabilecek karlılıklarının elde edilmesi gerekmektedir.

Türkiye’de konut inşaatı faaliyetlerinde bulunan inşaat firmaları, konut inşaatlarının dışındaki inşaat faaliyetleriyle de ilgili üretimde bulunabildiklerinden, TCMB Sektör Bilançoları’nda yer

alan inşaat sektörü karlılık oranlarının kullanılması yerine, konut üretimi ile ilgili ortalama birim karlılıkların kullanılmasının daha doğru bir analiz olacağı düşüncesiyle konut sektörüne yönelik birim karlılıklar elde edilmeye çalışılmıştır.

Konut yatırımlarının birim karlılık hesaplamaları için sektördeki konut birim satış fiyatlarının istatistiki verileri yıllar itibariyle TCMB’den temin edilmiştir. Konut birim maliyetleri ise betonarme inşaat sınıflarına göre Hazine ve Maliye Bakanlığı istatistiklerinden temin edilmiştir. İnşaat sınıflarına göre ayrı maliyet değerlerinin ortalamaları alınarak her yıl için bir ortalama maliyet değerine ulaşılmıştır. Elde edilen veriler, Tablo 1’de yer almaktadır.

Tablo 1. Türkiye’de Yıllara Göre Bina İnşaatı Birim Maliyetleri (Mesken Betonarme Karkas Bina İnşaatı Maliyetleri) ve Birim Fiyatları (Konut Fiyat İstatistikleri) (TL/M²)

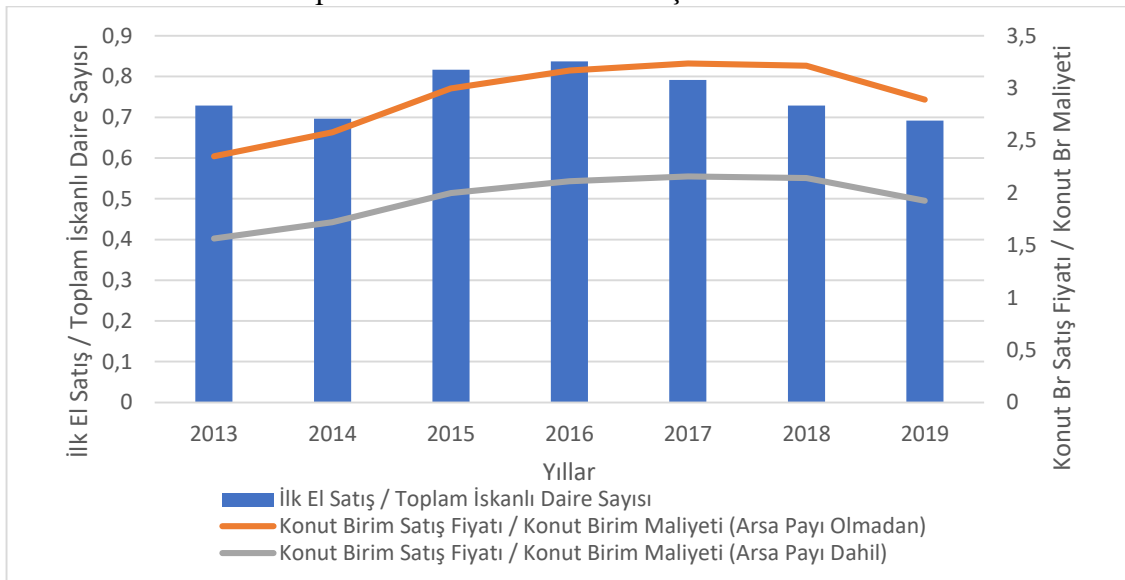
	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Lüks İnşaat M ² Maliyeti	1090,67	1175,74	1221,94	1302,1	1374,76	1516,36	1735,77
1. Sınıf İnşaat M ² Maliyeti	681,12	734,24	763,1	813,16	858,53	946,96	1083,99
2. Sınıf İnşaat M ² Maliyeti	454,74	490,21	509,47	542,89	573,18	632,22	723,71
3.Sınıf İnşaat M ² Maliyeti	322,05	347,17	360,81	384,48	405,94	447,75	512,54
Ortalama Maliyet	637,145	686,84	713,83	760,657	803,102	885,822	1014,00
				5	5	5	3
Kaynak: Hazine ve Maliye Bakanlığı, Bina İnşaat Maliyet Bedelleri Erişim : https://www.alomaliye.com/kategori/diger-mevzuat/m2-maliyetleri/							
	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Türkiye Konut Birim Fiyatları	1496,61	1771,59	2140,3	2410,99	2598,62	2848,3	2930,51
Kaynak: Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB), Elektronik Veri Dağıtım Sistemi (EVDS), Konut ve İnşaat İstatistikleri – Konut Birim Fiyatları https://evds2.tcmb.gov.tr/index.php?/evds/serieMarket/collapse_26/5949/DataGroup/turkish/bie_hkfe/							

Her yıl için ortalama konut birim fiyatlarından ortalama maliyet rakamları çıkarıldığında her yıl için ortalama birim karlılığa ulaşılabilmektedir. Hesaplanan bu karlılık, arsa maliyetleri istatistiklerinin mevcut olmaması nedeniyle bu maliyetlerin dışarda bırakılarak hesaplanmasıyla oluşan maliyetler olmaktadır.

Türkiye’de arsa maliyetleri ile ilgili bir istatistik bulunmamaktadır. Timetürk (2008)’e göre, genellikle kat karşılığı arsa tahsislerinde oranlar yüzde elli düzeyinde olmaktadır. Bu orandan hareketle, ortalama birim maliyetlerinin yarısı kadar da arsa maliyetinin yapıldığı kabul edilerek, arsa dahil olmak üzere maliyetlere oranla diğer bir karlılık hesaplaması da yapılmıştır.

Konut sektöründe konut üretiminde bulunan konut yatırımcılarının, konut maliyetlerine oranla elde ettikleri birim karlılık rakamları ile sektördeki toplam üretilmiş satışa hazır iskanlı dairelerin satış oranlarını Grafik 5’de karşılaştırdığımızda ele alınan yıllar itibariyle satışa hazır iskanlı dairelerin ortalama olarak oldukça büyük bir kısmının ilk el satışa konu olduğu görülmekte ve satış hacimleri artarken, sektör üreticilerinin maliyetlere oranla karlılıklarının artmakta olduğu görülmektedir. Bu oran, 2013 yılında 1,5 civarındayken 2015 yılında 2 değerine ulaşmış, 2019 yılına kadar da 2 değerinin üzerinde seyretmiştir.

Grafik 5. Türkiye’de Yıllara Göre Konut Yatırımlarının Maliyetlere Oranla Karlılığı ile Toplam İskanlı Dairelerin Satış Oranları

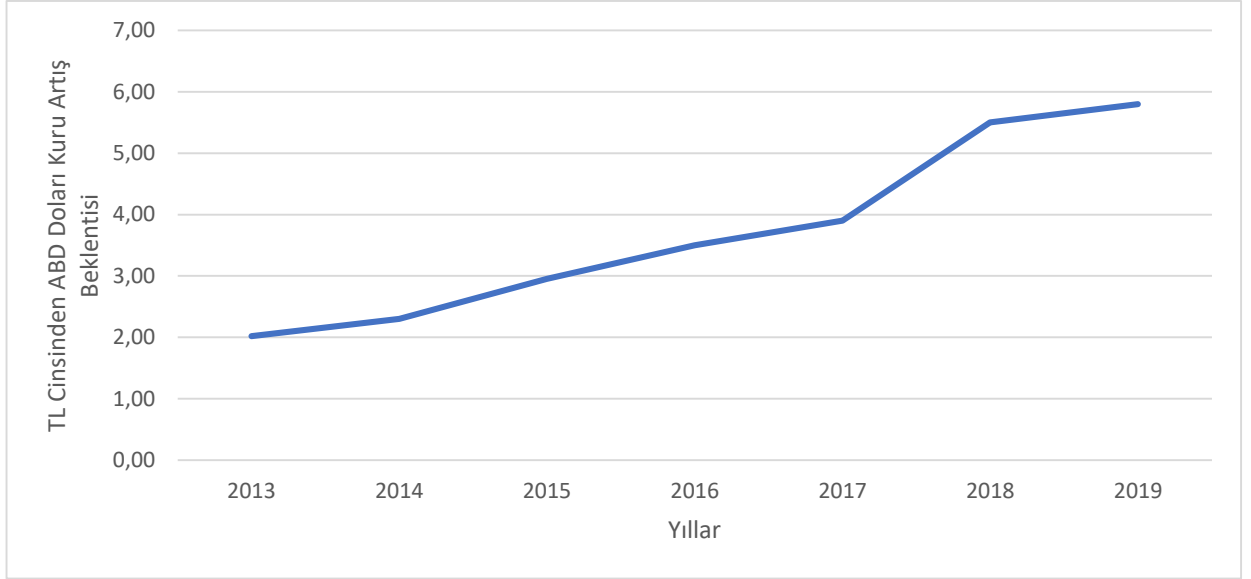
Kaynak: Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB), Elektronik Veri Dağıtım Sistemi (EVDS), Konut ve İnşaat İstatistikleri, Konut Satış İstatistikleri- İlk El Satış, Yapı Kullanma İzin Belgelerine Göre İnşaat İstatistikleri verilerinden ve Hazine ve Maliye Bakanlığı, Bina İnşaat Maliyet Bedelleri verilerinden oluşturulmuştur. Erişim :

https://evds2.tcmb.gov.tr/index.php?/evds/serieMarket/collapse_26/5949/DataGroup/turkish/bie_hkfe/ Erişim : <https://www.alomaliye.com/kategori/diger-mevzuat/m2-maliyetleri/>

Grafik 5’e göre ele alınan değişkenlerin yıllara göre seyriden hareketle, üretilen konutların, ortalama olarak %70 ve üstü oranlarda ilk el satışa konu olarak talep edildiği görülmekte ve maliyetlere oranla sektör karlılığının da artış gösterdiği görülmektedir. Buradan hareketle maliyetlere oranla artan karlılıkların olması ve talep sorununun olmamasının konut üreticilerinin fiyat düşürmemesine yol açtığı sonucuna ulaşmak mümkün olabilmektedir. Bununla beraber, düşük ABD enflasyonu nedeniyle neredeyse reel konut fiyatı olarak nitelendirilebilir olan ve Grafik 2’de görülen ABD Doları cinsinden oldukça düşük ölçüde gerçekleşen fiyat azalmaları görülmektedir. Ele alınan yıllar içerisinde ABD Doları’na yönelik kur beklentisi dikkate alındığında, ABD Doları cinsinden konut fiyatlarındaki azalmaların, konut üreticilerinin kurda artış

beklemeleri nedeniyle satış hacmini arttırmak amacıyla yapılmış fiyat indirimleri olabileceği çıkarımını yapabilmek de mümkündür. TCMB’nin 2013 – 2019 yılları arasındaki beklenti anketi istatistiklerine göre, ele alınan yıllar içinde ABD Doları kuruna yönelik kur artış beklentisi, Grafik 6’da yer almaktadır.

Grafik 6. Türkiye’de Yıllara Göre ABD Doları Kuru Artış Beklentisi

Kaynak: Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB), Elektronik Veri Dağıtım Sistemi (EVDS), Beklenti Anketi İstatistikleri - Cari Yıl Sonu Bankalararası Döviz Piyasası ABD Dolar Kuru Beklentisi (TL), Erişim : <http://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/TR/TCMB+TR/Main+Menu/Istatistikler/Eglim+Anketleri/Beklenti+Anketi+Istatistikleri>

Ekonomide ele alınan yıllar içerisinde kur artış beklentisinin yüksek olması, konut üreticilerinin, satış hacimlerini arttırmak için ürettikleri konutların ABD Doları bazında fiyatlarında indirim yapabilmelerine de imkan tanıyabilmektedir. Kurdaki artış beklentisinin varlığı, Türk Lirası (TL) karşılığı satılan konutların bedelinin, spekülasyon amaçla döviz alımına konu edilmesini sağlayabilmektedir. Uzun vadede kur artışının yarattığı döviz spekülasyonundan kaynaklı kazancın realize edilmesiyle TL cinsinden karlılıkların etkilenmemesi sağlanabilmektedir. Kur artış beklentisinin olduğu ekonomilerde konut satışlarından elde edilecek ulusal para cinsinden gelirin, döviz spekülasyonu amacıyla değerlendirilebilme olanağı, konutların daha rahat pazarlanması ve satış hacminin artırılabilmesi amacıyla konut üreticilerini belirli ölçüde fiyat indirimi yapmaya yönlendirebilmektedir. Döviz kuru beklentileri ile konut sektöründeki karlılık unsurlarının dışında konut fiyatlarını etkileyen başka faktörler de vardır. İktisat literatüründe konut fiyatlarını etkileyen değişkenleri konu olan çalışmalardan Eryüzlü ve Ekici (2020:104)’nin çalışmasına göre, Türkiye’de döviz kurunun konut fiyatları üzerinde etkisi söz konusu olup, döviz kurundaki yükselmeler, konut fiyatlarının azalmasına sebep olmaktadır. Bu sonuç, kur artış beklentisinin var olduğu bir durumda ulusal para cinsinden elde edilen satış gelirlerinin döviz spekülasyonuna konu edilerek, satış hacmini arttırmak ve etkin pazarlama yapabilmek amacıyla konutların fiyatlarında indirim yapılması suretiyle, karlılığın azalmamasına da olanak tanımaktadır. Kolcu ve

Yamak (2018:141)’e göre, konut kredisi faiz oranlarının kısa dönemde konut fiyatlarına negatif etkisi olduğu ve gelir düzeyinin uzun dönemde konut fiyatları üzerinde pozitif etkisi olmaktadır. Grafik 5’e bakıldığında, 2015 yılından 2019 yılına kadar konut birim satış fiyatlarının, arsa payı dahil konut birim maliyetlerinin iki kat ve üzerinde seyir gösterdiği görülmektedir. Aynı dönemlerde ilk el satışların da iskanlı toplam konut üretiminin yüzde 70 – 80’i civarında olduğu görülmektedir. Diğer bir ifadeyle, konut üretiminde bulunan konut yatırımcıları, 2015 yılından 2019 yılına kadar maliyetlerin en az iki katı fiyatla konut satışlarını yapmış ve bu kar oranlarına sahip fiyatlardan toplam üretilen iskanlı dairelerin yaklaşık yüzde 70-80’inin satışları gerçekleşmiştir. Konut yatırımcılarının sahip oldukları bu karlılık ve yüksek satış oranlarının gerçekleşmesini sağlayan talep düzeyi, konu fiyatlarının belirgin bir azalma göstermemesinin önemli nedenleri olabilmektedir.

Türkiye Ekonomisi’nde konut talebinin istikrarlılığını sağlayan birçok unsur olmakla beraber, konut yatırımcılarının karlılık düzeylerini arttırabilmesine olanak sağlayan da birçok yöntem uygulanmaktadır. Bu unsur ve yöntemler Koçarslan (2011)’a göre şunlardır;

Türkiye’de hanehalkı büyüklüklerinin yıllar itibariyle düşmekte olması düşük metrekareye sahip konut üretiminin yadrganmamasına sebep olmaktadır. Özgürlüğe düşkün bireysel yaşamın revaçta olması, boşanmaların artması gibi olgular, daha az metrekareye sahip evlerin talep edilmesine neden olmaktadır. Özellikle demografik değişimin hızlı olduğu illerde meydana gelen talep, sektörde satış sorunu doğurmamaktadır.

Türkiye’de özellikle büyük konut yatırımcısı olan inşaat şirketleri tarafından önce inşaatı tamamlayıp sonra satmaya dayalı “yap – sat” anlayışı yerine, inşaatı başlamadan önce maket üzerinden önce satış yapıp sonra inşaatı yapmaya başlamaya dayalı “sat – yap” anlayışı benimsenmektedir. Böylece tüketicilere yapılan ön satışlarla inşaatı başlama maliyetleri dış kaynak kullanılmadan ya da olabildiğince az kullanılarak ve faiz maliyetlerine katlanılmadan ya da olabildiğince az katlanılarak karşılanabilmektedir. Bu şekilde yapılan satışlar, genelde orta ve üst gelir grubuna yapıldığından, bu alımı yapan tüketicilerin görece olarak daha düşük fiyattan alım yapmaları sağlanmakta, bu yöntemle inşaat başlangıç maliyetlerinin finansmanı büyük ölçüde ön satışlarda elde edilen ciroardan karşılanmaktadır. Yatırımlık konut talebinde bulunan sınıftaki tüketicilerin yüksek peşinatları alındıktan sonra kredilendirilen tutarların vadesi genellikle yüksek faiz maliyetiyle yüzleşmemek için sene olarak oldukça kısa vadeler içerisinde tutulmaktadır. İnşaat şirketleri kısa dönemli senelik vadelere yönelik kendileri de kredilendirme yapmakta ve bankalardan kredi kullanımına göre daha cazip finansman olanakları yaratmaktadırlar. Konuta yönelik artan talebin varlığı, fiyatların düşmeyeceği kanısını da beraberinde getirdiğinden yatırımlık konut talebi de sürekli olmaktadır.

Arsa fiyatlarının artış gösterdiği dönemlerde, sektördeki firmalar genellikle projeye başlama maliyetlerini en aza indirebilmek amacıyla arsa alımları yerine, arsa sahipleri ile anlaşma yoluna giderek “sat-yap” sistemine dayalı konut üretim anlayışı ile hareket etmekte, mümkün olduğunca dış kaynak kullanmadan düşük maliyetli kaynak kullanımıyla proje inşaatlarına başlama yöntemlerini tercih etmektedirler ve bu durum da karlılıkların artmasına olanak vermektedir.

Sözü edilen tüm bu unsur ve yöntemler, istikrarlı talebe neden olan unsurlar ve konut sektöründe üretimde bulunan firmaların maliyet düşürme, dolayısıyla karlılık arttırma yöntemleri olmaktadır. Karlılığın yüksek olduğu bir piyasada, doğal olarak sektöre giren firma sayısı artmaktadır. Bununla beraber Koçarslan (2011)’e göre, rekabetin fiyatların düşmesine sebep olmaması için şirketlerin ürün farklılaşmasına giderek farklı ihtiyaçlara ve farklı çevrelerin ihtiyaçlarına yönelik projeler üretmeye başlamaları söz konusu olmaktadır. Bu durumdan kaynaklı olarak bazı inşaat firmalarının

sadece rezidans ve villa inşaatlarına yöneldiği görülmekte, farklı ihtiyaçlara cevap verebilen yaşam alanlarının projelere dahil edilmesiyle fiyatların düşmesi bir ölçüde engellenmeye çalışılmaktadır. Türkiye’de konutların fiyatları yükseliyorken genel olarak satışı yapılan konutların metrekare değerleri de küçülmektedir. Genellikle bir kata ait kapalı alan inşaat yapılacak metrekare ne kadar fazla daireye bölünebiliyorsa, inşaat şirketleri her bir daireden daha yüksek gelir elde etme imkanına kavuştuklarından, her bir katta olabildiğince fazla sayıda bağımsız bölüm oluşturarak karlılık arttırmayı hedeflemektedirler. Daire metrekarelerinde yapılan azaltmaların pazarlama açısından doğurabileceği olumsuz etkiler, konut projelerindeki havuz, sosyal tesis vb. çeşitli yaşam alanlarının projelere dahil edilmesiyle bertaraf edilmeye çalışılmaktadır. Özellikle yeni yapılan site tipli konut projelerinde sıkça yer verilen yaşam alanları, konut fiyatlarını yükseltmede cazip bir pazarlama faktörü olarak kullanılmakta, oluşturdukları maliyetler ise çok daireli yapılarda bağımsız bölüm başına görece olarak düşük bir parasal yük teşkil ettiğinden, bu alanların konut fiyatlarındaki arttırıcı etkisinden faydalanılarak karlılıkta artış sağlanması amaçlanmaktadır.

5. Sonuç

Çalışmada ele alınan yıllara ilişkin istatistiklere bakıldığında, konut sektöründe talebin istikrarlı olarak artış gösterdiği ve talep sorununun yaşanmamakta olduğu, üretilen iskanlı konutların yüksek oranlarda ilk el satışa konu olduğu görülmektedir. Ayrıca konut sektöründe inşaat maliyetlerine oranla iki kat ve üzerinde görece yüksek karlılıklarla çalışılması, konut piyasasında arz fazlası olmasına rağmen, fiyatlarda düşme eğilimi oluşturmamakta, tam aksine fiyatların aşağı yönlü hareketinin sınırlı kalması ya da artması sonucunu doğurmaktadır. Yıllar itibariyle konuta olan istikrarlı talep ve üretici karlılığının yeni konut yatırımlarının artmasına neden olabilmesi de teoriye göre olağandır.

Yeni konut yatırım faaliyetlerinde bulunan inşaat şirketlerinin, maliyetlere göre karlılık oranlarının yüksek seyretmesi ve konutun istikrarlı bir talep görmesi, konut yatırımında bulunan şirketlerin, düşük dış kaynak kullanımı yaparak yüksek finansman maliyetlerine katlanmalarına gerek olmadan ve konut fiyatını düşürmeden faaliyetlerine devam etmelerinin bir dayanağı olabilmektedir. Geçmiş dönem karlılıkları, büyük konut yatırımcısı firmaların çok katlı ve yaşam alanlı konut projelerine başlamalarına rahatlıkla imkan verebilmekte ve böylece karlılıkların daha da artması sağlanabilmekte, karlılıkların yeni konut yatırımlarını bir döngü içinde zincirleme beslemesini doğurmaktadır. Maketten satışların yeterli sermayesi olan ve bina tamamlama sigortası yaptırabilen şirketlere tanınması, büyük konut yatırımcısı şirketlerin karlılıklarını ve toplam konut üretimini daha da arttırmasına olanak sağlamaktadır. Özellikle büyük şehirlerde konut üretiminde bulunan konut yatırımcısı büyük inşaat şirketlerinin markalı konut inşaatları, depreme dayanıklılık ve inşaatın tamamlanmasına yönelik güvenceler, konutları talep edenlerin de güvenlerini kazanmaktadır. Markalı ve yaşam alanlı konut yatırımcısı firmaların konut alıcılarına şirket olarak tanıdıkları ipotekli alımlarda düşük peşinat ve vade sürelerinin yüksek olması imkanları da talebi güvenli konut alımına yöneltmektedir.

Değinen tüm bu hususlara bağlı olarak istikrarlı bir konut talebi ve karlılıklar nedeniyle, ekonomide konut arzı artarken konut fiyatları düşmemektedir. Bu sonuçtan hareketle, Türkiye’de konut yatırımlarının maliyetlere göre karlılık oranlarının yüksekliği ile bu karlılığın yeni karlı konut yatırım projelerinin kaynağı olabilmesi ve döviz kuru artış beklentisinin varlığı konut fiyatlarının düşmemesinde belirleyici faktörlerden bazıları olarak sayılabilir.

Kaynakça

- Eryüzlü, H., Ekici, S., 2020. Konut fiyat endeksi ve reel döviz kuru ilişkisi: Türkiye örneği. *İktisadi İdari ve Siyasal Araştırmalar Dergisi*, 5(12), 97-105. Erişim: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1137340>
- Golland, A., 1996. Housing supply, profit and housing production: the case of the United Kingdom, the Netherlands and Germany. *Netherlands journal of housing and the built environment*, 11(1), 5.
- Gözübüyük, S., Koy, A., 2020. Türkiye’de konut üretiminin belirleyicileri: ekonomik büyüme ve konut faiz oranı. *Bankacılık ve Sermaye Piyasası Araştırmaları Dergisi*, 4 (9), 1-10. Erişim: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/bspad/issue/55354/747789>
- Hatipoğlu, Ü., & Tanrıvermiş, H. (2017). Türkiye’de arz ve talep açısından konut yatırım tercihlerini etkileyen faktörlerin değerlendirilmesi. *Bankacılar Dergisi*, (100), 49-75.
- Hazine ve Maliye Bakanlığı (2020). Bina metrekare normal inşaat maliyet bedelleri. Erişim : <https://www.alomaliye.com/kategori/diger-mevzuat/m2-maliyetleri/>
- Knight Frank, 2020. Global Konut Fiyat Endeksi, Erişim : <https://www.knightfrank.com/research>
- Koçarslan, Nesrin, 2011. *Konutta Arzı Yönetenler* Erişim : <http://docplayer.biz.tr/980310-Yonetenler-arzi-konutta-86-infomag-mart-2011-fotograf-lorem-ipusm.html>
- Kolcu, F., Yamak, N., 2018. Gelir ve faiz oranlarının konut fiyatları üzerindeki kısa ve uzun dönem etkileri. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, 141-152 . Doi: 10.18092/ulikidince.439535
- Mishkin, F.S., 2018. *Makroekonomi Politika ve Uygulama*. Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Timetürk, 2008. Erişim : <https://www.timeturk.com/tr/2008/02/28/muteahhite-kat-karsiligi-arsa.html>
- Trading Economics, 2020. Indicators, USA, Core Inflation Rate, Erişim : <https://tradingeconomics.com/united-states/core-inflation-rate>
- Tunç, Cengiz, 2020. *Konut Piyasası, Finansmanı Ve Göstergeleri*. İstanbul: Literatür Yayıncılık
- Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası. (2020). Elektronik Veri Dağıtım Sistemi, (EVDS), Konut ve İnşaat İstatistikleri. Erişim: https://evds2.tcmb.gov.tr/index.php?/evds/serieMarket/collapse_26/5949/DataGroup/turkish/bie_hkfe/
- Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası. (2020). Elektronik Veri Dağıtım Sistemi, (EVDS), Kurlar-Döviz Kurları - ABD Doları Döviz Satış İstatistikleri. Erişim: https://evds2.tcmb.gov.tr/index.php?/evds/serieMarket/collapse_26/5949/DataGroup/turkish/bie_hkfe/
- Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası. (2020). Elektronik Veri Dağıtım Sistemi, (EVDS), Beklenti Anketi İstatistikleri - Cari Yıl Sonu Bankalararası Döviz Piyasası ABD Dolar Kuru Beklentisi (TL) Erişim:<http://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/TR/TCMB+TR/Main+Menu/Istatistikler/Egilim+Anketleri/Beklenti+Anketi+Istatistikleri>

Araştırma Makalesi

Çevresel Bozulmalarda Terörizm ve Kamu Harcamalarının Etkisi

Günay ÖZCAN¹, Çiğdem KARTER²

The Impact of Terrorism and Government Expenditures in Environmental Disorders

Abstract

In the theory of economics, if the quantity of a good or service supplied in the market is more than Controlling environmental degradation, which has an important place in the international literature, has been one of the main problems for economies. For this reason, the aim of this study is to examine the environmental relationship of public expenditures and terrorism, whose effects on environmental degradation are being discussed, between 2002-2017 in countries where terrorism is intense. Cross-section dependence and homogeneity and unit root tests were used in the study. Then the causality relationship was examined. Cross-section dependence, heterogeneity and unit root tests, which are among the panel data analysis methods, were applied in the study. The results show that terrorism and public spending are the cause of environmental degradation throughout the panel. When analyzed by country, causality relationship was determined among the variables.

Keywords: Terrorism, Government Expenditure, Environmental Degradation, Panel Causality

JEL Codes: C33, O13, H50

Öz

Uluslararası gündemde önemli bir yer tutan çevresel bozulmaların kontrol altına alınması ekonomiler için başlıca problemlerden biri olmuştur. Bu sebeple çalışmanın amacı çevre bozulmalarında etkileri tartışılmakta olan kamu harcamaları ve terörizmin etkisini terörün yoğun olduğu ülkelerde 2002-2017 dönemleri arasında incelemektir. Çalışmada panel ver analizi metotlarından olan yatay kesit bağımlılığı, homojenlik ve birim kök testleri uygulanmıştır. Daha sonra nedensellik ilişkisine bakılmıştır. Elde edilen sonuçlar panel genelinde terörizm ve kamu harcamalarının çevresel bozulmaların nedeni olduğunu göstermektedir. Ülke bazında ise yine değişkenler arasında nedensellik ilişkisinin varlığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Terörizm, Kamu Harcamaları, Çevresel Bozulmalar, Panel Nedensellik

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, gakel@erbakan.edu.tr, [Orcid:0000-0002-1950-4255](https://orcid.org/0000-0002-1950-4255)

²Dr, Bağımsız Araştırmacı, cigdemkarter22@hotmail.com, [Orcid: 0000-0002-1285-5394](https://orcid.org/0000-0002-1285-5394)

1. Giriş

20. yüzyılda gerçekleşen sanayileşme ve teknolojik gelişmelerin etkisi ile üretim ve tüketim faaliyetlerinin hızla artması fosil yakıtlarının yoğun bir şekilde kullanılmasına neden olarak çevreye ciddi zararlar vermiştir. Bunun sonucunda hava, su ve toprak hızla kirlenmeye ve çevrenin doğal dengesi bozulmaya başlamıştır. Küresel ısınma ve iklim değişiklikleri, ozon tabakasının incilmesi, biyolojik çeşitlilikteki azalma gibi daha birçok çevresel bozulma sadece bir ülkeyi değil, yerine göre birkaç ülkeyi hatta küresel olarak tüm dünyayı etkiler duruma gelmiştir (Biyen, 2014).

Çevre ve çevre sorunları, sahip oldukları özellikler nedeniyle kamusal mal ve hizmet olarak nitelendirilmekte ve kamu harcamalarının çevre kirliliği üzerindeki etkisi; ölçek etkisi, teknoloji etkisi ve kompozisyon etkisi şeklinde ifade edilebilmektedir. Kamu harcamalarının; kamu malları lehine yeniden yapılandırılması ekonomik büyümeyi artırarak çevresel baskıyı artırmakta ve ölçek etkisine neden olmaktadır. Teknoloji etkisi ise AR-GE fonlarındaki artış ve teknolojik difüzyon ile daha temiz çevre için teknolojinin geliştirilmesini ve kullanılmasına olanak tanımaktadır. Kompozisyon etkisi de çevreyi olumlu yönde etkilemektedir. Kamu harcamalarının, çevreyi en çok kirlüten fiziksel sermaye yoğun endüstrilerden insan sermayesi yoğun faaliyetlere yönelmesi çevresel kalitenin iyileştirilmesine katkıda bulunmaktadır (Lopez vd., 2011: 4-5).

Ülkeler, çevresel sorunların çözümüne yönelik çeşitli yöntemler ve kontrol mekanizmaları geliştirmiştir. Çevrenin kamusal mal niteliğinde olması; çevresel bozulmayı önlemek ve dışsallıkların içselleştirilmesi için kamusal önlemler alınması bu anlamda önem taşımaktadır (Mutlu, 2006: 62). Çevresel politika araçlarından olan ve kamu otoritesi tarafından uygulanan ve bir anlamda teşvik edici, caydırıcı ve sınırlayıcı nitelikleri bünyesinde barındıran kamu araçları arasında; çevre vergi ve harçları, kirlilik sertifikaları, çevresel sübvansiyonlar, çevresel etki değerlemesi, performans bonoları ve depozit geri ödemeleri vb. uygulamalar bulunmaktadır (Kaypak, 2013: 26). Çevre politikaları farklı isimlerle ifade edilse de uygulanan bu politikalar, çevresel bozulmayı iyileştirerek çevre kalitesini artırmayı ve ekonomik kayıpları en aza indirmeyi hedeflemektedir.

Çevresel bozulmaların bir diğer sebeplerinden biri de terörizmdir. Terörün yol açtığı çevresel zararlar, karasal çatışmaları, terörist kampları ve üsleri, eğitim faaliyetlerini, enerji tüketimi ile ilişkili olan karbondioksit emisyonlarını (CO_2) içerir, fakat tahribatlar sadece bunlarla sınırlı değildir (Bildirici ve Gökmenoğlu, 2020). Aynı zamanda kimyasal terör saldırıları da hem insan sağlığına hem de çevreye oldukça büyük zararlar vermektedir. Verilen zararın etkisi kullanılan kimyasal maddenin türüne ve miktarına bağlı olarak değişmektedir (Hrdina vd., 2010). Kitle imha silahlarında kullanılan demir, bakır, çelik ve uranyum gibi ağır metaller de terörün çevreye verdiği zararlar arasındadır.

Terörün çevre tahribatları çok boyutlu olduğundan dolayı ve doğrudan olarak bu etkiler incelenemez. Yerleşim yerlerine, kırsal alanlara ve iletişim ağlarına bomba ve patlama gibi yapılan terör saldırıları olarak görülen doğrudan etkiler daha kısa dönemli zararlara sebep olurken dolaylı etkiler daha uzun dönemde ve yıkıcı tahribatlara sebep olabilmektedir (Mannion, 2003). Kitle imha silahlarında kullanılan metaller, silah üretimi için kurulan sanayilerin enerji tüketimine bağlı olarak salınan karbon emisyonu, petrokimya tesisleri ile tehlikeli maddelerin havaya, suya ve toprağa sızdırılması, tarım arazilerinin tahrip olması, terörün her boyutuyla çevre bozulmalarında ne kadar etkili olduğunu göstermektedir.

Belirtilen tüm bu etkiler ışığında bu çalışmada, terörün ve kamu harcamalarının çevre bozulmalarındaki etkisini terörün en yoğun olduğu ilk 10 ülke içerisinde yer alan Irak, Nijerya, Pakistan, Hindistan, Yemen, Filipinler ve Kongo üzerinde etkisini 2002-2017 dönemleri arasında incelemek amaçlanmaktadır. Belirtilen ülkelerde hem terörle mücadele ile hem de

diğer kamu politikaları yoluyla yapılan kamu harcamalarının doğrudan ya da dolaylı olarak çevre bozulmalarına etkisi de incelenmiştir.

Çalışmanın ikinci kısımda, terörizmin ve kamu harcamalarının çevresel bozulmalar üzerindeki etkisine yönelik literatür taraması yapılmıştır. Üçüncü kısımda veri setinden bahsedilmekte ve çalışmanın dördüncü bölümünde ise panel veri analizine yönelik metodoloji ve analiz bulguları yer almaktadır. Son olarak, konuya özgü bulguların tartışılacağı sonuç ve değerlendirme kısmına yer verilmektedir.

2. Literatür Taraması

Bu çalışmanın temel amacı, çevresel bozulmalar üzerinde kamu harcamaları ve terörizmin etkilerini incelemektir. Literatür araştırmasında öncelikle çevresel bozulmalar ile kamu harcamaları arasındaki ilişki incelenmiş daha sonra çevre ile terörizm arasındaki ilişkiye yer verilmiştir.

Son ampirik çalışmalar, kamu harcamaları seviyesindeki ve bileşimindeki değişikliklerin çevre kirliliği seviyelerini önemli ölçüde etkilediğini göstermiştir (Bernauer ve Koubi, 2006; Halkos ve Paizanos, 2013; López vd., 2011; López ve Palacios, 2014). Literatürde farklı bölge ve ülkeler için bu ilişkinin varlığını araştıran birçok çalışma mevcuttur.

Lopez ve Galinato (2007) kamu harcamalarını piyasa verimliliği üzerindeki etkisine göre iki sınıflandırmaya ayırmıştır. Birincisi; piyasa başarısızlığını azaltan, kamu malları üzerine yapılan kamu harcamaları (Ar-Ge, eğitim ve sağlık hizmetleri ve bazı altyapı ve çevre koruma yatırımları), ikincisi ise; özel mallara yapılan ve piyasa başarısızlığını azaltmayan, hatta piyasadaki verimsizliği artırabilecek kamu harcamalarını ifade etmektedir. Tarımsal sübvansiyonlar ve fosil yakıt üretimi teşvikleri bu tür harcamalara örnektir. Ampirik analizlerinde; bu bahsedilen sınıflandırmayı, 15 Latin Amerika ülkesi için 1985-2001 dönemi verileri ile panel regresyon (FE-RE) ve GMM yöntemlerini kullanarak araştırmışlardır. Elde edilen bulgularda; yapılan kamu harcamalarında kamu mallarının payının artırılması, özel mallara yapılan sübvansiyon paylarının ise azaltılması gerektiğini ve bu doğrultuda çevresel bozulmaların azalacağı sonucuna ulaşmışlardır. Aynı şekilde Lopez vd. (2011) kamu harcamalarının çevre kirliliği üzerindeki etkisini, hava kirliliği için; 1986-1999 dönemi verileri, su kirliliği için 1980-2005 dönemi verileri yardımıyla OLS VE GMM yöntemlerini kullanarak analiz etmişlerdir. Ampirik bulguda; toplam kamu harcamalarının çevre kirliliği üzerinde belirsiz bir etkisi olmasına rağmen, kamu harcamalarının toplam harcamalardaki yüzdesinin önemini vurgulanmakta ve kamu mallarının payındaki artışın emisyon düzeylerini azalttığı öngörülmektedir.

Üretim kaynaklı çevre kirliliğine ilişkin olarak, Bernauer ve Koubi (2006), kamu harcamalarının hava kirliliği üzerindeki etkisini 42 ülke için 1971-1996 dönemine ilişkin veriler yardımıyla OLS yöntemi uygulayarak incelemişlerdir. Ulaşılan sonuçlara göre kamu harcamalarının GSYH içindeki payının %1 oranında artması havadaki SO₂ (Sülfürdioksit) oranını %2.33 oranında artırmaktadır. Fakat küçük boyutta da olsa kamu harcamalarındaki artışın devamlı olması hava kalitesindeki olumsuzluğu azaltmıştır.

Halkos ve Paizanos (2016) kamu harcamalarının CO₂ emisyonu üzerindeki etkisini ABD için 1973-2013 dönemine ait verilerle VAR analizi uygulayarak araştırmışlardır. Elde edilen bulguya göre; kamu harcamaları üretim ve tüketimden kaynaklanan emisyonları azaltmakta, uygulanan vergi indirimi ise tüketime dayalı karbon emisyonunu artırmaktadır.

İncelenen birçok çalışma tipik olarak üretim kaynaklı çevre kirliliğine odaklanmıştır, ancak bazı çalışmalar tüketim kaynaklı çevre kirliliğinin önemini vurgulamaktadır. Islam ve Lopez (2015) kamu harcamalarının hava kirliliği üzerindeki etkisini ABD için farklı kirleticilere ilişkin 1983-2008 (O₃), 1985-2008 (SO₂), 2000-2008 (PM 2,5) dönemi verilerini kullanarak

GMM yöntemi ile analiz etmişlerdir. Ampirik bulgular; devlet ve yerel yönetimler tarafından özel mallardan sosyal ve kamu mallarına yapılan harcamalardaki artışın hava kirliliği konsantrasyonlarını azalttığını, federal harcamaların bileşimindeki değişikliklerin hava kirliliği üzerinde hiçbir etkisinin olmadığını göstermektedir.

Kişi başına düşen gelirin yüksek olduğu ülkelerde SO₂, CO₂ ve partiküller madde gibi hava kirleticilerinin kişi başına düşen emisyonlarının düşük olduğu yadsınamaz bir gerçektir. Aynı şekilde düşük gelirli ekonomilerde çevresel bozulmanın arttığına ilişkin çalışmalar çevresel göstergeler ile kişi başına düşen gelir arasında sistematik bir ilişkinin varlığına işaret etmektedir (Cole, 2004: 439). Zhang vd. (2017), kamu harcamalarının çevre kirliliği üzerindeki etkisini Çin için, 2002-2014 dönemine ilişkin veriler yardımıyla GMM yöntemi ile analiz etmişlerdir. Ulaşılan sonuçlar; kamu harcamalarının SO₂ ve COD (kimyasal oksijen talebi) üzerindeki toplam etkisi negatif yöndedir. Kamu harcamalarının dolaylı etkisi ise, kişi başına düşen GSYH'nin çevresel kalite üzerindeki etkisine bağlıdır. Kişi başına düşen GSYH arttıkça, SO₂ ve kurum emisyonları aşağı yönlü eğilimler gösterirken COD artmaya devam etmektedir.

Kamu harcamalarının çevresel bozulmalar üzerindeki etkisi; kamu harcamalarının seviyesindeki ve bileşimindeki değişikliklere, spesifik kirleticiye ve araştırılan ülke veya bölgeye bağlı olabilmektedir. Bu doğrultuda Tablo 1'de farklı çalışma alanları, dönemleri, çeşitli metodolojik yaklaşımları ve çeşitli bulguları kapsayan seçilmiş örnekler sunulmaktadır.

Tablo 1: Çevresel Bozulma ve Kamu Harcamaları Arasındaki İlişkiyi İnceleyen Literatür

Yazar(lar)	Yöntem	Dönem-Ülke(ler)	Özet Sonuç
Carlsson ve Lundström (2001)	GMM	1975-1995 75 Ülke	Çalışmada ülkedeki ekonomik özgürlüğün artmasının, kamu harcamaları ile CO ₂ emisyonunu artışının doğru orantılı olduğu sonucuna ulaşımlardır.
Bernaiver ve Koubi (2006)	OLS	1971-1996 42 Ülke	Ampirik sonuca göre; kamu harcamalarının GSYH içindeki payının %1 oranında artması havadaki SO ₂ (kükürtdioksit) oranını %2.33 oranında artırmaktadır. Fakat küçük boyutta da olsa kamu harcamalarındaki artışın devamlı olması hava kalitesindeki olumsuzluğu azaltmıştır.
Lopez vd. (2011)	OLS, GMM	1986-1999 38 Ülke (Hava kirliliği için) 47 Ülke (Su Kirliliği için)	Kamu harcamalarının kamu mallarına yönelik yapılması kirliliği azaltmaktadır. Toplam kamu harcamalarının ise kirlilik üzerinde belirsiz bir etkisinin olduğu öngörülmüştür.
Halkos ve Paizanos (2013)	GMM	1980-2000 77 Ülke	Analizde; kamu harcamalarının kişi başı SO ₂ emisyonu üzerinde doğrudan negatif etkisi olduğu, CO ₂ üzerinde doğrudan bir etkinin olmadığı görülmüştür. Fakat gelir düzeyi arttıkça SO ₂ emisyonu dolaylı olarak pozitif etkiye, CO ₂ emisyonu ise dolaylı olarak negatif etkiye sahip olmaktadır.
Lopez ve Palacios (2014)	GMM	1995-2008 Gelişmiş 12 Avrupa Ülkesi	Mali harcamaların GSYH içindeki payının artırılması (kamu mallarına yönelik harcamalar ve sübvansiyonlar); SO ₂ ve O ₃ konsantrasyonunu önemli ölçüde azaltmakta, NO ₂ üzerinde ise etkisi bulunmamaktadır.
Islam ve Lopez (2015)	GMM	1983-2008(O ₃) 1985-2008(SO ₂) 2000-2008(PM _{2,5}) ABD	Sonuçlar, devlet ve yerel yönetimler tarafından özel mallardan sosyal ve kamu mallarına yapılan harcamalardaki artışın hava kirliliği konsantrasyonlarını azalttığını, federal harcamaların bileşimindeki değişikliklerin hava kirliliği üzerinde hiçbir etkisinin olmadığını göstermektedir.

Galinato ve Galinato (2016)	OLS GMM	1986-1999 8 Ülke	Kısa dönemde kamu harcamalarının orman alanlarını tarım arazilerine dönüştürme yönünde artmasının CO ₂ emisyonununun artırdığı sonucuna ulaşılmıştır. Uzun dönemde ise kamu harcamalarının CO ₂ emisyonu üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi yoktur.
Adewuyi (2016)	Panel	1990-2015	Analizde uzun vadede kamu harcamalarındaki % 1'lik bir artışın karbon emisyonlarını % 1,15 oranında azalttığı gözlemlenmiştir.
Halkos ve Paizanos (2016)	Bayesian VAR Analizi	1973-2013 ABD	Genişletici mali harcamalar tüketim ve üretim kaynaklı CO ₂ emisyonunu negatif etkilemektedir.
Galinato ve Islam (2017)	GMM	1986-1999 95 Ülke	Ampirik bulgular; demokratik ülkelerde devletin piyasa başarısızlıklarını çözmek için kamu mallarına yaptığı harcamaları artırması sonucunda CO (Karbonmonoksit) ve NO ₂ (Azotdioksit) salınımının azaldığı ve otokrat ülkelerde ise bunun tam tersinin geçerli olduğu yönündedir.
Zhang vd. (2017)	GMM	2002-2014 Çin	Toplam etki: Kamu harcamaları SO ₂ ve COD (kimyasal oksijen talebi) üzerinde negatif etkiye sahip. Dolaylı etki: Kamu harcamalarının dolaylı etkisi, kişi başına düşen GSYH'nin çevresel kalite üzerindeki etkisine bağlıdır. Kişi başına düşen GSYH arttıkça, SO ₂ ve kurum emisyonları aşağı yönlü eğilimler gösterirken COD artmaya devam etmektedir.
Katırcıoğlu ve Katırcıoğlu (2018)	ARDL Granger Nedensellik Testi	1960-2013 Türkiye	Ampirik sonuca göre; Genişletici maliye politikası CO ₂ emisyonu üzerinde negatif etkiye sahiptir. Ayrıca kısa ve uzun dönemde mali değişkenlerden CO ₂ emisyonuna doğru nedensellik mevcuttur.
Yuelan vd. (2019)	ARDL	1980-2016 Çin	Elde edilen bulgu; genişletici maliye politikasının uzun vadede çevresel bozulmayı artırdığı yönündedir.
Ike vd. (2020)	OLS Todo Yamamoto Nedensellik Analizi	1972-2014 Tayland	Maliye politikasının düşük oranda CO ₂ emisyonu yayan yakıt kaynakları (doğal gaz) üzerinde olumlu etkisi olurken, yüksek oranda CO ₂ emisyonu yayan yakıt kaynakları (ham petrol türevleri) üzerinde olumsuz etkisi vardır. Ayrıca maliye politikasından CO ₂ emisyonuna doğru tek yönlü bir nedensellik vardır.

Mannion (2003), çalışmasında terörün ve savaşların dünyada çevreye verdikleri tahribatları ve kazanımlarını çok yönlü olarak ele almıştır. Çalışmada çevrenin terörden doğrudan ve dolaylı olarak etkileri detaylı olarak incelenmiş olup konuya yönelik çalışmaların artması gerektiği vurgulanmıştır.

Bildirici ve Gökmenoğlu (2020), terörizmin çevre kirliliği üzerindeki etkisini 9 ülke (Afganistan, Irak, Nijerya, Pakistan, Filipinler, Suriye, Somali, Tayland ve Yemen) için 1975-2017 dönemine ilişkin veriler yardımıyla ANOVA ve nedensellik testleri ile incelemişlerdir. Analiz sonucunda; terörizmin CO₂ salınımını artırarak çevre kirliliğine neden olduğu ayrıca son dönemlerde yüksek teknolojik ekipmanların kullanılması nedeniyle terörizme yönelik enerji talebinin her geçen gün artmasının CO₂ salınımını daha çok artırdığını ifade etmişlerdir.

Literatür araştırması sonucunda ele aldığımız çalışmalar dikkate alındığında; terörizmin yoğunlukla ekonomik büyüme ve doğrudan yabancı sermaye yatırımları üzerine etkisi incelenmiş olup çevresel bozulmalar ile ilişkisi çok az sayıda ele alınmıştır. Bu anlamda çalışmamızın literatüre katkı yapacağı düşünülmektedir.

3. Veri Seti

Bu çalışmada, 7 Ülkenin (Filipinler, Hindistan, Irak, Kongo, Nijerya, Pakistan ve Yemen) kamu harcamaları ve terörizmin çevresel bozulmalar üzerindeki etkisi 2002-2017 dönemi verileri ile analiz edilmiştir. Ele alınan ülkeler; terörizmi en yoğun yaşayan ülkeler olarak seçilmiş ve dönem aralığında ise verilerin ulaşılabilirliği göz önünde bulundurulmuştur.

Tablo 2’de çalışmada kullanılan değişkenler ve açıklamalarına yer verilmiştir. Buna göre, CO₂ emisyonu değişkeni modelde bağımlı değişken olarak kullanılmıştır. Bağımsız değişken olarak terörizm, kamu harcamaları, enerji arzı ve gelir değişkenleri kullanılmıştır. Çalışmada kullanılan değişkenlere; Dünya Bankası (WDI), Uluslararası Enerji Ajansı (IEA) ve İktisadi ve Barış Enstitüsü (IEP) veri tabanlarından ulaşılmıştır.

Tablo 2: Çalışmada Kullanılan Değişkenler ve Açıklamaları

Değişken Simgesi	Açıklaması	Kaynağı	Dönemi
<i>co2</i>	Karbondioksit Emisyonu	Uluslararası Enerji Ajansı (IEA)	2002-2017
<i>ter</i>	Terörizm Endeksi	İktisadi ve Barış Enstitüsü (IEP)	2002-2017
<i>govh</i>	Kamu harcamalarının GSYH içindeki yüzdelik oranı	Dünya Bankası (WDI)	2002-2017
<i>ensup</i>	Enerji Arzı Endeksi	Uluslararası Enerji Ajansı (IEA)	2002-2017
<i>gdp</i>	GSYH	Dünya Bankası (WDI)	2002-2017

Çalışmada kullanılan ekonometrik model aşağıdaki gibi oluşturulmuştur:

$$co2_{it} = \alpha_i + \beta_{1i}ter_{it} + \beta_{2i}govh_{it} + \beta_{3i}gdp_{it} + \beta_{4i}ensup_{it} + \varepsilon_{it} \quad (1)$$

Çalışmanın analiz kısmı metodolojik olarak 3 aşamadan oluşmaktadır. İlk olarak modelde kullanılan değişkenlerde ve modelde yatay kesit bağımlılığı araştırılmış ve homojenite testi uygulanmıştır. Yatay kesit bağımlılığı LM , CD_{LM} , CD ve LM_{adj} testleri uygulanarak tespit edildikten sonra, ikinci aşamada serilerin durağan olup olmadığı Hadri ve Kurozumi Panel-KPSS ikinci nesil birim kök testiyle araştırılmıştır. Sonraki aşamada ise seriler arasındaki nedensellik

ilişkilerinin ortaya konulması amacıyla Emirmahmutoglu ve Köse (2011) nedensellik testi uygulanmıştır.

4. Metodoloji Ve Analiz Bulguları

4.1. Yatay Kesit Bağımlılığı ve Homojenite Testi

Yatay kesit bağımlılığı yöntemleri ilk kez Breusch ve Pagan (1980) tarafından geliştirilmiş ve hata terimlerinin birbirleriyle ilişkili olması şeklinde ifade edilmektedir. Breusch ve Pagan (1980) kesitler arasındaki bağımlılığın tespiti için *LM* testini önermiştir. Pesaran (2004), Breusch ve Pagan (1980)'nın önerdiği *LM* testini geliştirerek, *CD* test istatistiğini ortaya koymuştur (Pesaran, 2004: 6). Ayrıca Pesaran vd. (2008: 108), *LM* test istatistiğine varyansı ve ortalamayı da ekleyerek *LM_{adj}* test istatistiği önermiştir. Testlerde söz konusu hipotezler şu şekildedir: boş hipoteze göre yatay kesit bağımlılığı söz konusu değilken; alternatif hipoteze göre yatay kesit bağımlılığı bulunmaktadır. Çalışmada ayrıca katsayıların homojen olup olmadığı Swamy (1970) tarafından ortaya atılan ve Pesaran ve Yamagata (2008) tarafından geliştirilen katsayıların homojenliği test edilmiştir. Katsayıların homojenliği Δ ve $\hat{\Delta}_{adj}$ test sonuçlarında gösterilmektedir. Burada Δ test istatistiği büyük örneklem, $\hat{\Delta}_{adj}$ test istatistiği ise küçük örneklem için hesaplanmaktadır (Pesaran ve Yamagata, 2008: 56-57).

Tablo 3’de öncelikle değişkenlerde yatay kesit bağımlılığının olup olmadığı incelenmiştir. Elde edilen sonuçlara göre değişkenlerde yatay kesit bağımlılığı yoktur boş hipotezi reddedilerek alternatif hipotez kabul edilmiştir. Dolayısıyla çalışmada ele alınan değişkenlerde yatay kesit bağımlılığının olduğu görülmüştür.

Tablo 3: Değişkenlerde Yatay Kesit Bağımlılığı Test Sonuçları

Sabitli Model	co2		ter		govh		gdp		ensup	
	İstatistik	Olasılık Değeri	İstatistik	Olasılık Değeri	İstatistik	Olasılık Değeri	İstatistik	Olasılık Değeri	İstatistik	Olasılık Değeri
<i>CD_{lm}</i> (BP,1980)	36.776**	0.018	17.183	0.700	23.330	0.327	43.383*	0.003	20.929	0.463
<i>CD_{lm}</i> (Pesaran, 2004)	2.434*	0.007	-0.589	0.278	0.359	0.360	3.454*	0.000	-0.011	0.496
<i>CD</i> (Pesaran, 2004)	-1.017	0.155	-2.103**	0.018	-1.920**	0.027	-1.801**	0.036	-1.970**	0.024
<i>LM_{adj}</i> (PUY, 2008)	26.189*	0.000	9.017*	0.000	24.915*	0.000	0.568	0.285	27.064*	0.000

Not: *, **, * sırasıyla %1, %5, %10 seviyesinde anlamlılık düzeyini göstermektedir**

Tablo 4’te modele ait yatay kesit bağımlılığı ve homojenite testi sonuçları sunulmaktadır.

Tablo 4. Modelde Yatay Kesit Bağımlılığı ve Homojenite Testleri

Regresyon Modeli:		
$co2_{it} = \alpha_i + \beta_{1i}ter_{it} + \beta_{2i}govh_{it} + \beta_{3i}gdp_{it} + \beta_{4i}en\ sup_{it} + \varepsilon_{it}$	İstatistik	Olasılık Değeri
Yatay kesit bağımlılık testleri		
LM (BP,1980)	32.302	0.055
CD_{lm} (Pesaran, 2004)	1.744	0.041
CD (Pesaran, 2004)	1.744	0.041
LM_{adj} (PUY, 2008)	-0.156	0.562
Homojenite testleri:		
$\tilde{\Delta}$	2.886	0.002
$\tilde{\Delta}_{adj}$	3.480	0.000

Tablo 4’te modele ait yatay kesit bağımlılığı test sonuçları incelendiğinde yatay kesit bağımlılığının olmadığını belirten boş hipotezin %5 önem seviyesinde reddildiği görülmektedir. Dolayısıyla her üç test istatistiği (LM , CD_{LM} , CD) yatay kesitler birimleri arasında bağımlılık olduğunu diğer bir ifadeyle bir ülkede yaşanan şok karşısında diğer ülkelerin de bu şoktan belli derecelerde etkileneceğini belirtmektedir. Aynı zamanda Δ ve $\tilde{\Delta}_{adj}$ test istatistikleri katsayıların homojen olduğu yönündeki boş hipotezin %1 önem seviyesinde reddildiğini bir diğer ifadeyle seçilen ülke grubunun heterojen yapıda olduğunu göstermektedir.

4.2. Hadri ve Kurozumi Panel-KPSS Birim Kök Testi

Çalışmada serilerin durağanlığını araştırmak için yatay kesit bağımlılığını dikkate alan ve seriyi oluşturan ortak faktörlerin neden olduğu birim kökü de dikkate alarak ortak faktörlerin varlığına izin veren Hadri ve Kurozumi (2012) testi kullanılmıştır. Hadri-Kurozumi Panel-KPSS Birim Kök Testi’nde (Hadri ve Kurozumi, 2012) yatay kesit bağımlılığı ve heterojen yapı dikkate alınarak birim kökün yokluğu hipotezi test edilmektedir. Testte “ZA_spc” ve “ZA_la” olmak üzere iki test istatistiğinden faydalanılmaktadır. “ZA_spc” test istatistiğinde uzun dönem varyansı Sul, Phillips ve Choi (2005) yöntemiyle hesaplanırken, “ZA_la” test istatistiğinde uzun dönem varyansı Choi (1993) ve Toda ve Yamamoto (1995) panel genişletilmiş KPSS testi yöntemiyle hesaplanmaktadır (Hadri ve Kurozumi, 2012). Testlerde söz konusu hipotezler şu şekildedir: boş hipotez serinin durağan olduğunu, alternatif hipotez ise serinin durağan olmadığını ifade etmektedir.

Tablo 5: Hadri ve Kurozumi Panel-KPSS Birim Kök Testi

Seviyede	Sabitli		Sabitli ve Trendli	
	İstatistik	Olasılık Değeri	İstatistik	Olasılık Değeri
co2				
ZA_spc	-1.5748	0.9423	0.6292	0.2646
ZA_la	-1.8090	0.9648	1.2275	0.1098
ter				

	ZA_spc	-1.7639	0.9611	-0.4493	0.6734
	ZA_la	-1.9708	0.9756	-1.2949	0.9023
<i>govh</i>					
	ZA_spc	-0.5537	0.7101	-0.9542	0.8300
	ZA_la	2.0983	0.0179	1.4970	0.0672
<i>gdp</i>					
	ZA_spc	0.0892	0.4645	0.6389	0.2614
	ZA_la	0.3714	0.3552	-0.1227	0.5488
<i>ensup</i>					
	ZA_spc	-1.9901	0.9767	0.9306	0.1760
	ZA_la	0.2988	0.3825	7.2878	0.0000
<i>Birinci Farkında</i>					
	co2				
	ZA_spc	-1.7434	0.9594	0.8622	0.1943
	ZA_la	-1.8880	0.9705	1.0795	0.1402
<i>ter</i>					
	ZA_spc	0.0430	0.4829	1.6424	0.0503
	ZA_la	0.6153	0.2692	3.0392	0.0012
<i>govh</i>					
	ZA_spc	-0.2850	0.6122	1.9945	0.0230
	ZA_la	0.6446	0.2596	3.6764	0.0001
<i>gdp</i>					
	ZA_spc	-0.7003	0.7581	0.6962	0.2432
	ZA_la	-0.5061	0.6936	0.8558	0.1961
<i>ensup</i>					
	ZA_spc	-0.1449	0.5576	0.4276	0.3345
	ZA_la	1.1313	0.1290	0.5064	0.3063

Not: Maksimum gecikme uzunluğu 4 olarak alınmış ve her bir yatay kesit için optimal gecikme uzunlukları, Schwarz bilgi kriterine göre belirlenmiştir.

ZA_spc: Uzun dönem varyansın Sul et.al(2005) yöntemiyle hesaplandığı panel genişletilmiş KPSS testi

ZA_la: Uzun dönem varyansın Choi(1993) ve Toda&Yamamoto (1995) yöntemiyle hesaplandığı panel genişletilmiş KPSS testi

ZA_spc ve ZA_la test istatistiklerine göre, tüm seriler için birim kök içermemektedir şeklinde test edilen boş hipotez reddedilmemekte olup serilerin birim kök içermediği yani durağan oldukları tespit edilmiştir.

4.3. Emirmahmutoğlu-Köse (2011) Nedensellik Testi

Çalışmada değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisini incelemek için Emirmahmutoğlu ve Köse (2011) panel nedensellik testinden yararlanılmıştır. Bu test, zaman serilerindeki Toda- Yamamoto (1995) nedensellik testi mantığına dayanmaktadır. Toda ve Yamamoto (1995) VAR modelinin katsayı sınırlamasını test eden alternatif bir yaklaşım geliştirmiştir. Analiz VAR modelinin en uygun gecikme uzunluğunun (p) saptanması ile başlar. Sonrasında, birim kök testleri ile modeldeki değişkenler için en yüksek bütünleşme derecesi (dmax) saptanır. Daha sonra VAR modeli için belirlenen uygun gecikme uzunluğuna (p) en yüksek bütünleşme derecesi (dmax) ilave edilir. Sonraki aşamada ise VAR modeli p+dmax gecikme düzeyinde serilerin düzey değerleriyle Panel VAR modeli tahmin edilmektedir.

Emirmahmutoğlu ve Köse (2011) Panel Nedensellik testinden elde edilen panel geneline ve bireysel ülke sonuçlarına Tablo 6’de yer verilmiştir. Panelin geneli için terörizm endeksinden ve kamu harcamalarından CO_2 emisyonuna doğru %1 anlamlılık düzeyinde, tek yönlü bir nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir.

Tablo 6: Emirmahmutoğlu ve Köse Panel Nedensellik Analizi

Ülkeler	ter nedeni değildir co2	co2 nedeni değildir ter	govh nedeni değildir co2	co2 nedeni değildir govh	gdp nedeni değildir co2	co2 nedeni değildir gdp	ensup nedeni değildir co2	co2 nedeni değildir ensup
Filipinler	4.050** (0.044)	0.369 (0.543)	14.996* (0.000)	0.207 (0.649)	0.209 (0.648)	0.305 (0.580)	1.572 (0.210)	0.021 (0.885)
Hindistan	4.516** (0.034)	0.359 (0.549)	0.418 (0.518)	0.166 (0.683)	5.524** (0.019)	1.078 (0.299)	0.217 (0.642)	0.203 (0.652)
Irak	1.863 (0.172)	0.047 (0.829)	0.624 (0.430)	0.134 (0.714)	1.031 (0.310)	1.053 (0.305)	0.006 (0.936)	0.804 (0.370)
Kongo	0.879 (0.348)	0.250 (0.617)	0.646 (0.422)	6.079** (0.014)	0.020 (0.887)	4.815** (0.028)	6.139** (0.013)	0.247 (0.619)
Nijerya	0.526 (0.468)	5.066** (0.024)	0.051 (0.821)	2.393 (0.122)	0.016 (0.899)	0.444 (0.505)	0.659 (0.417)	2.315 (0.128)
Pakistan	20.394* (0.000)	0.976 (0.323)	1.149 (0.284)	0.078 (0.780)	0.258 (0.611)	1.487 (0.223)	0.001 (0.982)	0.250 (0.617)
Yemen	0.002 (0.968)	3.614*** (0.057)	14.912* (0.000)	0.535 (0.465)	0.526 (0.468)	1.314 (0.252)	0.851 (0.356)	0.212 (0.645)
Panel	44.186* (0.000)	19.163 (0.159)	44.099* (0.000)	17.123 (0.250)	14.118 (0.441)	20.142 (0.126)	16.643 (0.276)	10.000 (0.762)

Not: *, **, *** sırasıyla %1, %5, %10 seviyesinde anlamlılık düzeyini göstermektedir.

Maksimum gecikme sayısı 1 olarak alınmıştır ve her ülke için optimum gecikme Akaike bilgi kriteri aracılığıyla belirlenmiştir.”()” içindeki değerler olasılık değerlerini göstermektedir.

Bireysel ülke sonuçları değerlendirildiğinde, terörizm endeksinin CO_2 emisyonunun nedeni olmadığını ifade eden boş hipotez %1 anlamlılık düzeyinde Pakistan; %5 anlamlılık düzeyine göre

Filipinler ve Hindistan için reddedilmiştir. Başka bir ifadeyle; Filipinler, Hindistan ve Pakistan’da terörizmden CO_2 emisyonuna doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi bulunmaktadır. CO_2 emisyonundan terörizm endeksine doğru nedenselliğin Nijerya için var olduğu görülmektedir. Kamu harcamalarından CO_2 emisyonuna doğru nedenselliğin Filipinler ve Yemen için var olduğu ve boş hipotezin %1 anlamlılık düzeyinde reddedildiği, CO_2 emisyonundan kamu harcamalarına doğru nedenselliğin ise Kongo için var olduğu ve boş hipotezin %5 anlamlılık düzeyinde reddedildiği görülmektedir. *GSYH*’dan CO_2 emisyonuna doğru nedenselliğin Hindistan için geçerli olduğu ve boş hipotezin %5 anlamlılık düzeyinde reddedildiği, CO_2 emisyonundan *GSYH*’a doğru ise nedenselliğin Kongo için var olduğu ve boş hipotezin %5 anlamlılık düzeyinde reddedildiği görülmektedir. Enerji arzı endeksinden CO_2 emisyonuna doğru nedenselliğin Kongo için var olduğu ve boş hipotezin %5 anlamlılık düzeyinde reddedildiği, CO_2 emisyonundan enerji endeksine doğru ise nedensellik ilişkisinin bulunmadığı görülmektedir.

Sonuç

Çevrenin kamusal mal niteliğinde olması; çevresel bozulmayı önlemek için kamusal önlemler alınmasını gerektirmektedir. Bu nedenle birçok ülke çevre kirliliğini azaltmak için ciddi çaba sarf etmektedir. Fakat son dönemlerde CO_2 emisyonlarının geri döndürülemez seviyelere yükselmiş olması araştırmacıları karbon emisyonuna neden olan etkenleri incelemeye yöneltmiştir.

Çevresel bozulma üzerinde terörizm faaliyetleri en büyük etkenlerden biridir. Çünkü terörizm sadece ekonomik ve sosyal yaşama değil, aynı zamanda çevreye de zarar verici bir etkisi vardır. Terörizm faaliyetleri sırasında çok fazla fosil yakıt kullanılmakta ve ülkeler terörizme karşı askeri silah ve teçhizat kullanımı ile büyük miktarda enerji tüketmektedir.

Bu çalışmada, 2002-2017 dönemleri arasında ele alınan 7 ülkede (Filipinler, Hindistan, Irak, Kongo, Nijerya, Pakistan ve Yemen) çevresel bozulmalar üzerinde kamu harcamaları ve terörizmin etkileri analiz edilmiştir. CO_2 emisyonu bağımlı değişken olarak, terörizm, kamu harcamaları, enerji arzı ve *GSYH* değişkenleri bağımsız değişken olarak kullanılmıştır. Panel veri analizinin uygulandığı çalışmada, ilk olarak değişkenlerde ve modelde yatay kesit bağımlılığının olup olmadığı kontrol edilmiş ve ele alınan değişkenlerde ve modelde yatay kesit bağımlılığı görülmüştür. Değişkenlerin birinci farklarında birim kök içermediği yani durağan oldukları tespit edilmiştir. Değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisini incelemek için Emirmahmutoglu ve Köse (2011) panel nedensellik testinden yararlanılmıştır. Nedensellik testine göre; Filipinler, Hindistan ve Pakistan’da terörizm endeksinden CO_2 emisyonuna doğru, Filipin ve Yemen’de kamu harcamalarından CO_2 emisyonuna doğru, Hindistan’da *GSYH*’dan CO_2 emisyonuna doğru, Kongo’da enerji arzından CO_2 emisyonuna doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi bulunmuştur. Analiz sonucunda elde edilen bulgular terör ve kamu harcamalarının karbon emisyonlarının nedensellik ilişkisini göstererek terör ve kamu harcamalarının çevresel bozulmalarda etkili olduğunu kanıtlar niteliktedir. Terörün çevreye verdiği zararlar sadece karbon emisyonu üzerinde etkili olmasıyla sınırlı olmayıp aynı zamanda diğer boyutlarıyla da kendini göstermektedir. Bu sebeple terörün insan sağlığına etkisi sosyolojik ve psikolojik olmasının yanında çevreyle de görülmekte olup ülkelerin terörle mücadelesinde sadece ekonomik ve iç güvenlik sebepleriyle değil aynı zamanda küresel bir problem olan çevre kirliliği konusu da dikkate alınarak mücadelenin şiddeti artırılmalıdır. Bununla birlikte kamu harcamalarının çevre kirliliğine etkisi uygulanan politikalarla olumlu ve olumsuz olarak değişebilmektedir. Çevresel bozulmalardaki artış tek bir nedene bağlı olmamakla birlikte sadece ülke içi bir problem de değildir. Küresel boyuttaki bu sorunun çözümü uluslararası işbirliğini gerekli kılmaktadır.

Kaynakça

- Adewuyi, A.O., 2016. Effects of Public and Private Expenditures on Environmental Pollution: A Dynamic Heterogeneous Panel Data Analysis. *Renewable Sustainable Energy Reviews*, 65, 489–506.
- Bernauer, T. ve Koubi, V., 2006. States as Providers of Public Goods: How Does Government Size Affect Environmental Quality?, Paper presented at the annual meeting of the International Studies Association, Town and Country Resort and Convention Center, San Diego, California, USA Online.
- Bildirici, M. ve Gökmenoğlu, S. M., 2020. The impact of Terrorism and FDI on Environmental Pollution: Evidence from Afghanistan, Iraq, Nigeria, Pakistan, Philippines, Syria, Somalia, Thailand and Yemen. *Environmental Impact Assessment Review*, 81, 1-12.
- Biyan, Ö. ve Gök, M., 2014. Çevre Politikaları Kapsamında Avrupa Birliği ve Türkiye’de Çevre Vergilerinin Uygulanışı: Karşılaştırmalı Bir Analiz. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7, (2), 281-310.
- Breusch, T.S. ve Pagan, A.R., 1980. The Lagrange Multiplier Test and Its Applications to Modelspecification Tests in Econometrics. *Review of Economic Studies*, 47 (1), 239-53.
- Carlsson, F. ve Lundström, S., 2001. Political and Economic Freedom and The Environment: The Case of CO₂ Emissions. Working Papers in Economics, No 29, (second version), August 2001, Department of Economics, Göteborg University.
- Choi, I., 1993. Asymptotic Normality of the Least-Squares Estimates for Higher Order Autoregressive Integrated Process with Some Applications. *Econometric Theory*, 9(2), 263-282.
- Cole, A. M., 2004. Us Environmental Load Displacement: Examining Consumption, Regulations and The Role of Nafta. *Ecological Economics*, 48 (4).
- Emirmahmutoğlu, F. ve Köse, N., 2011. Testing for Granger Causality in Heterogeneous Mixed Panels. *Economic Modelling*, 28, 870-876.
- Galinato G.I. ve Galinato S.P., 2016. The Effects of Government Spending on Deforestation Due to Agricultural Land Use Expansion and CO₂ Related Emissions. *Ecological Economics*, 122, 43–53.
- Galinato, G.I. ve Islam, A. 2017. The Challenge of Addressing Consumption Pollutants with Fiscal Policy. *Environment and Development Economics*, 1-24.
- Hadri, K. ve Kurozumi, E., 2012. A Simple Panel Stationarity Test in the Presence of Serial Correlation and a Common Factor. *Economics Letter*, 115, 31-34.
- Halkos, G.E., Paizanos, E. A., 2013. The Effect of Government Expenditure on The Environment: An Empirical Investigation. *Ecological Economics*, 91, 48–56.
- Halkos, G.E., Paizanos, E. A., 2016. The Effects of Fiscal Policy on CO₂ Emissions: Evidence from the USA. *Energy Policy*, 88, 317–328.
- Hrdina, P., Vecerkova, J. and Rehak, D., 2010. Modelling The Environmental Impacts of Terrorist Attacks. *5th Symposium on Operations Research, Security of Information & Engineering Cybernetics*, 2-6 August, Baden, Germany.

- Ike, G. N., Usman, O. ve Asumadu, S., 2020. Fiscal Policy and CO_2 Emissions From Heterogeneous Fuel Sources in Thailand: Evidence From Multiple Structural Breaks Cointegration Test. *Science of the Total Environment*, 702, 1-11.
- Islam, F. ve Lopez, R., 2015. Government Spending and Air Pollution in the U.S. *International Review Environmental Resource Economics*, 8 (2), 139–189.
- Katircioğlu, S. ve Katircioğlu, S. 2018. Testing the Role of Fiscal Policy in The Environmental Degradation: The Case of Turkey. *Environmental Science and Pollution Research*, 25 (6), 5616–5630.
- Kaypak, Ş. 2013. Çevre Sorunlarının Çözümünde Küresel Çevre Politikalarının Önemi. *Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 31, 17-34.
- Lopez, R. ve Galinato, G.I. 2007. Should Governments Stop Subsidies to Private Goods? Evidence From Rural Latin America. *Journal of Public Economics*, 91, 1071–1094.
- Lopez, R., Galinato, G. I. ve Islam, A., 2011. Fiscal Spending and The Environment: Theory and Empirics. *Journal of Environmental Economics and Management*. 62 (2), 180–198.
- Lopez, R.E. ve Palacios, A., 2014. Why Has Europe Become Environmentally Cleaner? Decomposing The Roles of Fiscal, Trade and Environmental Policies. *Environmental and Resource Economics*, 58 (1), 91–108.
- Mannion, A. M., 2003. The Environmental Impact of War & Terrorism, Geographical Paper, No 169.
- Mutlu, A., 2006. Küresel Kamusal Mallar Bağlamında Sağlık Hizmetleri ve Çevre Kirlenmesi: Üretim, Finansman ve Yönetim Sorunları. *Maliye Dergisi*, 150, 53-78.
- Pesaran, M. H., 2004. General Diagnostic Tests for Cross Section Dependence in Panels. Working Paper No:0435, University of Cambridge.
- Pesaran, M.H., A. Ullah, ve Yamagata, T., 2008. A Bias-Adjusted LM Test of Error Cross-Section Independence. *Econometrics Journal*, 11 (1), 105-127.
- Pesaran, M. H. ve Yamagata, T., 2008. Testing Slope Homogeneity in Large Panels. *Journal of Econometrics*, 142, 50–93.
- Sul, D., Phillips, P.C.B. ve Choi, C., 2005. Prewhitening Bias in HAC Estimation. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 67 (4), 517-546.
- Swamy, P.A.V.B., 1970. Efficient Inference in a Random Coefficient Regression Model. *Econometrica*, 38 (2), 311-323.
- Toda, H.Y. ve Yamamoto, T., 1995. Statistical Inference in Vector Autoregressions with Possibly Integrated Processes. *Journal of Econometrics*, 66, 225-250.
- Yuelan, P., Akbar, M.W., Hafeez, M., Ahmad, M., Zia, Z. ve Ullah, S., 2019. The Nexus of Fiscal Policy Instruments and Environmental Degradation in China. *Environmental Science and Pollution Research*, 1–14.
- Zhang, Q., Zhang, S., Ding, Z. ve Hao, Y., 2017. Does Government Expenditure Affect Environmental Quality? Empirical Evidence Using Chinese city-level data. *Journal of Cleaner Production*, 161, 143–152.

Araştırma Makalesi

Klasik Dönem Osmanlı Zanaatları: İktisadi Zihniyet İlkeleri Çerçevesinde Bir Değerlendirme¹

Cumali BOZPİNAR²

Classical Ottoman Crafts: An Evaluation within The Framework of Economic Mindset Principles

Abstract

The economic structure of the Ottoman State had a pre-capitalism quality. Therefore, some principles are mentioned in the Ottoman economic mindset as they are applicable to all pre-capitalism societies. These principles are provisionalism, traditionalism, and fiscalism. In the study, Ottoman crafts in the Classical Period were examined under the headings of weaving, leather making and mining. The main result obtained is that Ottoman craft production was carried out within the framework of mindset principles in the Classical Period. Another conclusion is that the extra-economic seizure of social surplus by the power in pre-capitalist structures was also valid for the Ottoman State in the Classical Period.

Keywords: Ottoman crafts, Classical Period, provisionalism, traditionalism, fiscalism.

JEL Codes: B11, B25, B31, N15

Öz

Osmanlı Devleti'nin iktisadi yapısı kapitalizm öncesi bir niteliğe sahipti. Dolayısıyla tüm kapitalizm öncesi toplumlarda geçerli olduğu gibi Osmanlı iktisadi zihniyetinde bazı ilkelerden bahsedilmektedir. Bu ilkeler işe, gelenekçilik ve fiskalizmdir. Çalışmada Klasik Dönem'de Osmanlı zanaatları dokumacılık, dericilik ve madencilik başlıkları altında incelenmiştir. Elde edilen temel sonuç Klasik Dönem'de Osmanlı zanaat üretiminin zihniyet ilkeleri çerçevesinde yürütüldüğüdür. Diğer bir sonuç, kapitalizm öncesi yapılarda iktidar tarafından toplumsal artığa ekonomi dışı yolla el konulmasının Klasik Dönem'de Osmanlı Devleti için de geçerli olduğudur.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı zanaatları, Klasik Dönem, işe, gelenekçilik, fiskalizm.

¹ Bu çalışmanın “Klasik Dönem’de Osmanlı Zanaatları” başlıklı bölümünde Bozpinar (2018)’dan yararlanılmış olup ilave kaynaklarla geliştirilmiştir. Bunun dışında çalışmada Bozpinar (2018)’ın genel olarak “Klasik Dönem’de Osmanlı zanaatları iktisadi zihniyet ilkelerine göre faaliyet göstermiştir” şeklindeki tespitinin yanında esas itibarıyla adalet dairesi kavramına ayrı bir bölümde yer verilerek iktisadi zihniyet ilkeleri ile adalet dairesi ilişkisinin ikincisinin birincinin “görünmeyen ruh”u olduğu ve söz konusu ilkeler çerçevesinde Klasik Dönem Osmanlı zanaat üretiminin İstanbul’un refahı ve ekonomik istikrarının sağlanması yönünde işlev gördüğü sonuçlarına ulaşılmıştır.

² Dr., Çevre ve Şehircilik Bakanlığı (Milli Emlak Genel Müdürlüğü), e-posta: cumalispontik@gmail.com, orcid: 0000-0001-8760-5253.

1. Giriş

Toplumların iktisadi zihniyetleri ile sahip oldukları maddi koşullar arasında bir ilişki bulunur. Bu ilişkinin açıklanmasına dönük olarak iki yaklaşım bulunmaktadır. İlki K. Marx ve F. Engels'in ortaya koydukları tarihsel maddeci yaklaşım olup üretim ilişkileri öne çıkarılır ve mekanik olmayan bir şekilde zihniyetin üretim ilişkileri kalıbını yansıttığı kabul edilir. Buna göre toplum tarafından üretilen artığa el koyma mekanizmasının karakteristiğini ilgili toplumda geçerli üretim ilişkileri şekillendirmekte olup bu mekanizmanın ilgili toplum için "doğal" kabul edilen ve gelenek, dinsel inanış vb. temelinde şekillenen bir zihniyet yanı da bulunmaktadır. İkinci yaklaşım ise Alman Tarihsel Okulu çizgisini izleyen M. Weber ve W. Sombart'ın görüşleri çerçevesinde şekillenmiş olup zihniyet öne çıkarılır ve zihniyetin özerk ya da bağımsız olarak toplumun sahip olduğu maddi koşulları belirlediği kabul edilir. Bu kapsamda kapitalizmin doğuşunu Weber'in Protestan ahlakına, Sombart'ın ise Yahudiliğin gereklerine bağlarken Ülgener'in, Osmanlı toplumunda kapitalist girişimci tipinin ortaya çıkamamasında İslam dininin etkili olduğunu kabul ettiği belirtilebilir (Bozpinar, 2018: 3-4).

Kapitalizm öncesi toplumlarda benzer iktisadi zihniyet ilkeleri geçerlidir. Esas olarak zamanın ilkel sayılabilecek düzeydeki üretim teknolojisi ve ulaştırma imkânlarının yetersizliğine bağlı olarak piyasa kurumunun şekillenmemesinden dolayı toplumsal düzeni sağlamak ve devletin ihtiyaç duyduğu gelirleri toplamak için üretim ve dağıtım ilişkilerine müdahalede piyasa dışı ilkelerden yararlanılmıştır. Bu ilkeler zamanın toplumlarının iktisadi zihniyetini şekillenmiştir. Kapitalist toplumlardan farklı olarak piyasa sisteminin ikincil bir rolde olması dolayısıyla böylesi toplumlar için geçerli iktisadi zihniyet ilkelerini "piyasa harici iktisadi zihniyet ilkeleri" olarak nitelendirmek mümkündür. Nitekim M. Genç kapitalizm öncesi bir yapıdaki Osmanlı toplumunda bazı iktisadi zihniyet ilkeleri bulunduğunu ortaya koymuştur. Bunlar işe, gelenekçilik ve fiskalizm ilkeleridir. İşe ilkesi "iktisadi faaliyetlerde tüketiciye öncelik verilerek üreticisinden nihai tüketiciye ulaşmasına kadarki tüm aşamalarında sıkı bir devlet müdahaleciliğiyle piyasada mal ve hizmet arzının mümkün olan en yüksek düzeyde tutulması", gelenekçilik ilkesi "iktisadi ilişkilerde daima kurulu düzenin korunması ve geleneksel kuralların gözetilmesi" ve fiskalizm ilkesi "iktisadi faaliyetlerde devlet gelirlerinin mümkün olduğu kadar yüksek düzeye çıkarılması ve ulaştığı düzeyin altına inmesinin engellenmesi amacının güdülmesi" olarak ifade edilebilir (Genç, 2012: 47-52; Bozpinar, 2018: 5).

Bu çalışmada kapitalizm öncesi bir üretim yapısı özellikleri gösteren Osmanlı Devleti'nde geçerli olan iktisadi zihniyet ilkeleri çerçevesinde Klasik Dönem³ Osmanlı zanaat üretimi incelenecektir. Önemle belirtilmelidir ki adalet dairesinin söz konusu ilkelerin meşruiyet temeli (görünmeyen ruhu) olduğu kabul edilmiştir.

Çalışmada kaynak derleme yöntemi kullanılmıştır. Bu kapsamda çeşitli ikincil kaynaklardan Klasik Dönem zanaat üretimi (imalat) faaliyetlerine ilişkin bilgiler derlenmiştir. Derlenen bu bilgiler zanaat grupları itibarıyla sistemleştirilmiş, bu gruplarda faaliyetlerin iktisadi zihniyet ilkeleri çerçevesinde yürütülüp yürütülmediği noktasında saptamalar yapılmış ve elde edilen bulgular değerlendirilerek bazı teorik çıkarımlarda bulunulmuştur⁴.

³ Klasik Dönem olarak XV. yüzyıl ile XVIII. yüzyıl arası dönem kastedilmektedir. Bununla birlikte Osmanlı Devleti'ne egemen olan yapıların zihniyet, iktisadi kurumlar, dinamikler ve çelişkileriyle birlikte en açık biçimde XVI. yüzyıl incelenerek anlaşılacağı belirtilmektedir. Ayrıntılar için bk. Yurtseven (2009), Pamuk (2010) ve İnalçık (2013).

⁴ Kapitalizm öncesi toplumlarda ve dolayısıyla Osmanlı toplumunda kapitalist yapıda bir piyasadan bahsetmek mümkün değildir. Bu toplumlarda piyasa işlevi gören yapılardan bahsedilebilir. Bu yapılarla ilgili olarak Osmanlı Devleti bağlamında bazı özellikler şöyle sıralanabilir: Hem çarşı hem de pazarlar ve panayırlar geleneksel olarak devlet kontrolünde olmuş, buralarda halk tüketim mallarını ve loncalar ham maddelerini tedarik etmişler ve

2. Adalet Dairesine Kavramsal Bir Bakış: İktisadi Zihniyet İlkelerinin “Görünmeyen Ruh”u

Kapitalizm öncesi toplumlarda üretim ilişkileri birer bağımsız toplumsal ilişki görüntüsünde değillerdir. Böylesi yapıya sahip sosyoekonomik formasyonlarda toplumsal kurumların hem teşekkülünde hem yerine getirdikleri toplumsal işlevlerinde ideoloji birincil önemde role sahiptir. Her ne kadar bu toplumlar sosyoekonomik formasyonlarını mutlak surette siyaset temelinde düzenlemiş olmasalar da siyaset toplum hayatında ekonomik ilişkilerin kısmen ifadesi olarak yerleşmiştir. Dahası aynı toplumlarda iktisadi karaktere sahip olmadığı kabul edilebilecek inanç sistemlerine özgü ritüeller ve rutinler ile sosyal yapı unsurları, kurumsal yapılar, gelenek vb. ikincil nitelikte olmakla birlikte sosyal ilişkilerin yeniden üretimini belirlemişlerdir. Bu bağlamda Orta Çağ Avrupası’nda din, Avustralya Aborijin toplumunda akrabalık ilişkileri ve Klasik Yunan toplumunda tam anlamıyla ekonomik olmayan din gibi “sözde” üstyapı unsurlarının da üretim ilişkileri işlevi gördüğü belirtilebilir (Haldon, 1993: 44).

Orta Doğu tarihine bakıldığında bu coğrafyadaki toplumların da bu değerlendirmeden müstesna olmadığı, Antik Çağ’dan itibaren burada da iktidarın meşrulaştırılmasında bazı ideolojik söylemlerden yararlandığı görülmektedir. Bu söylemler arasında geleneksel olarak en geçerli olanı adalet kavramıdır. Osmanlı sosyoekonomik formasyonuna ilişkin literatürde “daire-i adliye” yani “adalet dairesi” olarak ifade edilen bu kavram kendisini oluşturan unsurları itibarıyla bir kapalı devreye benzetilebilir. Buna göre; adalet, dünyanın düzenini ve hatta kurtuluşunu sağlar; dünya ise duvarı devlet olan bir bağdır; devleti düzenleyen ise şeriat; bununla birlikte hükümdar olmadan şeriat korunamaz; askersiz hükümdar toplumsal düzeni kontrol edemez; servet olmadan hükümdar asker toplayamaz; servetin kaynağı halktır ve halkı hükümdara tabi kılan ise adalettir. Başka bir deyişle adalet dairesinin birbirine bağlı unsurları; mülk yani devlet (hükümdarlık), asker, servet (hazine), halk (reaya) ve adalettir. Görüldüğü üzere iktidar ile adalet arasında karşılıklı bir bağımlılık mevcut olduğu aşikârdır ve dolayısıyla yetkisini keyfi bir şekilde kullanan iktidarın gayrimeşru addedildiği söylenebilir (Öz, 1999: 30). Adalet dairesi bağlamında toplum birbirine bağlı eşit olmayan parçalardan oluşmuştur. Üstelik bireylerin, buldukları parçada çakılı kalmaları gerekli görülmüştür. Bu anlamda adalet, bunların buldukları yerde tutulması olmuştur (Berkes, 2013: 48). Başka bir deyişle Osmanlı zihniyetinde adalet, toplumun denge durumu anlamına gelmiştir (Berkes, 2017: 180)⁵. Bu ideolojik söylem, ideolojik boyutundan arındırıldığında ise kavramın somut bir şekilde billurlaşarak şu içeriğe sahip olduğu kabul edilebilir: Kapitalizm öncesi toplumlarda ortaya çıkan artığın iktidar güçleri tarafından ele geçirilmesi adaletin bir gereğidir ve bu da statüleri ideolojik olarak meşrulaştıran dinsel inanışa dayandırılmaktadır. Böylece tarih boyunca Orta Doğu toplumlarında iktidarlar tarafından meşruiyetlerini temin etmek üzere adalet dairesi kanalıyla ideolojik bir şekilde “ekonomik artık üretiminin siyasi düzenin otoriteler tarafından adil bir şekilde yönetilmesine bağlı olduğu” aşılanmıştır (Keyder, 1989: 28).

Osmanlı iktisadi zihniyet ilkeleri özelinden Klasik Dönem Osmanlı zanaat üretimi değerlendirildiğinde, aşağıda zanaat grupları itibarıyla anlatılacağı üzere, adalet dairesinin söz konusu ilkeleri birleştirici bir ruha sahip olduğu kabul edilebilir. Üretici açısından katlanılması gereken yükümlülüğün objektif olarak belli bir standart ölçüsü saptanmamıştır yani üretici katlanabildiği sürece “yükümlülüğünün” şiddeti artırılabilir. Bunun dışında adalet dairesinin unsurlarının birbirine eklenmesi itibarıyla kapalı bir devre algısı yaratılsa da üreticilerin

buradaki ticari işlemler vergilendirilmiştir. Diğer taraftan Osmanlı çarşılarında devlet loncalar kanalıyla kontrol sağlamıştır. Ayrıntılar için bk. Özcan (2007), Özveren (2007) ve Bozpinar (2018).

⁵ Tımar sistemi de bu kapsama dâhildir. Osmanlı yöneticileri “denge”yi bozmamak adına kendilerinden önceki sosyal formasyonların toprak yönetimlerini değiştirmeden uygulamaya devam etmişlerdir. Ayrıntılar için bk. Barkan (1980: 815-28).

ürettiği servetin tamamının askeri masraflara gitmediği yani devrede bir “kaçak” olduğu mantıksal bir açıklığa sahiptir. Bize göre bu “kaçak” İstanbul’ın refahı ve ekonomik istikrarı için kullanılmıştır⁶.

Böylece Osmanlı iktisadi zihniyet ilkelerinin Klasik Dönem Osmanlı zanaat üretiminde ortaya çıkan artığın İstanbul’un refahı ve ekonomik istikrarını sağlamak yönünde işlev gördüğü kabul edilebilir.

3. Klasik Dönem’de Osmanlı Zanaatları

Osmanlı zanaatları dokumacılık, dericilik ve madencilik başlıkları altında incelenecektir. Bununla birlikte Osmanlı şehir çarşılarında besin işleme zanaatlarının da önemli bir yere sahip olduğu belirtilmelidir.

Klasik Dönem’de Osmanlı zanaatları üretim merkezleri itibarıyla gruplandırılabilir ve böylece zihniyet ilkeleri çerçevesinde incelenebilir. Bazı zanaat üretim merkezlerinde ilgili zanaatın ham madde üretiminin de yapıyor olması halinde böylesi durumlar ayrıca belirtilecektir⁷.

Başka bir husus Osmanlı arşiv belgelerinde zanaatkârlarla ilgili oldukça çok sayıda kayıt bulunmakla birlikte konuyla ilgili istatistiki bilginin makroekonomik bir değerlendirme yapılması noktasında oldukça yetersiz düzeyde olduğudur. Bunun yanında kapitalizm öncesi toplumlarda sıklıkla görüldüğü gibi mevcut bilgiler üretimden ziyade dağıtım süreçleriyle ilgilidir (Faroqhi, 2002: 168).

3.1. Dokumacılık

Osmanlı Devleti’nde Klasik Dönem’de zanaat üretimi şeklinde yürütülen dokumacılık faaliyetlerinin başta ipekli, pamuklu, yünlü ve diğer dokumacılık⁸ olduğu belirtilebilir.

Klasik Dönem’de, İran’dan gelen ham ipeğin işlendiği ipekli dokumacılığı merkezleri Bursa, İstanbul, Amasya, Tokat, Mardin, Diyarbakır, Halep ve Sakız olmuştur⁹. Bunlar arasında Bursa öne çıkmaktadır (İnalçık, 2009: 270; Kıvrım ve Elmacı, 2011: 717). Daha az önemde olmak üzere ipek üretimi/dokumacılığı yapılan yerler ise Kıbrıs, Bilecik, Mora, Lübnan, Şam ve Edirne olmuştur.

6 Zamanın ilkel sayılabilecek düzeydeki üretim teknolojisi ve ulaştırma imkânlarının yetersizliği iase ilkesinin uygulanmasını zorunlu kılmıştır. Bu objektif şartlar dışında siyasi bir şart olarak yiyecek kıtlığının yol açabileceği isyan tehlikesi belirtilebilir. Osmanlı tarihinde kıtlığa bağlı isyanlar özellikle İstanbul için büyük önem taşımıştır (Bozpinar, 2018: 24). Konuyla ilgili olarak Faroqhi (2017: 193)’den şu aktarma uygun olacaktır: “İstanbul birkaç yüz bin kişilik bir şehirdi ve Osmanlı padişahları ... bu büyüklükte nüfuslardan endişe duyan erken modern dönemin diğer hükümdarları gibi, başkente erzak tedariki için yalnızca piyasaya bel bağlamazlardı. Unutmamalı ki, iktidar merkezinin bu kadar yakınındaki kıtlıklar –ve bunların neden olabileceği yiyecek isyanları- padişah ve vezirlerin siyasi ve çoğu zaman da fiziki yaşamlarını tehlikeye atıyordu...” Diğer taraftan iase ilkesini her ne kadar Genç (2012) sistemleştirmiş olsa da Genç (2012)’ten önce de konu başka yazarlar tarafından çalışılmıştır. Bunlar arasında Ülgener (2006) öne çıkmaktadır.

⁷ Çalışmada, tarım dışı üretim faaliyetleri incelenmiştir. Yılmaz (2012)’ın ifadesiyle Osmanlı Devleti’nde “piyasanın karşısı pazar” geçerli olmuştur. Osmanlı Devleti’nde “piyasanın karşısı pazar”da loncaların (zanaat üretiminin) ihtiyacı olan ham maddelerin de tedarik edilmesiyle bağlantılı olarak tedarikçilerin tarımsal üreticiler olduğu göz önünde bulundurularak Osmanlı zanaat üretimi ile Osmanlı tarımı arasında bir bütünleşik ilişkinin geçerli olduğu unutulmamalıdır. Ayrıntılar için bk. Bozpinar (2018).

⁸ Bu kategoriye kenevir ve keçi kılından çuval ve benzeri kaba bezler ve keçi kılından at örtüsü ve yem torbası ile at kılından çuval üretimi girmektedir.

⁹ Ayrıntılar için bk. Dalsar (1960), Şimşirgil (1995), Tabakoğlu (2000), Faroqhi (2008), İnalçık (2009), Kıvrım ve Elmacı (2011), Tekin (2013) ve Faroqhi (2014).

Klasik Dönem’de Bursa ipekli dokumacı zanaatkârları loncalar şeklinde örgütlenmiştir. Kendi aralarından seçtikleri tecrübeli ustalardan oluşan “ehl-i hibre” adlı kurul; ipekli kumaş üretim standartları ile işçilik ücreti, satış fiyatı ve kâr oranı *vb.* temel standartları belirlediği gibi çalışanlara karşı ustaların çıkarlarını korumakla da görevli olmuştur. İşyeri sahipleri de çalıştırdıkları işçileri ehl-i hibreye kaydettirmek zorunluluğu içinde olmuşlardır. Ayrıca ustasıyla ihtilafa düşen kalfa ehl-i hibrenin izni olmadan başka bir işyerinde işe başlayamamıştır. Bunun yanında işyeri sahipleri kabul etmiş olsalar bile ehl-i hibre ehil olmayan kimselerin dokumacı olarak istihdam edilmesine izin vermemiştir. Böylece ehl-i hibrenin iş gücünün hareketliliğini kısıtlayıcı ve loncaların dışarıya kapalı üretim yapısını güçlendirici yönde işlev gördükleri anlaşılmaktadır. Osmanlı loncalarında üyeliğe kabul için temel şart olarak zanaatkârlar ordu akçesi adıyla devlete vergi ödemiştir. Diğer bir özellik kervanlarla İran’dan getirilen ham ipeğin lonca görevlisi yiğitbaşı tarafından herkesin gözü önünde satın alınıp lonca ustaları arasında paylaşılması olmuştur. Bu uygulamada bir zanaatkârın ham maddenin tümünü satın alarak karaborsa yapmasının engellenmesi amacı güdülmüştür (Aktar, 1990: 145, 150). Böylece Klasik Dönem’de Bursa ipekli dokumacı loncalarının daha önce açıklanan üç ilkenin tam bir uygulaması olduğu görülmektedir.

Diğer taraftan fiskalizm ilkesi çerçevesinde Klasik Dönem’de Bursa ipek sektöründe değerlendirebilecek başka bir husus mizan-ı harir (ipek kantarı) vergisidir. Bu kapsamda mukataa değerinin 1487’de 6 milyon akçe, 1508’de 5,45 milyon akçe, 1512’de 7,35 milyon akçe, 1513’de 7,3 milyon akçe, 1521’de 2,1 milyon akçe, 1523’de 3 milyon akçe, 1531’de 3,1 milyon akçe, 1540’da 2,9 milyon akçe, 1542’de 3,8 milyon akçe, 1557’de 4,2 milyon akçe, 1558’de 4,1 milyon akçe, 1577’de 2,38 milyon akçe, 1598’de 4,55 milyon akçe, 1606’da 5,2 milyon akçe ve 1638’de 3,12 milyon akçe olduğu belirtilebilir (İnalçık, 2009: 278)¹⁰.

Ne yazık ki Bursa dışında Osmanlı ipek sektörüne ilişkin bilgiler çok ender niteliktedir. Bu konuda Amasya’daki mizan-ı harire ilişkin veriler bulunmaktadır. Bu şehirde mizan-ı harir mukataası için 1552 yılında 40.000 akçe ödenmiştir. 1576 yılı için bu mukataa için ödenen 45.000 akçe, 171.000 akçe olan şehrin aynı yıl toplam gelirinin %26’sına karşılık gelmiştir. Bununla birlikte Amasya’ya getirilen ipeğin kısmen daha önce Tokat’ta vergilendirilmesine bağlı olarak sahiplerine %50 oranında indirim yapıldığı bilinmektedir (Kıvrım ve Elmacı, 2011: 718; Faroqhi, 2014: 179). Mizanda tartılan ipeğin hepsinin Amasya’da işlenip işlenmediği kesin olarak saptanamamakla birlikte (Faroqhi, 2014: 179), Amasya’da ipekli dokumacılığı zanaatının bulunduğunu söyleyebiliriz. Daha büyük olan Tokat mizanının 1553 yılı mukataa değeri 77.000, sonraki yıl ise 161.039 akçe olarak belirtilmektedir. Bunun dışında Batı Anadolu ipek sektörüne ilişkin sayısal olmayan bazı bilgiler bulunmaktadır. Bursa’da yapılan değerli kumaş üretiminin yayıldığı yerlerden Bilecik’te sırma işlemeli bir tür kadife olan zerbaft da dokunmuştur. Zerbaft zanaatkârının düşük nitelikte üretim yapmaları dolayısıyla kadiya şikâyette bulunmuş, bunda devam etmeleri halinde Bursa’ya gönderilmeleri düşünülmüştür (Faroqhi, 2014: 179-80). Başka bir ham ipek üretim yeri Kıbrıs olmuştur. Osmanlı Devleti’nde XVII. yüzyıldan itibaren dut ağacı yetiştirilmesinin önem kazanmasıyla adada ipek üretimi yapıldığı belirtilmektedir: XVII. yüzyılda yılda 8.000 okka, XVIII. yüzyılda yılda 13.000 okka (Özkul, 2010: 289, 293). Diğer bir üretim bölgesi bugünkü Lübnan olmuştur. 1528 yılında Beyrut’ta mizan-ı harir ve dellaliye¹¹ olarak 10.000 akçe elde edilmiştir. Bu bölgede diğer

¹⁰ Çalışmanın tamamında belirtilen değerlerin makroekonomik perspektiften bir karşılaştırma yapmaya imkân verebilmesi için bazı değer ölçütlerinin ve Osmanlı mali büyüklüklerinin belirtilmesi uygun olacaktır. 1 altın 3,5 gr, 10 akçe (II. Mehmet döneminde) ve 60-70 akçeye (1520-1570 dönemi), 1 düka altını ise 300 akçeye (1617-8: I. Mustafa dönemi) eşit olmuştur. 1475 yılı Osmanlı Devleti’nin tımar gelirleri hariç toplam geliri 1.760.000 düka altını, tımar gelirleri de eklendiğinde 3.000.000 düka altını olarak tahmin edilmektedir. Ayrıntılar için *bk.* İnalçık (2009: 93-141).

¹¹ Gümrüklere getirilen ipekten alınan vergi.

önemli merkezler Sayda ve Trablüşşam olmuştur. Trablüşşam'daki mizan-ı harirden 1519'da 25.000 akçe, 1571'de 80.000 akçe gelir elde edilmiştir. Lübnan'a yakın Şam da başka bir ipek merkezi olmuştur. Burada ham ipek üreticiliği yapılmamış, Lübnan'dan getirilen ham ipek işlenerek satışa hazır hale getirilmiştir (Çelik, 2016: 278-280). Mora'da da ipek üretimi yapıldığı ve Bursa ipekli dokumacılığına ham madde sağlandığı belirtilmektedir (Altun, 2007: 103). XV. yüzyılın ikinci yarısı ile XVI. yüzyılda ipekçiler çarşısı bulunan Tokat başka bir üretim merkezi olmuştur. Tokat'ta bu dönemde hem ham ipek üretilmiş hem de İran'dan ham ipek ithalatı yapılmıştır. Ayrıca ipekli dokumacılık faaliyetinin de gerçekleştirildiği bu şehirde 1550, 1554 ve 1574 yıllarında mizan-ı harir mukataasının yıllık 266.666 akçe olduğu belirtilmektedir (Şimşirgil, 1995: 188). İpekli dokumacılığı gelişmiş olmakla birlikte ham maddenin Bursa ve Tokat'tan geldiği Halep de önemli bir merkez olarak belirtilmektedir (Tekin, 2013: 684). Daha az bilgi sahibi olabildiğimiz yerlerden Edirne'de ipek üretimi ve ipekli dokumacılık faaliyetinde bulunulmuştur (Şahin, 2006: 46-7).

Klasik Dönem'de Osmanlı ülkesinde dokumacılık zanaatında pamuk ve pamuk ipliği ihracatının sürekli yasak olduğu görülmektedir. Bunun nedeni ordunun çadır talebinin yanı sıra donanmanın yelken gereksinimi olmuştur (Faroqhi, 2014: 157-8). Bu yasaklama, iâşe ilkesinin bir uygulaması olarak değerlendirilebilir. Dokumacılık zanaatında iâşe ilkesiyle bağlantılı başka bir uygulama tersanenin kendir ihtiyacı olmuştur. Tersanenin kendir ihtiyacı kısmen Kıbrıs ve Trakya yöreleriyle Aydın ve Saruhan vilayetlerinden karşılanmıştır fakat esas kendir kaynağı Samsun yöresi olmuştur. Tersanenin ihtiyacının düzenli bir şekilde sağlanabilmesi için Samsun ve Terme yakınlarındaki kendir haslarının ahalisi düzenli olarak kendir teslim etmekle yükümlü tutulmuşlardır (Faroqhi, 2014: 162-3).

Dokumacılık zanaatıyla ilgili olarak başka bir husus ham pamuk ve işlenmiş ürün ticaretinin büyük şehirlerde yoğunlaşmış olduğudur. Kayseri'de Bayram Paşa Vakfı'na ait Kapan Hanı'nda pamuk kantarlarının, Ankara'da Pamuk Hanı diye bilinen bir yapının bulunduğu belirtilmektedir. Anadolu'nun muhtelif şehirlerinde de çoğu pamuktan eğrilmiş iplik satışının yapıldığı çarşıların bulunduğu bilinmektedir. Sivas ve Mardin bu kapsamdadır. Mardin'de üretim önemli miktarda olmalı ki 1573-74 yılında kapan¹² yerleştirilmiş ve kullanımını zorunlu kılınmıştır (Faroqhi, 2014: 168). Klasik Dönem'de önemli Osmanlı şehirlerinde ham pamuk ve işlenmiş ürünler için kapanların varlığı, fiskalizm ilkesinin bir uygulaması olarak kabul edilebilir.

Yünlü kumaş dokumacılığı da Klasik Dönem Osmanlı dokumacılık zanaatında önemli bir yerdedir. Öyle ki yünlü, kilim ve halı dışında ham yün de önemli bir iç ve dış ticaret kalemi olmuştur. En azından XVI. yüzyılın ikinci yarısında ham yün ihracatının yasak olmadığı belirtilmektedir. Yalnızca aşırı miktarda ihracat nedeniyle yöre zanaatkârları ham madde sıkıntısı çektiklerinde onları koruyacak yasaklar uygulanmıştır. Buna örnek olarak Manisalı

¹² Osmanlı Devleti'nde büyük şehirlerde özellikle hububat türünden ihtiyaç maddelerinin toptan alınıp satıldığı yere kapan denmiştir. "Büyük terazi, kantar" anlamına gelen sözcüğün Latince "campana" olarak Farsça'ya, buradan kabbân şeklinde Arapça'ya geçtiği, Türkçe'ye ise kapan olarak girdiği ileri sürülmektedir. Kapan kavramı Osmanlı Devleti'nde genel olarak un kapanı, bal kapanı, yağ kapanı gibi satılan malın adıyla birlikte kullanılmak suretiyle büyük tartı aleti anlamından çıkıp günümüz toptancı hallerine veya tahıl borsalarına benzeyen yerlerin adı olmuştur. Osmanlı Devleti'nde un, yağ ve baldan başka tahıl, kahve, tütün, ipek, pamuk, kumaş ve çeşitli dokumalar üreticiden satın alınarak başta İstanbul olmak üzere büyük şehirlerdeki kapanlara getirilmiş, buralarda kadı nâibinin (yardımcısının) gözetiminde zanaatkâr temsilcilerinin de huzurunda mallar tartılıp ağırlık, kalite ve çeşidine göre vergi ve narha tâbi tutulduktan ve fiyatları belirlendikten sonra zanaatkâr aracılığıyla tüketiciye arz edilmiştir. Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde vakıf kurumlarının giderlerini karşılamak üzere bunların yanlarına kapanlar da inşa ettirilmiştir. Orhan Bey zamanında Bursa'da tartı işlerinin yapıldığı Emir Hanı ile Ulucami'nin batı tarafında Kapan Hanı adlı yapıların bulunduğu bilinmektedir. Kapanlardaki işlemler önceleri devlet adına kethüda gibi memurlar tarafından yürütülürken zamanla ortaya çıkan mali krizlere bağlı olarak iltizama verilmeye başlanmıştır. Ayrıntılar için bk. Aynural (2001).

velense dokumacılarının İstanbul'dan bir ferman alarak ham madde kaynaklarını korumaya çalışmaları belirtilebilir (Faroqhi, 2014: 171-3). Başka bir örnekte 1492 yılında İspanya'dan ayrılıp Selanik'e yerleşen ve yeniçeri üniformaları kumaşları dokutulan Yahudi dokumacılara ham yün alımları için öncelik hakkı verilmiş, diğer tüccarlar ancak Selanikli dokumacıların gereksinimlerine yetecek miktarda almalarından sonra ham yün alabilmişlerdir (Faroqhi, 2002: 168)¹³. Böylece daha önce belirttiğimiz böylesi yasakların iâşe ilkesine bağlanılabileceği tespitimiz yünlü dokumacılığı bağlamında da desteklenmiş olmaktadır.

Buraya kadar ihracat yasaklarının iâşe ilkesi çerçevesinde uygulamalar olduğu belirtilmişti. Buna göre ihracat yasaklarının aynı zamanda loncaların yararına düşünüldüğü anlaşılmaktadır. Bu sayede ihracat yasaklanarak yerli zanaatkârın yani ilgili lonca üyelerinin ham madde tedariki sağlanmıştır. Bunun yanında ihracat yasaklarının loncalardan devlete gelir sağlanmasının bir aracı olduğu ve dolayısıyla fiskalizm ilkesi çerçevesinde uygulamalar olduğu söylenebilir. Burada iâşe ilkesiyle bağlantılı belirtilmesi gereken özel bir uygulama XVI. yüzyıl boyunca Ankara'da bir bolluk havası oluşmasına katkısı olan canlı bir tiftikten kumaş (sof) ihracatıdır ki başlıca müşterisi Venedikli, Leh ve İngiliz tüccarları olmuştur. Tiftiğin Anadolu dışında hiçbir yerde bulunmayan bir tür keçiden elde edilmesine bağlı olarak gerçekleşen bu canlılığı, yerel ihtiyaç fazlasının ihracatı anlamında iâşe ilkesinin bir uygulaması olarak kabul etmek mümkündür.

Hayvan kollarından çeşitli bezlerin üretiminde de zihniyet ilkelerinin uygulandığını görmek mümkündür. Klasik Dönem'de Anadolu'nun çeşitli yörelerinde kenevir ve keçi kılından çuval ve benzeri kaba bezlerin yapıldığı bilinmektedir. Bazı şehirler bu üretim faaliyetinde uzmanlaşmışlardır. Çuval bezi üretilmeyen Bursa'nın ihtiyacı bu işte uzmanlaşmış Karasi vilayetindeki Balıkesir'den getirilerek karşılanırken Bursa'nın doğusunda ormanlık ve dağlık bir bölgedeki Göynük kasabası ise keçi kılından at örtüsü ve yem torbası yapımında uzmanlaşmıştır. Daha büyük şehirlerde olduğu gibi burada da zanaatın loncaların denetiminde olduğu, loncaların ehl-i hibrenin yanı sıra yiğitbaşı ve kethüda adlı yöneticilerinin bulunduğu belirtilmektedir. Kayıtlarda Edincik, Manyas, Mihaliç (Karacabey) ve Erdek kazalarından keçi kılı elde edildiği bilgisi yer almakta ve buna dayalı olarak bu işin Bursa yöresindeki tüm köylerde de yapıldığı tahmin edilmektedir. Birgi ve Bayındır bölgesinde kapanda tartılması gerekli mallar arasında keçi kılına da sayılıyor olmasından burada keçi kılı üretiminin önemli bir üretim faaliyeti olduğu anlaşılmaktadır. Keçi kılından çuval bezi yapımının ise Anadolu'da yaygın olduğu ve pek çok şehirde bu işle uğraşan zanaatkârlara ayrılmış özel sokaklar bulunduğu belirtilmektedir. En azından Güney Anadolu'da keçi kılı yanında at kılına da çuval yapımında kullanıldığı anlaşılmaktadır. Ordunun ihtiyaç duyduğu çuvalların tedarikine ilişkin Adana kadı ve sancakbeyine yazılmış bir fermanın at kılından ve başka maddelerden yapılmış çuvalların yakındaki Üzeyir sancağından sağlanabildiğini öğrenmekteyiz (Faroqhi, 2014: 173-4).

Böylece Klasik Dönem'de Osmanlı Devleti'nde keçi kılından at örtüsü, yem torbası ve çuval bezi yapımı zanaatının hemen hemen tüm büyük şehirlerde lonca denetiminde olduğu, Birgi ve Bayındır bölgesinde keçi kılı kapana bulunduğu ve ordunun ihtiyacı çuvalların tedariki için zaman zaman ferman çıkarıldığı anlaşılmaktadır. Bunlar, Osmanlı iktisadi zihniyet ilkeleri

¹³ Osmanlı yöneticilerinin nezdinde Yahudiler ekonomik açıdan etkin ve siyasal açıdan güvenilir bir unsur olarak görülmüştür. Bu anlamda Kıbrıs'ın Venedikliler'den alındığı 1571 sonrası yıllarda, kutsal topraklardaki Safed'e gitmekte olan Selanikli Yahudiler'in adada alıkonularak yerleştirilmesinde, Osmanlı yöneticilerince adadaki tebaanın çoğunluğunu oluşturan Hristiyanlar'ın tersine Yahudiler'in Bizans'ın ihtişamına özlem duymadıklarının ya da Osmanlı yönetiminden kurtulma arzularının bulunmadığının bilinmesinin etkili olduğu belirtilmektedir. Ayrıntılar için bk. Lewis (2011).

çerçevesinde şöyle ifade edilebilir: Lonca denetimi her üç ilkenin uygulaması iken kapan fiskalizmin ve ordunun çuval ihtiyacı için ferman çıkarılması iâşe ilkesinin uygulamasıdır.

Klasik Dönem'de Osmanlı ülkesinde dokumacılık zanaatıyla ilgili son husus dokuma üretimi yapılan yerlerde boyahanelerin de bulunduğudır. Boyahane kimi zaman gerçek bir işyeri kimi zaman bir mali birim anlamında kullanılmıştır. Buralarda vergileme söz konusu olmuş ve iltizama verilmişlerdir (Faroqhi, 2014: 182-9). Boyahanelerde vergilemenin söz konusu olması ve buraların iltizama verilmesi fiskalizm ilkesinin bir uygulamasıdır.

3.2. Dericilik

Osmanlı ülkesinde dericilik Klasik Dönem'de gelişmiş durumdadır ki Selçuklu döneminden beri bu faaliyetin yaygın olduğu bilinmektedir. Derici zanaatkârına debbağ denmiştir (Tabakoğlu, 2000: 225). Debbağların loncalar şeklinde örgütlendikleri anlaşılmaktadır. İstanbul ve Manisa debbağ loncalarının başkanlarından "ahi baba" diye söz edildiği belirtilmektedir. Bununla birlikte XVI. ve XVII. yüzyıllara ilişkin belgelerde Anadolu ve Balkan şehirlerinde tüm debbağları kapsayan bir örgütün varlığına ilişkin bir kanıt bulunmadığı anlaşılmaktadır (Faroqhi, 2014: 193-4).

Klasik Dönem'de Osmanlı Devleti'nde dericilik zanaatında iâşe ilkesi uygulamalarına ilişkin şunlar belirtilebilir: 1600 yılında saray için çalışan ayakkabıcılar genel olarak sadece sahtiyan kullanmışlardır ve saray için alınan ayakkabılar arasında Manisa sahtiyanından yapılanlar bulunmaktadır (Faroqhi, 2014: 199-200). Konya, Akşehir ve Seydişehir'de üretilen sahtiyan ve meşinin önemli miktarı yine İstanbul'a gönderilmiştir¹⁴. İstanbul'da deri kıtlığı baş gösterdiğinde bu yörelerin kadılarına başkentin ihtiyacını karşılamakla yükümlü oldukları hatırlatılmıştır. XVI. yüzyılda deri ticaretinde ardiye işlevi gören Sinop ve Samsun limanlarındaki kadı ve gümrük görevlilerine İstanbul dışında hiçbir yere sahtiyan ve meşin gönderilmemesini sağlamakla yükümlü oldukları bildirilmiştir. Sahtiyan ve meşinin ihracatı da Osmanlı ülkesinin başka vilayetlerine satılması da yasaklanmıştır (Faroqhi, 2014: 206-8).

Diğer taraftan Klasik Dönem'de Osmanlı Devleti'nde Anadolu'ya yakın yerlerde de deri ticaretinin gelişmiş olduğu görülmektedir. XVII. yüzyıl ortalarına kadar Osmanlı ülkesinin önemli ticaret merkezlerinden biri olan Halep'te özel sahtiyan kapanlarının bulunduğu belirtilmektedir. O dönemde Venedikli bir tüccar Fransa ve Hollanda'ya ihraç edilen farklı deri türlerinden söz ettiğinden Halep'teki kapanın ihracat için kullanılıyor olduğu tahmin edilmektedir (Faroqhi, 2014: 206). Bununla birlikte, yukarıda belirttiğimiz sahtiyan ve meşin ihracatının yasak olduğu bilgisi dikkate alındığında Halep'teki ihracatın gön deriyi kapsamaması ya da Halep'in, sahtiyan ve meşin ihracatını kapsar şekilde özerk olması muhtemeldir. Böylece Halep'teki özel sahtiyan kapanları fiskalizm, Faroqhi (2014)'nin bu kapanların ihracat için kullanıldığı bilgisine dayanılarak da iâşe ilkesi uygulamalarının birer örneği durumundadır.

3.3. Madencilik

¹⁴ Belgelerde sahtiyan, meşin ve gön olmak üzere üç deri çeşidinden bahsedilmektedir. Sahtiyan genellikle keçi derisi olup tabaklanarak boyanmış ve cilalanarak pahalı ayakkabı yapımında kullanılmıştır (Sahtiyan, t.y.). Genel olarak deri ile aynı anlamda kullanılmasına rağmen meşinin, 1600 dolaylarında görel olarak ucuz bir deri çeşidi kullanıldığı anlaşılmaktadır. 1600 yılında saray için sipariş edilen bir çift terliğin Manisa sahtiyanından yapılması halinde 40, meşinden yapılması halinde ise 25 akçe ödendiği belirtilmektedir. Gönün anlamı daha belirsiz olup kaba bir deri türü olduğu kabul edilmektedir. XV. yüzyıl sonu ve XVI. yüzyıl başlarına ilişkin İstanbul narh listelerinde su sığırı gönünden yapılmış ayakkabılar da yer almıştır. Sığır derisinden gön yapımında Makedonya'daki Yenice-i Karasu şehrinin uzmanlaştığı belirtilmektedir (Faroqhi, 2014: 199-200).

Klasik Dönem'de Osmanlı ülkesinde para sisteminin ve ordunun gereklerine paralel olarak madencilik gelişmiştir (Tabakoğlu, 2000: 231).

Madenci zanaatkârları maden üretimi yapılan merkezlerde bulunduğu gibi bunlara uzak şehirlerde de faaliyet göstermişlerdir. Böylece kaynak sınırlılığına rağmen ayrıntılı bir şekilde ele alınması her zaman mümkün olmayan iç ticaretin pek çok büyük şehri madencilik merkezlerine bağladığı varsayılabilir. Bu tür ilişkiler en açık biçimde İstanbul örneğinde görülmektedir. Bununla birlikte önemli miktarlarda işlenmemiş maden Anadolu şehirlerindeki zanaatkâr atölyelerine ulaşmış olmalıdır.

XVI. yüzyılda Anadolu'daki madencilik merkezleri arasında hakkında en çok belge bulunan durumundaki Küre madenleri Osmanlı yönetiminin denetiminde olmuştur. XVI. yüzyılın ikinci yarısından sonra Osmanlı yönetiminin çeşitli madenlerin işletmesini iltizama çıkardığı bilinmektedir. Bununla birlikte Osmanlı yönetiminin Küre'de üretilen bakırın tümünü istediği zamanların da olduğu belirtilmektedir. 1582 yılı tahrir defterine göre Küre madenlerinden yılda 26.228 men (302.147 kg) saf bakır elde edilmiştir. 1530-1582 döneminde Küre'de çıkarılan bakırın değeri %22 oranında artarak 2.255.381 akçeden 2.752.940 akçeye yükselmiştir. XV. yüzyıl tahrir defterinde Küre'de bakır eşya zanaatkârlarından hiç söz edilmemekle birlikte kayıtlarda geçen "haddad"ların (demircilerin) aslında bakırcı olduğu tahmin edilmektedir. XVI. yüzyılın ikinci yarısında ise Küre'ye bakır işleyen zanaatkârların yerleştiği, Osmanlı yönetimi için bakır ibrik yapan-onaran ibrikçilerin varlığı bilinmektedir¹⁵. Buradan Osmanlı yönetiminin Küre zanaatkârlarına epeyce iş verdiği anlaşılmaktadır. Nitekim sadece bir örnekte, üç ustanın 7.976 vukiye (10.209 kg) bakır kullanarak 47 yeni ibrik ve 17 ibrik altı yapma işini aldığı görülmektedir (Faroqhi, 2014: 214, 218, 221-2).

O dönemde Osmanlı yönetiminin talebinin yanı sıra halkın da bakırdan eşyaya yönelik bir talebi mevcut olmuştur. Bunun bir nedeni dönemin insanının bakır mutfak eşyasına gerektiğinde satılabilecek bir tür yedek akçe gözüyle bakmasıdır. XVIII. yüzyılda övgüye değer bulunan Tokat bakırcılarının ham maddelerinin önemli bir kısmını ve köy bakırcılarının da zaman zaman devlete verilmeyen bakırı Küre'den aldıkları görülmektedir. Bunun dışında Sivas ve Amasya bakırcılarının bakırı Küre'den aldığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Osmanlı yönetiminin doğuya bakır taşıyan kervanlara bu değerli madenin İran'a ihraç edilmesi ihtimaline karşı her zaman kuşkuyla yaklaşmasından dolayı bakır almak isteyen bakırcılar Küre kadısına kendi şehirlerinin kadılarından aldıkları belgeleri sunarak iyi niyetlerini kanıtlamakla zorunlu tutulmuşlardır. Bu yapılsa dahi Sivas, Amasya ya da Tokat'a dönmeden önce aldıklarını İstanbul'a taşımaya zorlanabildikleri ve araç-gereç ve atölye bulamamalarından dolayı muhtemelen İstanbul'a getirdikleri bakırı yine burada sattıkları belirtilmektedir (Faroqhi, 2014: 223).

Böylece Klasik Dönem'de madenciliğin devlet denetiminde olduğu, iltizama verildiği ve ihracatın yasak olduğu gibi üretimin bazı dönemlerde tamamının devletçe kullanıldığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Küre madenleri temel alınarak Klasik Dönem'de Osmanlı madencilik sektöründe de diğer sektörlerde olduğu gibi iâşe ve fiskalizm ilkelerinin uygulandığını söyleyebilmekteyiz.

4. Sonuç

Kapitalizm öncesi yapıdaki sosyoekonomik formasyonlarda bazı iktisadi zihniyet ilkeleri geçerli olmuştur. Osmanlı Devleti için bu ilkelerin iâşe, gelenekçilik ve fiskalizm olduğu kabul edilmektedir. İâşe ilkesi tüketiciye öncelik verilerek devletin sıkı müdahalesiyle mal ve hizmet arzının mümkün olan en yüksek düzeyde tutulması, gelenekçilik ilkesi iktisadi düzlemde

¹⁵ İbriklere barutun üretim sürecinde kullanılan güherçile konulmuştur.

mevcut düzenin korunarak geleneksel kuralların gözetilmesi ve fiskalizm ilkesi iktisadi faaliyetlerde devlet gelirlerinin mümkün olduğu kadar yüksek düzeye çıkarılması ve ulaştığı düzeyin altına inmesinin engellenmesi amacının güdülmesi şeklinde tanımlanabilir.

Antik Çağ’dan itibaren Orta Doğu toplumlarında iktidarın meşrulaştırılmasında yararlanılan ideolojik söylemlerden geleneksel olarak en geçerli olanı adalet kavramı Osmanlı literatüründe “daire-i adliye” yani “adalet dairesi” olarak ifade edilmiştir. Kapalı devreye benzemekte olan bu kavramın unsurları; devlet, asker, servet (hazine), halk ve adalettir. Söz konusu kavramın Osmanlı iktisadi zihniyet ilkelerinin birleştirici bir ruhu niteliğinde olduğu kabul edilebilir.

Çalışmada Klasik Dönem’de Osmanlı zanaatları dokumacılık, dericilik ve madencilik başlıkları altında incelenmiştir. Bu ayırım Osmanlı Devleti’nde başka zanaat grubunun bulunmadığı anlamına gelmemektedir. Nitekim Osmanlı şehir çarşılarında gıda üretimiyle ilgili zanaatlar da önemli bir yere sahip olmuştur. Bunun dışında Osmanlı Devleti’nde “piyasanın karşısı pazar”da zanaat gruplarının işleri için ihtiyaç duydukları ham maddelerin tedarik edilmesiyle bağlantılı olarak tedarikçilerin tarımsal üreticiler olduğu göz önünde bulundurulduğunda Osmanlı zanaat ve tarımsal üretimleri arasında bütünleşik bir ilişkinin geçerli olduğu da unutulmamalıdır.

Elde edilen temel sonuç Klasik Dönem’de Osmanlı zanaat üretiminin iktisadi zihniyet ilkeleri çerçevesinde yürütüldüğüdür. Adalet dairesi söz konusu ilkeleri birleştirici bir ruha sahip olmuştur. Adalet dairesinin unsurları kapalı bir devre algısı yaratsa da mantıksal olarak bakıldığında üreticiler tarafından üretilen servetin bütünüyle devlet masraflarına gitmediği yani bir “kaçak” olduğu görülmektedir. Bu kaçığın iktidarın ekonomik yönden refahının ve istikrarının sağlanması ve bu kapsamda İstanbul’un ekonomik refahı ve istikrarı yönünde kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bunun sebebi de tersi durumda iktidara yönelik ayaklanma gibi tehlikeli durumların ortaya çıkabileceğinin düşünülmesidir. Bu çalışmada incelenmeyen tarımsal üretimin de belirtilen zihniyet ilkeleri çerçevesinde sürece dâhil olduğu dikkate alındığında bu tespitimiz daha anlaşılır hale gelecektir¹⁶.

Diğer bir sonuç, kapitalizm öncesi yapılarda toplumsal artığa iktidar tarafından ekonomi dışı zor yoluyla el konulmasının Klasik Dönem’de Osmanlı Devleti için de geçerli olduğudur. Bu geçerlilik, iktisadi zihniyet ilkeleri çerçevesinde piyasa benzeri yapılara devletin müdahalesi bağlamında ya da ilgili zanaat üretiminin doğrudan devletin ihtiyaçları için üretim yapmaya zorlanması şeklinde gerçekleşmiştir.

Kaynakça

¹⁶ İstanbul’un iâşesini sağlamak Osmanlı devletinin en önemli konularından olduğu için özellikle hububat ticaretine kısıtlamalar getirilmiştir. İstanbul’un iâşesinde ekmek gibi et (başta koyun eti) temel gıda maddesi olmuştur. Bu yüzden et ve buğday tedariki her zaman önemli olmuştur. İstanbul’un bütün üretim bölgelerinin üretim fazlalarının akması gereken bir alan olarak görülmesi şehri imtiyazlı bir ticaret bölgesi haline getirmiştir. Bu sayede İstanbul daima canlı bir ticaret bölgesi olmuştur. Başkent zaman zaman yiyecek sıkıntısı da yaşamasına rağmen yiyecek tedarikini güvence altına alan devletçi rejim sayesinde gerçek bir darlık yaşamamıştır. Merkezî yönetim, her eyalete başkente göndermeleri zorunlu gıda ve ham maddelerin neler olduğunu bildirmişti. İstanbul’a buğday, et ve erzak Rumeli ve Marmara sahillerinden, Kefe’den yağ, Mısır’dan pirinç ve mercimek getirilmiştir. Devlet İstanbul’un iâşesi için, fazla hububatın İstanbul’a sevkini talep etmiştir. Bu kapsamda hububatı İstanbul’a tahsis edilen bölgeler tespit edilmiş, bunlar ile İstanbul arasında yapılacak hububat ticaretine de bir takım kısıtlamalar konulmuştur. İstanbul’a gerekli olan hububat Eflak ve Boğdan eyaletleri ile Tuna iskeleleri ve Karadeniz’in Rumeli yakasındaki iskelelerinden, Trakya’dan, Ege’nin Rumeli sahilleri ve Anadolu’da Kocaeli ve Karesi illerinden getirilmiştir. Bununla beraber meydana gelen darlık buhranları sırasında Kefe’den, Trabzon ve Samsun iskeleleri vasıtasıyla, Erzurum ve Sivas’tan hububat getirilmiştir. Bunlar gibi Maraş ve Diyarbakır’dan gelen canlı hayvanlar, Kefe’den gelen yağ, Karadeniz’den gelen sade yağ ve kuyruk yağı, İzmir ve Mısır’dan gelen pirinç, mercimek, şeker, nohut, bakla ve bulgur hep İstanbul’a tahsis edilmiştir. Tekirdağ önemli bir ticaret merkezi olup; buradaki iskelelerden İstanbul’un iâşesine katkıda bulunulmuştur (Tabakoğlu, 2014: 101-3).

- Aktar, A. (1990). *Kapitalizm, az gelişmişlik ve Türkiye'de küçük sanayi*. İstanbul: Afa Yayıncılık.
- Altun, D. (2007). *XIX. yüzyılda Bursa'da ipek böcekçiliği*. Balıkesir Üniversitesi FEF Karesi Tarih Kulübü Bülteni. Erişim http://karesitarih.balikesir.edu.tr/8_ipek_bocegi.pdf.
- Aynural, S. (2001). Kapan. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam ansiklopedisi* (cilt 24, 338-9). Erişim <http://www.islamansiklopedisi.info/index.php>.
- Barkan, Ö. L. (1980). *Türkiye'de toprak meselesi: Toplu eserler 1*. İstanbul: Gözlem Yayınları.
- Berkes, N. (2013). *Türkiye iktisat tarihi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Berkes, N. (2017). *Felsefe ve toplumbilim yazıları*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Bozpinar, C. (2018). *Osmanlı Devleti'nde iktisadi zihniyet ve sanayileşme sorunsalı: Bursa ipek sektörü örneği* (Yayımlanmamış doktora tezi). Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Çelik, K. (2016). Osmanlı idaresindeki Lübnan'da ipek üretimi ve ticareti üzerine bir değerlendirme. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1 (26), 277-90.
- Dalsar, F. (1960). *Türk sanayi ve ticaret tarihinde Bursa'da ipekçilik*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Faroqhi, S. (2002). İktisat tarihi: 1500-1600. İçinde (Ed.) S. Akşin, *Türkiye tarihi 2: Osmanlı Devleti (1300-1600)* (7. baskı). İstanbul: Cem Yayınevi. 145-205.
- Faroqhi, S. (2008). *Osmanlı dünyasında üretmek, pazarlamak, yaşamak* (3. baskı). (Çev. G. A. Güven ve Ö. TÜresay). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Faroqhi, S. (2014). *Osmanlı'da kentler ve kentliler: Kent mekânında ticaret, zanaat ve gıda üretimi 1550-1650* (5. baskı). (Çev. N. Berktaş). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Faroqhi, S. (2017). *Osmanlı zanaatkârları: İmparatorluk döneminde zanaatlar ve loncalar*. (Çev. Z. Kılıç). İstanbul: Alfa Yayınları.
- Genç, M. (2012). Osmanlı iktisadi dünya görüşünün ilkeleri. İçinde *Osmanlı İmparatorluğunda devlet ve ekonomi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat. 45-69.
- Haldon, J. (1993). *The state and the tributary mode of production*. Verso: London & New York.
- İnalcık, H. (2009). *Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik ve sosyal tarihi 1* (3. baskı). (Çev. H. Berktaş). İstanbul: Eren Yayıncılık.
- İnalcık, H. (2013). *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*. (Çev. R. Sezer). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Keyder, Ç. (1989). *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar* (S. Tekay, Çev.). İstanbul: İletişim Yayıncılık.
- Kıvrım, İ. ve Elmacı, S. (2011). Osmanlı döneminde Amasya'da ipekçilik. *Turkish Studies: International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 4 (6), 715-28.
- Lewis, B. (2011). *Çatışan kültürler: Keşifler çağında Hıristiyanlar, Müslümanlar, Yahudiler* (5. baskı). (Çev. N. Elhüseyni). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Öz, M. (1999). Klasik Dönem Osmanlı siyasi düşüncesi: Tarihi temeller ve ana ilkeler. *İslami Araştırmalar Dergisi*, 1 (12), 27-33.

- Özcan, T. (2007). Pazar. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (cilt 34, 206-8). Erişim <http://www.islamansiklopedisi.info/index.php>.
- Özkuş, A. E. (2010). Osmanlı idaresinde Kıbrıs adasında yapılan ziraat ve hayvancılık. İçinde *Birinci İktisat Tarihi Kongresi Tebliğleri 2*. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayınları. 283-95.
- Özveren, E. (2007). Bazaars of The Thousand and One Nights. *The European Journal of The History of Economic Thought*, 14 (4), 629-55.
- Pamuk, Ş. (2010). *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi: 1500-1914* (6. baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Sahtiyani. (t.y.). İçinde *Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük*. Erişim <http://www.tdk.gov.tr>.
- Şahin, R. (2006). *Edirne gümrüklerine göre XVIII. Yüzyılın ikinci yarısında Edirne'de ticari hayat* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne.
- Şimşirgil, A. (1995). XV-XVI. asırlarda Tokat şehrinde iktisadi hayat. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 1 (10), 187-210.
- Tabakoğlu, A. (2000). *Türk İktisat Tarihi* (5. baskı). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Tabakoğlu, A. (2014). Osmanlı Döneminde İstanbul'un iâşesi. İçinde (Eds) Emecen, F. M., Akyıldız, A. ve Gürhan, E. S. *Osmanlı İstanbulu II*. 99-148.
- Tekin, K. H. (2013). Osmanlı hâkimiyeti döneminde Halep şehrindeki ticari yapılanma. *The Journal of Academic Social Science Studies*, 8 (6), 681-98.
- Ülgener, S. F. (2006). *Tarihte darlık buhranları ve iktisadi muvazenesizlik meselesi*. İstanbul: Derin Yayınları.
- Yılmaz, H. F. (2012). *16. Yüzyılda Osmanlı ekonomisinde 'piyasa'nın karşıtı 'pazar'*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Yurtseven, Y. (2009). Osmanlı Klasik Döneminde ideoloji, din ve siyasi meşruiyet üzerine kısa bir değerlendirme. *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi (Yrd. Doç. Dr. İbrahim ONGÜN'e Armağan)*, 1-2 (11), 1255-84.

Araştırma Makalesi

Mutluluk Borsa Endeksini Etkileyebilir mi? İskandinav Ülkeleri Üzerine Bir Araştırma

Çağrı HAMURCU¹

Could Happiness Affect the Stock Market Index? A Research on Nordic Countries

Abstract

The aim of this study is to find out whether the stock market index is affected by happiness and to create a valid prediction model. The research is conducted on the Scandinavian countries consisting of Denmark, Finland, Iceland, Norway and Sweden, which differ positively from other countries due to their happiness levels. Traditional, fixed effects, FMOLS and DOLS regression models are used with panel data method in the study. The analysis results show that there is a one-way causality relationship between the happiness index and the stock market index, from the happiness index to the stock market index. While a one-way relationship from GDP to happiness index was detected between GDP and happiness index, no causality relationship was found between GDP and stock market index. The results reveal that the stock market index could be predicted by using lagged values of happiness and stock market indices. Another finding is that GDP can be estimated with its past values. The results obtained show that the social happiness level and consequently the stock market index can be increased with the help of effective policies to be implemented, income increase in the society and fair income distribution and certain other factors. It is thought that all these findings can contribute to the behavioral finance literature

Keywords: behavioral finance, stock market, index, happiness, Nordic countries.

JEL Codes: D9, G4

Öz

Bu çalışmanın amacı borsa endeksinin, mutluluktan etkilenip etkilenmediğinin ortaya çıkarılması ve geçerli bir tahmin modelinin oluşturulmasıdır. Araştırma mutluluk düzeyleri nedeniyle diğer ilkelere göre pozitif yönde ayrılan Danimarka, Finlandiya, İzlanda, Norveç ve İsveç'ten oluşan İskandinav ülkeleri üzerinde yapılmıştır. Çalışmada panel veri yöntemi ile geleneksel, sabit etkiler, FMOLS ve DOLS regresyon modelleri kullanılmıştır. Analiz sonuçları mutluluk endeksi ile borsa endeksi arasında, mutluluk endeksinden borsa endeksine doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisinin bulunduğunu göstermektedir. GSYİH ile mutluluk endeksi arasında GSYİH 'den mutluluk endeksine doğru tek yönlü bir ilişki tespit edilirken, GSYİH ile borsa endeksi arasında herhangi bir nedensellik ilişkisine ulaşılamamıştır. Sonuçlar borsa endeksinin, mutluluk ve borsa endekslerinin gecikmeli değerleri kullanılarak tahmin edilebileceğini ortaya çıkarmaktadır. GSYİH'nin kendi geçmiş değerleri ile tahmin edilebileceği elde edilen bir diğer bulgudur. Elde edilen sonuçlar, uygulanacak etkin politikalar sayesinde toplumdaki gelir artışı ve adil gelir dağılımı ile birtakım diğer faktörlerin yardımıyla, toplumsal mutluluk seviyesinin ve bunun sonucunda da borsa endeksinin yükseltilebileceğini ortaya koymaktadır. Tüm bu bulguların davranışsal finans literatürüne katkıda bulunabileceği düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: davranışsal finans, borsa, mutluluk, endeks, İskandinav ülkeleri.

¹ Dr. Öğretim Üyesi, Aksaray Üniversitesi, Ortaköy Meslek Yüksekokulu, Finans, Bankacılık ve Sigortacılık Bölümü, Aksaray, Türkiye, e-posta: cagri.hamurcu@gmail.com. ORCID: 0000-0002-3248-6733

1. Giriş

Borsa endeksinin, mutluluktan etkilenip etkilenmediğinin ortaya çıkarılması ve değişkenler arasındaki muhtemel dinamiğin modellenmesi bu çalışmanın amacıdır. Kişilerin ve ülkelerin gelir düzeyleri ile mutluluk düzeyleri arasında pozitif yönde bir ilişki bulunmaktadır (Frey ve Stutzer 2002). Bu ilişkinin temelinde gelir seviyesindeki artışın ve adil gelir dağılımının kişilerin ihtiyaçlarının yeterli seviyelerde karşılandığı istikrarlı demokratik yönetimler yaratarak mutluluğa neden olması süreci bulunmaktadır. Yüksek gelirli kişiler, arzu ettiklerini elde etmek için daha fazla fırsata ve toplumda daha yüksek bir statüye sahip olurlar. Tüm bunların aksine yine aynı çalışmada, fakir ülkelerdeki insanların daha "doğal" ve daha az stresli koşullar altında yaşamaları nedeniyle daha mutlu oldukları ifade edilen bir diğer bulgudur.

Statman'a (2008) göre gelir ve mutluluk arasındaki ilişkide kişilerin referansları ile istek düzeylerinin önemli bir yeri bulunmaktadır. Statman (2008), kişilerin ulaşabilecekleri istek düzeyleri ile eğitimlerini ve işlerini iyileştirip gelirlerini artıracabileceklerini, böylece hem zenginliklerini hem de mutluluklarını artıracabileceklerini ifade etmektedir.

Mutluluk ile ilgili olarak yapılan çalışmalara bakıldığında, mutluluk gibi daha olumlu duygusal durum ile kişilerin risk alma durumları arasında pozitif yönde bir ilişki olduğu Nguyen ve Noussair'in (2014) çalışmalarında ulaşılan bir sonuç olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu çalışmaya göre risk almayı tercih eden kişilerin risk toleransları da yüksektir. Bir başka ifade ile, mutluluktaki artış ile kişilerin risk almaları olumlu yönde etkilerken, aynı zamanda risk toleransları da artmaktadır.

Bailey ve Kinerson'un (2005) daha fazla risk toleransına sahip kişilerin, bir tasarruf planına yatırım yapmaktansa risk seviyesi daha yüksek olan hisse senedi fonuna yatırım yapma olasılığının daha yüksek olmasını öngördükleri çalışmada, kişilerin risk toleransının yapacakları yatırımın belirleyicisi niteliğinde olduğu ifade edilmektedir.

Risk toleransı ile piyasa getirileri arasında bir ilişkinin bulunduğu Yao ve Curl'ün 2011 yılında yaptıkları çalışmanın sonuçları arasında da yer almaktadır.

Gelirdeki artışın mutluluğu artırdığı, mutluluk seviyesindeki yükselişlerin kişilerin risk toleranslarını ve dolayısıyla risk alma eğilimlerini yüksek seviyelere çıkardığı ve risk toleransındaki artışın da daha riskli yatırımların tercih edilmesine neden olduğu yukarıda yer verilen çalışmaların sonuçlarından anlaşılmaktadır. Gelir ile risk toleransı arasında olumlu bir ilişkinin olduğu, Gibson, Michayluk ve Van de Venter'in (2013) çalışmalarında da ifade edilmektedir.

Yatırımcılar, risk alma eğilimleri ve risk toleransları gibi birçok faktöre bağlı olarak yatırım tercihlerini yapıp kararlarını vermektedirler. Yatırım kararını etkileyen risk faktörleri, yatırımcıların tasarruflarını değerlendirip değerlendirmeyeceği, eğer değerlendirirse nasıl değerlendirebileceği, yatırım araçlarından hangisini veya hangilerini tercih edebileceği gibi bir takım yatırım tercihi konularında belirleyici olabilmektedir.

İçerisinde risk barındıran yatırım araçlarından birisi de hisse senetleridir. Hisse senetlerinin alım satımının yapıldığı ortamlar menkul kıymet borsalarıdır. Menkul kıymet borsalarında işlem gören hisse senetlerinin fiyat ve getiri performanslarındaki oransal değişimleri belirli zaman diliminde ölçmeye yarayan gösterge niteliğinde birtakım endeksler tanımlanmıştır. Sektörel ve bütünsel olarak tanımlanmış borsa endeksleri, endeks içerisinde yer alan hisse senetlerine ait fiyat hareketlerinin, performansların ve trendlerin belirlenmesini sağlarlar. Bahsedilen özellikleri nedeniyle borsa endekslerinin önceden tahmin edilebilmesinin, yatırımcıların gelecekteki yatırım tercihlerini en doğru biçimde yönlendirebilmelerine olanak sağlama potansiyeli yaratması açısından oldukça önemli bir kaynak olduğu düşünülmektedir.

Borsa endekslerinin hareketleri ve getirileri üzerinde GSYİH, altın fiyatları, gümüş fiyatları, faiz oranı, ham petrol fiyatları, döviz rezervi miktarı, reel efektif döviz kuru, yabancı portföy yatırımı miktarı, mal ve hizmet ithalatı, devlet ve özel sabit sermaye harcamaları ve vergi politikaları ve gelirleri gibi birçok ekonomik faktörün etkili olduğu bilinmektedir (Parab ve

Reddy 2020). Tüm bu faktörlerin yanında davranışsal finans eğilimlerinin etkilerinin de ekonomik modellerde yer almasının önemli olduğu düşünülmektedir.

Yatırımcılar finansal kararlarını verdikleri süreçlerin sonuçlarına göre yatırımlarına yön verirler. Finansal kararların verilmesi sürecinde bir takım rasyonel ve irrasyonel faktörler sürece dahil olmakta ve kararlar üzerinde etkili olmaktadır. Davranışsal finans eğilimleri olarak kendisini gösteren rasyonel olmayan faktörler arasında kişilerin ve toplumların mutluluk ve iyimserlik (kötümserlik) düzeylerinin de yer aldığı bilinmektedir.

Nofsinger'in 2005 yılında yaptığı çalışmada toplumun genel iyimserlik (kötümserlik) düzeyinin yatırımcıların duygularına yansımalarının kaçınılmaz olduğu ifade edilmektedir. Toplumun genel sosyal ruh halinin tüketicilerin, yatırımcıların ve şirket yöneticilerinin verdikleri karar çeşitlerini tayin ettiği ve sosyal ruh durumundaki genel eğilimin yatırım ve ticari faaliyetlerin hangi türde ve ne şekilde gelişeceğini belirleyicisi olduğu vurgulanmaktadır (Nofsinger 2005). Hisse senedi işlemlerinin duygusal bir doğasının olduğu ve sosyal ruh halinin en hızlı şekilde yatırımcılar üzerinden borsaya yayılacağı bu çalışmada ifade edilmektedir. Bu nedenle, borsadaki hareketlerin adeta genel sosyal ruh halinin ölçüsü niteliğinde olduğu ve bu etki tepki mekanizması yardımıyla borsadaki hareket eğilimleri hakkında ipuçlarının önceden algılanabileceği bildirilmektedir. Sosyal ruh halinin yüksek (düşük) olduğu durumlarda borsanın yüksek (düşük) bir seviyeye ulaşabileceği ve yükselen (düşen) bir borsanın ise giderek daha olumlu (olumsuz) bir sosyal ruh halinin varlığının göstergesi niteliğinde değerlendirilebileceği bu çalışmada ifade edilmektedir.

Tayvan borsasındaki hareketlerin toplumsal ruh halini esas alan dinamik bir modelle tahmin edilmesinin hedeflendiği Chen ve Chen'in (2019) çalışmasında, mevcut hisse senedi veya finansal konularla ilgili yorumların duygusal içeriğini değerlendiren büyük veri analizi tekniklerinin, hisse senedi fiyat hareketlerini başarılı bir şekilde tahmin edebileceği sonucu elde edilmiştir. Bu çalışmanın temelinde, toplumsal ruh halinin hisse senetlerine yansıtacağı, olumlu ve olumsuz yorum ve paylaşımların sıklığının ölçülmesinden toplumsal ruh halinin belirlenmesinde yararlanılabileceği ve bu yansımının doğru şekilde tespit edilmesini sağlayacak en uygun modelleme ile hisse senetlerine ilişkin doğru tahminlerin yapılabileceği görüşleri yer almaktadır.

Sosyal duygu durumunun yatırımcılar üzerinden hisse senetlerine yansıtacağı ve dolayısıyla borsa endekslerinde etkilerini benzer şekilde göstereceği yukarıda birkaçına yer verilen çalışmalar ile ortaya konulmuştur. Sosyal duygu durumunun olası göstergeleri olarak ülkelerin mutluluk göstergelerinin de kullanılabileceği düşünülmektedir. Bu düşünceden hareketle, ülke mutluluk endeksi verilerinin bu kapsamda değerlendirilebileceği ve borsa endeksleri ile ilişkilerinin araştırılmasının değişkenler arasındaki etki tepki mekanizmalarının anlaşılmasına olanak sağlayabileceği ve elde edilecek bulguların endeksin önceden tahmin edilmesi sürecine birtakım katkılar ortaya koyabileceği öngörülmektedir.

Ükelere ait mutluluk endeksi verileri, Birleşmiş Milletler Sürdürülebilir Kalkınma Çözümleri Ağı (UN SDSN- United Nations Sustainable Development Solutions Network) tarafından hazırlanan Dünya Mutluluk Raporu (WHR-World Happiness Report) ile 2013 yılından itibaren yıllık olarak yayımlanmaktadır. Dünya Mutluluk Raporu, 150'den fazla ülkenin mutluluk endekslerini hesaplayan ve ülkelerin genel sıralamalarını içeren dünya çapında bir rapordur (Helliwell, Layard, Sachs ve de Neve 2020). Bu raporda, ülkelerin mutluluk endeksleri ülkede yaşayan kişilerin kendi yaşamlarını değerlendirdikleri anketler ile ölçülmekte ve ölçümler sonucunda elde edilen ülke mutluluk endeksi değerleri yapılan istatistiksel analizler ile altı temel değişkenle açıklanmaya çalışılmaktadır. Bu değişkenler, kişi başı gayri safi yurt içi hasıla (kişi başı GSYİH- GDP per capita), sağlıklı yaşam beklentisi (healthy life expectancy), sosyal destek (social support), yaşam seçimlerini yapma özgürlüğü (freedom to make life choices), cömertlik (generosity) ve yolsuzluk algısı (corruption perception) şeklindedir.

Dünya Mutluluk Raporunda, ülkelerin mutluluk seviyelerini ölçmek için yapılan saha çalışmasında katılımcılara "lütfen basamakları en altta 0'dan başlayan ve en üstte 10'a kadar numaralandırılmış bir merdiven şeklinde hayal edin. Bu merdivenin en alt kısmı sizin için olabilecek en kötü hayatı temsil ediyor. Merdivenin hangi basamağının üzerinde durduğunuzu hissettiğinizi söylerdiniz?" sorusu yönetilmektedir. Bu şekilde katılımcıların mutluluk seviyeleri 1 ile 10 arasında değişen seviyelerde ölçülmekte ve bu ölçümler kullanılarak ülkelere ait analizler yapılmaktadır (Helliwell ve arkadaşları 2020).

Bu raporda kullanılan satın alma gücünün göstergesi niteliğindeki kişi başı GSYİH, Dünya Kalkınma Göstergelerinden (WDI) ve sağlıklı yaşam beklentisi, Dünya Sağlık Örgütü'nün (WHO) Küresel Sağlık Gözlem veri havuzundan elde edilmiştir. Sosyal destek, yaşam seçimlerini yapma özgürlüğü, cömertlik ve yolsuzluk algısı verileri ise Gallup Dünya Anketi'nden (GWP-Gallup World Poll) alınmıştır. Bu veri kaynağındaki değişkenlerden; sosyal destek, "başınızda bir sorun olduğunda ve ihtiyaç duyduğunuzda size yardım edeceğine güvenebileceğiniz akrabalarınız veya arkadaşlarınız var mı?"; yaşam seçimlerini yapma özgürlüğü, "hayatınızda ne yapacağınızı seçme özgürlüğünüzden memnun musunuz yoksa memnun değil misiniz?"; cömertlik, "geçen ay bir hayır kurumuna bağış yaptınız mı?" ve yolsuzluk algısı, "yolsuzluk hükümette yaygın mı değil mi? yolsuzluk işletmeler içinde yaygın mı, değil mi? sorularına verilen evet veya hayır cevapları üzerinden yapılmıştır.

Ülkelerin mutluluk endekslerini altı temel değişkenle açıklamak amacıyla kurulan bu model için regresyon analizi yapılmış ve sonuçlar raporda paylaşılmıştır. Rapor ekinde paylaşılan veriler kullanılarak rapordaki regresyon analizi sonuçları çalışmamızda ayrıca teyit edilmiştir. Regresyon analizi sonucu ulaşılan mutluluk endeksi formülü aşağıdaki şekilde oluşmaktadır: Mutluluk Endeksi = -1,886 + 0,321xKişi başı GSYİH + 2,433xSağlıklı yaşam beklentisi + 0,034xSosyal destek + 1,032xYaşam seçimlerini yapma özgürlüğü + 0,716xCömertlik - 0,655xYolsuzluk algısı.

Rapordaki analiz sonuçları, modeldeki bağımsız değişkenlerin, mutluluk endeksinin %74,5'lik (düzeltilmiş $R^2 = 0,744939$) büyük bir kısmını açıkladığını göstermektedir. Mutluluk endeksini açıklayan faktörler arasında yer alan kişi başı satın alma gücü ile mutluluk ilişkisi, daha önce yapılan çalışmalarda (Frey ve Stutzer 2002, Statman 2008) varlığı ortaya çıkarılan mutluluk ile gelir arasındaki ilişkiyi destekler niteliktedir.

Dünya Mutluluk Raporu'nda yapılan analiz sonuçlarına göre, İskandinav ülkelerinin sürekli olarak dünyanın en mutlu ülkeleri olarak ortaya çıktığı tespiti yapılmış ve bu durumun gerekçeleri raporda ayrı bir bölüm halinde paylaşılmıştır (Martela, Greve, Rothstein ve Saari 2020). Rapordaki bu bölümde İskandinav ülkelerine ait ortaya çıkan bu durumun, iyi bir topluma ait kurumsal ve kültürel göstergelerin bir arada ve birbirini destekler nitelikte dizayn edilmiş yapısından kaynaklandığı, ifade edilen önemli bir tespit olarak sunulmaktadır. Yapılan tespite göre bu örnek yapının içerisinde, iyi işleyen demokrasi, cömert ve etkili sosyal refah yardımları, düşük suç ve yolsuzluk oranları, kendini özgür hissedilen, birbirlerine ve devlet kurumlarına karşı güven duygusu taşıyan ve memnun vatandaşlar şeklinde açıklanan birtakım unsurların yer aldığı ifade edilmektedir.

İskandinav ülkelerinin diğer ülkelerden olumlu yönde ayrılan ve süreklilik gösteren yüksek mutluluk düzeylerine sahip olmaları nedeniyle, bu çalışmanın özellikle bu ülke gurubu üzerinde yapılması tercih edilmiştir. Bu çalışmanın hipotezi, "Mutluluk, Borsa Endeksini Etkileyebilir" şeklinde kurulmuştur. Dünya Mutluluk Raporundaki mutluluk endeksini açıklamak için kurulan model değişkenleri, rapordaki modelde zaten yer aldıkları gerekçesiyle bizim çalışmamızdaki modele ayrıca dahil edilmemiştir. Yalnızca ülkelere ait GSYİH verileri, mutluluk endeksi ve borsa endeksi değişkenleri ile arasındaki olası nedensellik ilişkilerini inceleyebilmek amacıyla çalışmada kullanılmıştır.

2. Yöntem

Çalışmada, Danimarka, Finlandiya, İzlanda, Norveç ve İsveç dahil toplam beş ülkeden oluşan İskandinav ülkelerinin mutluluk endeksi, borsa endeksi ve GSYİH verileri kullanılmıştır. İskandinav Ülkelerine ait 2005-2019 yılları arasındaki; ülke mutluluk endeksi değerleri, 2020 yılında yayınlanan Dünya Mutluluk Raporundan (World Happiness Report); GSYİH değerleri (Amerikan doları cinsinden), worldbank.org sitesinden ve borsa endeksi değerleri, investing.com küresel finans portalından alınmıştır. Mutluluk endeksi ve GSYİH verilerinin her ülke için yıllık periyotta yayınlanması nedeniyle, her ülkeye ait Tablo 1'de belirtilen borsa endeksleri, endekslerin yıl içi ortalamaları alınarak analize dahil edilmiştir.

Tablo 1. İskandinav Ülke Borsa Endeksleri

Ülke Adı	Borsa Endeksi
Danimarka	OMX Copenhagen 20 (OMXC20)
Finlandiya	OMX Helsinki 25 (OMXH25)
İzlanda	OMX Iceland All-Share (OMXIPI)
Norveç	Oslo OBX (OBX)
İsveç	OMX Stockholm 30 (OMXS30)

Bu çalışmada ilke olarak her üç değişken üzerinde tanımlayıcı istatistikler yapılmış ve ardından birim kök testleri uygulanmıştır. Değişkenler arasında nedensellik ilişkilerinin olup olmadığının anlaşılması amacıyla her modelde iki değişken olacak şekilde toplam üç VAR modelleri kurulmuş ve sonrasında Granger nedensellik analizi yapılmıştır. Mutluluk endeksinin borsa endeksi üzerindeki muhtemel etkileri, zaman serisi özelliğindeki değişkenlere sahip ülkeler grubunun analiz edilmesine olanak sağlayan panel veri yöntemi ile yapılmıştır. Mutluluk endeksi ile borsa endeksi değişkenleri arasında eş bütünleşme analizleri yapılarak geleneksel regresyon modeli kurulmuş ve en son olarak da tam düzeltilmiş ve dinamik en küçük kareler yöntemleri uygulanarak analiz tamamlanmıştır.

3. Sonuçlar

İskandinav ülkelerine ait borsa endeksi, mutluluk endeksi ve GSYİH değişkenlerine ait tanımlayıcı istatistiksel veriler Tablo 2'de yer almaktadır. İskandinav ülkelerine ait değişkenlerin dağılımlarına ait çarpıklık (skewness) değerlerine bakıldığında, sıfırdan büyük olan çarpıklık değeri nedeniyle borsa endeksinin sağa, sıfırdan küçük olan çarpıklık değerleri nedeniyle mutluluk endeksinin ve GSYİH'nin sola çarpık özellikte olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Tablo 2'deki basıklık değerleri incelendiğinde, İskandinav ülkeleri borsa endeksi ve mutluluk endeksi değişkenlerine ait basıklık değerlerinin 3'ten büyük olması sebebiyle, serilere ait dağılımların normale kıyasla daha sivri ve GSYİH'nin ise basık yapıda olduğu görülmektedir. Serilere ait Jarque-Bera değerleri değerlendirildiğinde, İskandinav ülkeleri borsa endeksi serisi için Jarque-Bera değerinin eşik değerin (5,99) üzerinde olması nedeniyle serinin normal dağılım sergilemediği, ancak mutluluk endeksi ve GSYİH'nin eşik değerin altında olması nedeniyle normal bir dağılıma sahip oldukları anlaşılmaktadır. Tablodaki olasılık değerlerine bakıldığında, İskandinav ülkelerine ait borsa endeksinin olasılık değerinin 0,05'ten küçük ($p < 0.05$) ve normal yapıya sahip olmadığı, mutluluk endeksi ve GSYİH'nin ise olasılık değerinin 0,05'ten büyük ($p > 0.05$) ve dağılımın normal özellikte olduğu görülmektedir. İncelenen tüm bu değerler tutarlı yapıda ve birbirini destekler niteliktedir.

Tablo 2. İskandinav Ülkeleri Borsa Endeksi, Mutluluk Endeksi ve GSYİH Tanımlayıcı İstatistikleri

	Borsa Endeksi	Mutluluk Endeksi	GSYİH
Ortalama (Mean)	1367,34	7,53	3,38E+11
Medyan (Median)	1028,91	7,51	3,44E+11
Maksimum	4106,63	8,02	5,87E+11
Minimum	295,40	6,89	1,47E+10
Standart Sapma	1029,12	0,20	1,59E+11
Çarpıklık (Skewness)	1,26	-0,09	-0,54
Basıklık (Kurtosis)	3,63	4,27	2,79
Jarque-Bera	15,76	3,85	2,77
Olasılık (Probability)	0,0004	0,1455	0,2503

İskandinav ülkelerine ait mutluluk endeksi değerlerinin diğer ülkelerden farklılık gösterip göstermediğini tespit edebilmek amacıyla hem parametrik (bağımsız örneklem T-Testi) hem de parametrik olmayan (Mann-Whitney U testi) testler uygulanmıştır. Analiz sonuçlarına göre, İskandinav ülkeleri ile diğer ülkeler arasında mutluluk endeksi yönünden anlamlı farklılık bulunduğu tespit edilmiştir ($p=0,000$). Analiz sonuçları incelendiğinde, mutluluk endeksi verilerinin ortalama değeri İskandinav ülkelerinde 7,53 olarak tespit edilirken, diğer ülkelerdeki ortalamanın 5,38 olduğu görülmüştür.

Analizlerin bundan sonraki kısmı, değişkenlere ait birim kök testleri, nedensellik analizleri, eş bütünleşme analizi, geleneksel regresyon modeli, tam düzeltilmiş ve dinamik en küçük kareler yöntemleri uygulanarak beş aşamada gerçekleştirilmiştir.

Borsa Endeksi, Mutluluk Endeksi ve GSYİH arasındaki uzun dönem ilişkiyi araştırmak amacıyla ilk aşamada her bir değişken için düzey, birinci ve ikinci seviyelerde sabitli ve trendli model ile birim kök testleri uygulanmıştır. Yapılan analizde hatalar arasındaki oto korelasyon sorununu gideren uygun gecikme uzunluğu Schwarz bilgi kriterine göre seçilmiştir. Birim kök testi sonuçları Tablo 3'te yer almaktadır.

Tablo 3. Borsa Endeksi ve Mutluluk Endeksi Birim Kök Testi İstatistikleri

Değişken: Borsa Endeksi	Düzy		1. Fark		2. Fark	
	t-istatistiği	Olasılık	t-istatistiği	Olasılık	t-istatistiği	Olasılık
<u>Metot</u>						
Levin, Lin & Chu ^a	-23,69	0,0000***	-19,75	0,0000***	-16,84	0,0000***
Breitung t-stat ^a	-0,97	0,1654	-1,22	0,1104	-1,09	0,1381
Im, Pesaran and Shin W-stat ^b	-4,56	0,0000***	-2,66	0,0039***	-2,74	0,0030***
ADF - Fisher Kikare ^b	29,09	0,0012***	25,35	0,0047***	29,71	0,0010***
PP - Fisher Kikare ^b	28,87	0,0013***	36,79	0,0001***	69,39	0,0000***
Değişken: Mutluluk Endeksi						
<u>Methot</u>						
Levin, Lin & Chu ^a	-27,12	0,0000***	-18,24	0,0000***	-13,86	0,0000***
Breitung t-stat ^a	-0,034	0,4864	-2,03	0,0212	-2,82	0,0024***
Im, Pesaran and Shin W-stat ^b	-4,78	0,0000***	-4,12	0,0000***	-4,02	0,0000***
ADF - Fisher Kikare ^b	28,68	0,0014***	43,84	0,0000***	47,91	0,0000***
PP - Fisher Kikare ^b	34,64	0,0001***	66,09	0,0000***	72,66	0,0000***
Değişken: Mutluluk Endeksi						
<u>Methot</u>						
Levin, Lin & Chu ^a	-5,15	0,0000***	-7,08	0,0000***	-10,18	0,0000***
Breitung t-stat ^a	-1,88	0,0301**	0,53	0,7017	-1,68	0,0467**
Im, Pesaran and Shin W-stat ^b	-1,27	0,1016	1,29	0,0994*	2,08	0,0186**
ADF - Fisher Kikare ^b	23,77	0,0082***	29,44	0,0011***	34,14	0,0002***
PP - Fisher Kikare ^b	37,14	0,0001***	50,15	0,0000***	49,28	0,0000***

not: sabitli ve trendli model uygulanmıştır. Fisher testleri için olasılıklar, asimptotik Ki-kare dağılımı kullanılarak hesaplanmıştır. Diğer tüm testler asimptotik normalliği varsaymaktadır. a : H₀ hipotezi: ortak birim kök vardır. b : H₀ hipotezi: bağımsız birim kök vardır. *** %1 düzeyinde, ** %5 düzeyinde, * %10 düzeyinde anlamlı.

Borsa endeksi, mutluluk endeksi ve GSYİH değişkenlerinin t istatistikleri ve olasılık değerlerine bakıldığında (Tablo 3), her üç değişkenin çoğu metot için %1 düzeyinde anlamlı sonuçlara sahip olduğu görülmektedir. Elde edilen bu bulgular her üç değişken için de H₀ hipotezini reddeder nitelikte olup, değişkenlerin her seviye için durağan oldukları ve birim kök içermedikleri sonucunu göstermektedir.

Analizin ikinci aşamasında hangi değişkenin sebep, hangi değişkenin sonuç olduğunu anlayabilmek amacıyla değişkenler arasında ikişerli olarak VAR modelleri kurulmuş, her modelde gecikme uzunluğu 1 olarak tespit edilmiş ve Granger nedensellik analizi uygulanmıştır. Granger nedensellik analizi sonuçları Tablo 4'de yer almaktadır. Elde edilen sonuçlar, mutluluk endeksinin borsa endeksi üzerinde etkili olduğunu, bu ilişkinin mutluluk endeksinden borsa endeksine doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisini işaret ettiğini ve bu yönde tespit edilen ilişkinin 0,01 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı olduğunu göstermektedir (p=0,0059<0,01). Bunun yanında GSYİH 'den Mutluluk endeksine doğru %5 seviyesinde tek yönlü bir nedensellik ilişkisinin var olduğu (p=0,0186<0,05) elde edilen bir diğer sonuçtur. Ayrıca GSYİH ile Borsa endeksi değişkenleri arasında herhangi bir nedensellik ilişkisine rastlanamamıştır.

Tablo 4. Granger Nedensellik Analizi Sonuçları

	Ki-kare	sd	p
Model 1: Borsa Endeksi-Mutluluk Endeksi			
Bağımlı değişken: Borsa Endeksi			
Bağımsız değişken: Mutluluk Endeksi	7,57	1	0,0059***
Bağımlı Değişken: Mutluluk Endeksi			
Bağımsız değişken: Borsa Endeksi	2,56	1	0,1095
Model 2: GSYİH-Mutluluk Endeksi			
Bağımlı değişken: GSYİH			
Bağımsız değişken: Mutluluk Endeksi	0,16	1	0,6981
Bağımlı Değişken: Mutluluk Endeksi			
Bağımsız değişken: GSYİH	5,53	1	0,0186**
Model 3: GSYİH-Borsa Endeksi			
Bağımlı değişken: GSYİH			
Bağımsız değişken: Borsa Endeksi	0,55	1	0,6981
Bağımlı Değişken: Borsa Endeksi			
Bağımsız değişken: GSYİH	1,02	1	0,3137

not: sd: serbestlik derecesi. p : olasılık. *** %1 düzeyinde, ** %5 düzeyinde anlamlı.

Üçüncü aşamada, borsa endeksi ve mutluluk endeksi değişkenleri arasında eş bütünleşmenin olup olmadığı, Pedroni Panel, Kao Artık ve Johansen Fisher eş bütünleşme testleri ile analiz edilmiştir. Analiz sonuçları Tablo 5'te yer almaktadır.

Tablo 5. Borsa Endeksi-Mutluluk Endeksi Eş bütünleşme Testi Sonuçları

Pedroni Panel Eş bütünleşme Testi				
Alternatif hipotez: ortak AR katsayıları, (boyut içi)				
	t-istatistiği	Olasılık	Ağırlıklı t-istatistiği	Olasılık
Panel v- istatistiği	1,48*	0,0696	1,81**	0,0352
Panel rho- istatistiği	0,47	0,6808	0,67	0,7478
Panel PP- istatistiği	-3,87***	0,0001	-2,40***	0,0083
Panel ADF- istatistiği	-3,53***	0,0002	-3,14***	0,0008
Alternatif hipotez: bireysel AR katsayıları, (boyutlar arası)				
	t-istatistiği	Olasılık		
Grup rho istatistiği	1,49	0,9325		
Grup PP- istatistiği	-3,33***	0,0004		
Grup ADF- istatistiği	-2,61***	0,0045		
Kao Artık Eş bütünleşme Testi			t-istatistiği	Olasılık
ADF			-2,35***	0,0093
Artık varyans			161461,5	
HAC varyans			181320,9	
Johansen Fisher Eş bütünleşme Testi				
Hipotez	Fisher istatistiği,*	Olasılık	Fisher istatistiği,*	Olasılık
Eş bütünleşme sayısı	(iz testinden)		(en büyük öz değer testinden)	
Hiç yok	31,65***	0,0001	27,69***	0,0005
En fazla 1 adet	15,99**	0,0425	15,99**	0,0425

not: H₀: Eş bütünleşme yok. *** %1 düzeyinde, ** %5 düzeyinde, * %10 düzeyinde anlamlı.

Pedroni ve Kao eş bütünleşme testinde Barlett Kernel metodu kullanılmış ve Bant genişliği Newey-West yöntemi ile belirlenmiştir, Johansen Fisher eş bütünleşme testinde olasılıklar, asimptotik Ki-kare dağılımı kullanılarak hesaplanmıştır.

Çalışmanın ana değişkenleri olan borsa endeksi ve mutluluk endeksi arasındaki uzun dönem ilişkinin araştırıldığı Pedroni, Kao ve Johansen eş bütünleşme testlerinin sonuçlarına göre, H_0 hipotezi (Pedroni panel ve grup rho-istatistikleri dışında) reddedilmiştir. Elde edilen bu sonuçlar, borsa endeksi ve mutluluk endeksi değişkenleri arasında birlikte hareketin bulunduğu anlamlı bir ilişkinin varlığını işaret etmektedir.

Borsa Endeksi ve Mutluluk Endeksi değişkenleri arasında eş bütünleşmenin varlığının tespit edilmesinin ardından dördüncü aşamada, borsa endeksi değişkeni ile, mutluluk endeksinin ve borsa endeksinin 1 gecikmeli değerleri arasında olan ilişkiyi içeren geleneksel regresyon modeli (1) kurulmuş, modele geleneksel yöntem ve sabit etkiler yöntemi uygulanarak yapılan analiz sonuçları Tablo 6'daki şekilde elde edilmiştir.

$$(1) \quad \text{Borsa Endeksi} = C + \beta_1 * \text{Mutluluk Endeksi}(-1) + \beta_2 * \text{Borsa Endeksi}(-1)$$

Tablo 6. Borsa Endeksine Ait Panel En Küçük Kareler Yöntemi Tahmin Sonuçları

Metot	Geleneksel Yöntem			Sabit Etkiler Yöntemi ^(iv)		
	C	β_1	β_2	C	β_1	β_2
Değişken						
Katsayı	-6076,16***	8241,19***	0,92***	-5586,45***	865,34***	0,32***
Standart Hata	2271,52	299,48	0,06	1597,69	208,59	0,07
t-istatistiği	-2,67	2,75	15,62	-3,50	4,15	4,41
Olasılık	0,0102	0,0083	0,0000	0,0014	0,0002	0,0001
R ²		0,8356			0,9760	
Düzeltilmiş R ²		0,8288			0,9625	
Regresyonun Standart Hatası		412,65			193,14	
Artık Kareler Toplamı		8173413			1193751	
Log olabilirlik		-377,97			-328,92	
F-İstatistiği		122,02			72,28	
Olasılık (F-istatistiği)		0,0000			0,0000	
Bağımlı Değişkenin Aritmetik Ortalaması		1352,62			1352,62	
Bağımlı Değişkenin Standart Sapması		997,27			997,27	
Akaike Bilgi Kriteri		14,94			13,64	
Schwarz Kriteri		15,54			14,36	
Hannan-Quinn Kriteri		14,98			13,92	

Durbin-Watson İstatistiği	1,01	0,80

not: * %10 düzeyinde anlamlı *** %1 düzeyinde anlamlı, ** %5 düzeyinde anlamlı. (iv) panel etki seçenekleri: kesit, dönem = sabit.

En küçük kareler metodu ile yapılan geleneksel ve sabit etkiler yöntemleri (kesit ve dönem etkileri sabit) ile yapılan analiz sonuçları istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur (olasılık (p)<0.01)). Analiz sonuçlarına göre, kurulan regresyon modelindeki (1) bağımlı değişken olan borsa endeksinin, geleneksel yöntem ile %83,56 ve sabit etkiler yöntemi ile %97,60 oranında, mutluluk endeksinin ve borsa endeksinin 1 gecikmeli değerleri ile açıklanabildiği görülmektedir (Tablo 6).

Analiz sonuçlarına göre kurulan geleneksel (2) ve sabit etkiler (3) yöntemleri ile değişkenler arasında kurulan denklemler sırasıyla aşağıda verilmiştir.

$$(2) \quad \text{Borsa Endeksi} = -6076,16 + 824,12 * \text{Mutluluk Endeksi}(-1) + 0,92 * \text{Borsa Endeksi}(-1)$$

$$(3) \quad \text{Borsa Endeksi} = -5586,45 + 865,34 * \text{Mutluluk Endeksi}(-1) + 0,32 * \text{Borsa Endeksi}(-1) + [\text{CX}=\text{F}, \text{PER}=\text{F}] \text{ (kesit = sabit, dönem = sabit)}$$

Tablo 7. Borsa Endeksine Ait Panel Tam Uyarlanmış ve Dinamik En Küçük Kareler Yöntemi Tahmin Sonuçları

Metot	Tam Düzeltilmiş En Küçük Kareler (FMOLS) Yöntemi ^{(iv), (v)}		Dinamik En Küçük Kareler (DOLS) Yöntemi ^{(iv), (vi), (vii)}	
	β_1	β_2	β_1	β_2
Değişken Katsayı	566,45***	0,35***	493,80**	0,18**
Standart Hata	171,03	0,11	188,93	0,07
t-istatistiği	3,31	3,10	2,61	2,57
Olasılık	0,0025	0,0043	0,0127	0,0142
R ²	0,9811		0,9787	
Düzeltilmiş R ²	0,9740		0,9727	
Regresyonun Standart Hatası	172,72		164,81	
Uzun dönem varyans	9433,28		21895,12	
Bağımlı Değişkenin Aritmetik Ortalaması	1416,62		1352,62	
Bağımlı Değişkenin Standart sapması	1070,75		997,27	
Artık Kareler Toplamı	865177		1059294	

not: *** %1 düzeyinde, ** %5 düzeyinde, * %10 düzeyinde anlamlı. (iv) Eş bütünleşme denklem belirleyicileri: C @TREND. (v) Uzun dönem kovaryans hesaplamaları (gecikmeli Prewhitening = 1, Bartlett kernel, Newey-West sabit bant genişliği) (vi) Statik OLS öncü ve gecikme tanımlaması. (vii) Katsayı kovaryansları için kullanılan uzun dönem varyans (Bartlett kernel, Newey-West sabit bant genişliği).

Beşinci aşamada ilk olarak geleneksel regresyon modellerinde ortaya çıkabilecek değişkenler arasındaki çoklu doğrusal bağlantı ve hata terimleri arasındaki oto korelasyon sorunlarının önlenerek standart sabit etkili tahmincilerdeki sapmaları düzeltmek amacıyla Tam Düzeltilmiş En Küçük Kareler (FMOLS - Fully Modified OLS) yöntemi kullanılmıştır. Daha sonra FMOLS

modeline dinamik faktörlerin de dahil edilmesi ile Dinamik En Küçük Kareler (DOLS - Dynamic Ordinary Least Square) yöntemi uygulanarak modeldeki sapmaların ortadan kaldırılması amaçlanmıştır. Analiz sonuçları Tablo 7'de yer almaktadır.

FMOLS (4) ve DOLS (5) yöntemleri ile yapılan analiz sonuçlarına göre değişkenler arasındaki ilişkiyi veren denklemler sırasıyla aşağıda verilmiştir. Denklemlerde bulunan [CX=DETERM] deterministik bileşeni, kurulan modelde ek heterojen trend dönemlerinin bulunduğu göstermektedir.

$$(4) \text{ Borsa Endeksi} = 566,45 * \text{Mutluluk Endeksi}(-1) + 0,35 * \text{Borsa Endeksi}(-1) + [\text{CX=DETERM}] \text{ (deterministik değişkenler)}$$

$$(5) \text{ Borsa Endeksi} = 493,80 * \text{Mutluluk Endeksi}(-1) + 0,18 * \text{Borsa Endeksi}(-1) + [\text{CX=DETERM}]$$

FMOLS modeline göre; mutluluk endeksinin 1 gecikmeli değerindeki %1'lik bir artış borsa endeksini %566,45 oranında artırmakta, borsa endeksinin 1 gecikmeli değerindeki %1'lik bir artış ise borsa endeksini %0,35 oranında artırmaktadır. Kurulan bu model borsa endeksinin %98,11'lik kısmını açıklayabilmektedir. DOLS modeline göre; mutluluk endeksinin 1 gecikmeli değerindeki %1'lik bir artış borsa endeksini %493,80 oranında artırmakta, borsa endeksinin 1 gecikmeli değerindeki %1'lik bir artış ise borsa endeksini %0,18 oranında artırmaktadır. DOLS modeline ait analiz sonuçları, modelin borsa endeksinin %97,87'lik bölümünü açıklama gücüne sahip olduğunu göstermektedir.

GSYİH değişkeninin, bu değişkenin 1 gecikmeli değerleri ile tahmin edilip edilemeyeceğini ortaya koyabilmek amacıyla, belirlenen model (6) üzerinden FMOLS ve DOLS yöntemleri uygulanarak analiz yapılmıştır. Analiz sonuçları Tablo 8'de yer almaktadır.

$$(6) \text{ GSYİH} = \beta_1 * \text{GSYİH} (-1)$$

Tablo 8. GSYİH Değişkenine Ait Panel FMOLS ve DOLS Yöntemleri Tahmin Sonuçları

Metot	Tam Düzeltilmiş En Küçük Kareler (FMOLS) Yöntemi ^{(iv), (v)}	Dinamik En Küçük Kareler (DOLS) Yöntemi ^{(iv), (vi), (vii)}
Değişken	β_1	β_1
Katsayı	0,40***	0,23**
Standart Hata	0,12	0,11
t-istatistiği	3,36	2,05
Olasılık	0,0019	0,0473
R ²	0,9682	0,9731
Düzeltilmiş R ²	0,9591	0,9663
Regresyonun Standart Hatası	3,18E+10	2,92E+10
Uzun dönem varyans	3,85E+20	5,84E+20
Bağımlı Değişkenin Aritmetik Ortalaması	3,50E+11	3,47E+11
Bağımlı Değişkenin Standart sapması	1,57E+11	1,59E+11
Artık Kareler Toplamı	3,54E+22	3,40E+22

not: *** %1 düzeyinde, ** %5 düzeyinde, * %10 düzeyinde anlamlı. (iv) Eş bütünleşme denklem belirleyicileri: C @TREND. (v) Uzun dönem kovaryans hesaplamaları (gecikmeli Prewhitening = 0, Bartlett kernel, Newey-West

sabit bant genişliği) (vi) Statik OLS öncü ve gecikme tanımlaması. (vii) Katsayı kovaryansları için kullanılan uzun dönem varyans (Bartlett kernel, Newey-West sabit bant genişliği).

$$(7) \quad GSYİH = 0,40 * GSYİH(-1) + [CX=DETERM]$$

$$(8) \quad GSYİH = 0,23 * GSYİH(-1) + [CX=DETERM]$$

FMOLS ve DOLS modellerine göre; GSYİH'nin 1 gecikmeli değerindeki her bir puanlık artış, GSYİH'yi sırasıyla 0,40 ve 0,23 oranlarında artırmaktadır.

4. Tartışma ve Sonuç

Çalışmanın değişkenleri olan GSYİH, mutluluk endeksi ve borsa endeksi değişkenleri arasında kurulan nedensellik analizi sonuçları, GSYİH'nin mutluluk endeksini, mutluluk endeksinin de borsa endeksini etkilediğini ortaya koymaktadır. Frey ve Stutzer (2002) ile Statman'ın (2008) çalışmalarına ait sonuçlar, GSYİH ve mutluluk endeksi arasında tespit edilen nedensellik ilişkisi destekler niteliktedir.

Yapılan analizlere ait sonuçlar, araştırmanın "Mutluluk, Borsa Endeksini Etkileyebilir" şeklinde kurulan hipotezini kabul eder niteliktedir. Kurulan regresyon modeline göre, hem geleneksel hem de sabit etkiler yöntem sonuçları modelin istatistiksel olarak anlamlı olduğunu göstermektedir. Bu modelde bağımlı değişken olan borsa endeksinin, mutluluk ve borsa endeksinin 1'er gecikmeli değerleri ile oldukça yüksek oranlarda (%83,56 ve %97,60) açıklanabildiği görülmektedir.

Değişkenler arasındaki ilişki, kurulan geleneksel regresyon modellerinde ortaya çıkabilecek olası sorunların önüne geçmek ve modelin geçerliliğini artırmak amacıyla, daha önce kurulan ilişki eşitlik FMOLS ve DOLS modelleri kurularak da analiz edilmiştir. Analiz sonuçları, borsa endeksinin, mutluluk endeksinin ve borsa endeksinin 1'er gecikmeli değerleri üzerinden tahmin edilebileceğini, modelin anlamlı olduğunu ve borsa endeksi değişkeninin %98,11'lik ve %97,87'lik kısmını açıklama gücüne sahip olduğunu ifade etmektedir.

Tüm analiz sonuçları, borsa endeksinin şimdiki değerinin, mutluluk endeksinin ve borsa endeksinin bir dönem önceki değerleri ile tahmin edilebileceğini göstermektedir. Elde edilen bu bulgu, borsa endeksinin toplumsal mutluluk algısından ve borsanın daha önceki değerlerinden etkilendiğini gösterir niteliktedir.

Elde edilen bu sonuca yalnızca mutluluk endeksi değişkeni açısından bakıldığında, toplumsal mutluluğun iyileştirilmesi yolu ile, borsa endeksinin bu durumdan olumlu yönde etkilenecek ve yükseleceği, tam tersi durumda ise mutluluktaki olumsuz değişimin borsayı negatif yönde etkileyeceği sonucuna ulaşılabilecektir.

Kurulan modele göre elde edilen bir diğer sonuç da borsa endeksinin daha önceki dönem değerlerinden etkilendiği şeklindedir. Bu sonuç, borsa endeksinin önceki dönem değerlerindeki yükseliş ve düşüşlerden etkileneceği ve endeksteki yükselişlerin yükselişle düşüşlerin düşüşle sonuçlanacağı şeklinde yorumlanabilmektedir.

Daha önce yapılan çalışmalar incelendiğinde, mutluluk, olumlu-olumsuz ruh hali gibi değişkenlerin farklı modeller esas alınarak hesaplanması yolu ile borsa endeksi, volatilité ve hisse senedi yatırımları gibi faktörler ile etkileşim mekanizmalarının analiz edildiği görülmektedir.

Bollen, Mao ve Zeng (2011) tarafından yapılan çalışmada, twitter paylaşımları üzerinden toplumsal ruh hali durumlarının tespit edilmesi ile yapılan ölçümlerin, Dow Jones Endüstriyel Ortalama (DJIA) endeksinin zaman içindeki değeriyle ilişkilendirilip ilişkilendirilmediğini araştırmışlardır. Çalışmada toplumsal ruh hallerindeki günlük değişimlerin, Dow Jones Endüstriyel Ortalama endeksi kapanış değerlerindeki günlük değişimlerle istatistiksel olarak anlamlı bir korelasyon gösterdiği sonucuna ulaşılmıştır. Toplumsal ruh halinin toplumsal mutluluğun bir ifadesi şeklinde yorumlanabileceği düşüncesinden hareketle, bu çalışmanın sonuçlarının yapılan araştırma çalışmamızın sonuçlarını destekler nitelikte olduğu düşünülmektedir.

2011 yılındaki Çin hane halkı finansmanı araştırmasından elde edilen verileri kullanarak mutluluk ve hisse senedi yatırımı arasındaki ilişkinin incelendiği çalışmada (Rao, Mei ve Zhu 2016), hisse senetlerine veya yatırım fonlarına yatırım yapma eğiliminin mutlulukla yakından ilişkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Elde edilen bulgular, çalışmamızda ulaştığımız sonuçlar ile uyumluluk göstermektedir.

Çalışmamızın sonuçlarını destekleyen bir diğer makale de, mutluluk ve Amerika Birleşik Devletleri'nde listelenen Çinli şirketlerin hisse senedi getirisi arasındaki eşzamanlı ve ileri-gecikmeli ilişkisinin araştırıldığı çalışmadır. Bu çalışmada günlük mutluluk ile hisse senedi getirisi, oynaklık ve piyasa işlem hacmi değişkenleri arasında çift yönlü ilişkilerin olduğu ve günlük mutluluk hissini yükseldiği günlerde hisse senedi getirilerinin önemli ölçüde pozitif, işlem hacminin ve volatilitenin ise daha yüksek seviyelerde olduğu sonuçlarına ulaşılmıştır (Li, Shen, Xue ve Zhang 2017).

Naeem, Farid, Faruk ve Shahzad (2020), yaptıkları çalışmada mutluluğun borsalardaki volatilitiyi tahmin edip edemeyeceğini araştırmışlardır. Bu çalışmada yatırımcı duyarlılığını temsil eden twitter tabanlı mutluluk endeksi kullanılmıştır. Mutluluk endeksinin borsa volatilitesi üzerindeki muhtemel etkilerini ölçmek amacıyla yapılan çalışmaya ABD, Kanada, İngiltere, Almanya, Fransa, Hollanda, İsviçre, Japonya, Çin, Hong Kong, Hindistan, Brezilya, Güney Kore ve Güney Afrika'nın önemli borsaları dahil edilmiştir. Çalışma sonucunda, twitter tabanlı ölçülen mutluluk endeksinin, borsa dalgalanmasını öngörebildiği sonucuna ulaşılmıştır. Çalışmadaki bulgular, bizim çalışmamızın sonuçlarını destekler niteliktedir.

Günlük mutluluk duygusu ile Singapore Straits Times Index (STI) hisse senedi performans göstergeleri arasındaki ilişkinin incelendiği Zhao (2020) tarafından yapılan çalışmada, twitter mutluluk endeksi ile ölçülen günlük mutluluk duygusu verileri ile gelecekteki endeks geri dönüş verilerinin öngörülebileceği sonucu ortaya koyulmaktadır. Çalışmada ulaşılan bulguların, araştırmamızdaki sonuçlar ile uyum sağladığı görülmektedir.

Sermaye piyasalarının gelişmişliği toplumların gelişmişlik göstergeleri arasında değerlendirilebilmektedir. Bu açıdan bakıldığında borsalara ait endeks ve işlem hacimleri gibi veriler, ülke yönetimlerinin yanında hem yerli hem de yabancı yatırımcılar açısından gelişmişliğin bir göstergesi olarak değerlendirilebileceği için, önemli göstergeler olarak nitelendirilmektedir. Çalışma sonunda elde edilen sonuçlar, toplumda yaşayan insanların mutluluklarındaki değişimlerinin borsa endeksine yansıtılabileceğini göstermektedir. Bu etkileşimin muhtemel gerekçeleri arasında, ülkedeki GSYİH'deki ve gelirdeki artışın, gelir dağılımındaki eşitlik ile birlikte kişilerin refah düzeyini ve sonunda da toplumun genel mutluluk seviyesini yükseltebileceği öngörüsünün yer alabileceği düşünülmektedir. Ayrıca, gelir ve mutluluktaki artışın ardından, insanların tasarruf ve yatırım yapabilecek kaynaklara daha kolay ulaşabileceği, risk toleranslarının yükselebileceği, sonrasında da muhtemel yatırım araçları arasında hisse senetlerinin tercih edilebileceği akıllara gelmektedir. Mutluluk ve borsa endeksi arasında var olduğu tespit edilen dinamik ilişki, mutluluk seviyesindeki artışın belirlenecek yöntemlerle sağlanması yolu ile borsa endekslerinde artışın sağlanabileceğini bizlere göstermektedir. İskandinav ülkelerinin diğer ülkelerden ayrılan birtakım özelliklerinin bu süreçte referans niteliğinde kullanılabileceği düşünülmektedir.

GSYİH ile borsa endeksi arasında herhangi bir nedensellik ilişkisine rastlanmadığı elde edilen bir diğer sonuç olarak karşımıza çıkmaktadır. Stock ve Watson (2003) çalışmalarında, hisse senedi getirilerinin GSYİH'yi tahmin gücünün, diğer değişkenlerden ziyade zaman faktörüne bağlı olabileceğini ve bunun da belirsizlik içerebileceği ifade edilmektedir. Bir ülkedeki hisse senedi piyasasının büyüklüğünün GSYİH'ye oranının, hisse senedi getirilerinin ekonomik aktiviteyi tahmin etmedeki başarısı ile bağlantılı olabileceği Mauro'nun (2003) çalışmasında ortaya konmaktadır. 1988-2012 yılları arasında çeyrek yıllık periyotlarla dört İskandinav ülkesindeki (Danimarka, Finlandiya, Norveç ve İsveç) GSYİH büyümesini tahmin etmek için, finansal göstergelerin (finansal varlıkların alış ve satış fiyatı arasındaki farkın, kısa vadeli faiz

oranlarının ve hisse senedi getirilerinin kombinasyonunun) öngörücü nitelikte olup olmadığı, Kuosmanen, Nabulsi ve Vataja'nın (2015) çalışmalarında incelenmiştir. Elde edilen sonuçlar, finansal göstergelerin tüm İskandinav ülkelerinde gecikmeli GSYİH büyümesinin üzerinde ve ötesinde istatistiksel olarak anlamlı olduğunu göstermektedir. Çalışmadaki bir diğer bulgu da, para politikasının, Danimarka ve Norveç'e kıyasla hem Finlandiya hem de İsveç'te GSYİH büyümesi üzerinde daha önemli etkilerinin olabileceği şeklindedir.

GSYİH gibi zaman serisi özelliğini taşıyan birçok ekonomik değişkenin, seri olarak ilişkilendirilmiş olduklarında kendi geçmiş değerleri ile tahmin edilebileceği Stock ve Watson'ın (2003) çalışmasında ifade edilmektedir. Çalışmamızda GSYİH değişkenine ait ulaşılan kendi geçmiş değerleri ile tahmin modeli, bu sonuç ile uyumluluk göstermektedir.

Özellikle mutluluk endeksi verilerinin yıllık olarak yayınlanması, kullanılabilir veri sayısını sınırlı hale getirmektedir. Mutluluk endeksinin daha kısa periyodlar ile tespit edilmesi olanağının sağlanabilmesi durumunda, çalışmanın geçerliliğinin daha da artacağı düşünülmektedir. Çalışmanın farklı ülke grupları üzerinde genişletilerek yapılmasının, elde edilen sonuçların geçerliliğinin ispatlanabilmesi ve bulguların genelleştirilebilmesi açısından önemli olduğu düşünülmekte ve bundan sonra bu ve benzeri konularda çalışma yapmak isteyen araştırmacılara öneri olarak sunulmaktadır. Ulaşılan sonuçların, tespit edilen kısıtların ve yapılan önerilerin, benzer konularda çalışma yapacak araştırmacıların çalışmalarına katkıda bulunabileceği düşünülmektedir.

Kaynakça

- Bailey, J. J., & Kinerson, C. (2005). Regret avoidance and risk tolerance. *Journal of Financial Counseling and Planning*, 16(1), 23.
- Bollen, J., Mao, H., & Zeng, X. (2011). Twitter mood predicts the stock market. *Journal of computational science*, 2(1), 1-8.
- Chen, M. Y., & Chen, T. H. (2019). Modeling public mood and emotion: Blog and news sentiment and socio-economic phenomena. *Future Generation Computer Systems*, 96, 692-699.
- Frey, B. S., & Stutzer, A. (2002). What can economists learn from happiness research?. *Journal of Economic literature*, 40(2), 402-435.
- Gibson, R. J., Michayluk, D., & Van de Venter, G. (2013). Financial risk tolerance: An analysis of unexplored factors. *Financial Services Review*.
- Helliwell, J.F., Layard, R., Sachs, J.D., & de Neve, J. (eds) (2020). *World Happiness Report 2020*. New York: Sustainable Development Solutions Network. Erişim: Ekim 08, 2020. <http://worldhappiness.report/>.
- Kuosmanen, P., Nabulsi, N., & Vataja, J. (2015). Financial variables and economic activity in the Nordic countries. *International Review of Economics & Finance*, 37, 368-379.
- Li, X., Shen, D., Xue, M., & Zhang, W. (2017). Daily happiness and stock returns: The case of Chinese company listed in the United States. *Economic Modelling*, 64, 496-501.
- Martela, F., Greve, B., Rothstein, B., & Saari, J. (2020). The nordic exceptionalism: what explains why the nordic countries are constantly among the happiest in the world. *World Happiness Report 2020*, 129-146.
- Mauro, P. (2003). Stock returns and output growth in emerging and advanced Economies. *Journal of Development Economics*, 41, 129-153.
- Naeem, M. A., Farid, S., Faruk, B., & Shahzad, S. J. H. (2020). Can happiness predict future volatility in stock markets?. *Research in International Business and Finance*, 54, 101298.
- Nguyen, Y., & Noussair, C. N. (2014). Risk aversion and emotions. *Pacific economic review*, 19(3), 296-312.

- Nofsinger, J. R. (2005). Social mood and financial economics. *The Journal of Behavioral Finance*, 6(3), 144-160. DOI: 10.1207/s15427579jpfm0603_4.
- Parab, N., & Reddy, Y. V. (2020). The dynamics of macroeconomic variables in Indian stock market: a Bai–Perron approach. *Macroeconomics and Finance in Emerging Market Economies*, 13(1), 89-113. DOI: 10.1080/17520843.2019.1641533.
- Rao, Y., Mei, L., & Zhu, R. (2016). Happiness and stock-market participation: Empirical evidence from China. *Journal of Happiness Studies*, 17(1), 271-293.
- Statman M. (2008). Countries and culture in behavioral finance. *CFA Inst. Conf. Proc. Quart.* 5(3):38–44.
- Stock, J. H., & Watson, M. W. (2003a). Forecasting output and inflation: The role of asset prices. *Journal of Economic Literature*, 41, 788–829.
- Yao, R. Ve Curl, A.L. (2011). Do Market Returns Influence Risk Tolerance? Evidence from Panel Data. *J Fam Econ Iss* 32, 532–544. <https://doi.org/10.1007/s10834-010-9223-2>.
- Zhao, R. (2020). Quantifying the cross sectional relation of daily happiness sentiment and stock return: Evidence from US. *Physica A: Statistical Mechanics and its Applications*, 538, 122629.

Araştırma Makalesi

Türkiye Dijital Oyun Sektöründe Nitelikli İşgücü Sorunsalı: Sosyo-Ekonomik Bir Bakış

Emek Barış KEPENEK¹

Skilled workforce problem in digital gaming sector of Turkey: A Socio-economic overview

Abstract

Dijital game is an economic value that has been constantly growing in recent years. With the help of technology, it has also become one of the crucial parts of our social and cultural life. The production process of a digital game bring together many different disciplines such as game design, narrative, programming or marketing). Those disciplines require different kind of skills.

Although the gaming industry started to develop with the new millennium in Turkey, main improvements appeared in 2010s. Most of the companies were established in those years. It can be observed that the firms can be considered as micro sized enterprise since they employ around 10 people on average. The public/private researches show that the digital gaming industry are constantly developing; but, there are also some serious structural problems. One of them is the shortage of skilled workforce. Besides, this problem is also indicated in various National Vision workouts and Development Plans. The aim of this article is to discuss some policy ideas in order to solve that problem. For this purpose, in-depth interviews were made with 30 companies which are the members of Turkish Game Developers Association (TOGED).

To be able to benefit from multi-faceted impacts of digital gaming industry like high trade potential and improving the quality of workforce, specific policy ideas must be designed. Despite, many researches have been made to analyze the social, cultural and economic effects of digital improvements, the concept of digital gaming is neglected.

Keywords: digital game, skilled workforce, national education policy

Jel Codes: J24, O38, M13, I25

Öz

Dijital Oyun sektörü son yıllarda sürekli büyüme içerisinde olan bir ekonomik değerdir. Teknolojinin yardımıyla sürekli gelişim göstermiş ve böylece sosyo – kültürel yaşamımızın da en önemli parçalarından bir tanesi olmuştur. Dijital oyun üretim süreçleri çok farklı disiplinleri (oyun tasarımı, anlatı, programlama, pazarlama... vb.) bir araya getirir. Bu farklı disiplinler için farklı nitelikte vasıflar gerekmektedir.

Türkiye dijital oyunlar 2000’li yıllarla üretilmeye başlanmış olsa da ekonomik kazanç, firma sayısındaki artış vb. başarılar 2010 sonrasında elde edilmeye başlanmıştır. Oyun sektöründeki firmaların birçoğu bu yıldan sonra kurulmuştur. Şu anda Türkiye’de yaklaşık 240 firma vardır ve birçoğu mikro ölçekli, ortalama olarak 10 kişi civarında çalışanın istihdam edildiği işletmelerdir. Son 10 yılda yapılan araştırmalar dijital oyun firmalarının sürekli gelişmekte olduklarını gösterse de birçok yapısal problemin varlığını da ortaya koymuşlardır. Bunlardan en önemlisi nitelikli işgücü eksikliğidir. Öte yandan, Türkiye’nin çeşitli vizyon ve planlama çalışmalarında, özellikle bilgi teknolojileri alanında nitelikli çalışanlara duyulan ihtiyaç vurgusunun da altı çizilmektedir. Bu makalenin amacı da sektörün en büyük problemine yönelik olarak çözüm önerileri geliştirmektir. Bunun için, Türkiye Oyun Geliştiricileri Derneği’ne üye (TOGED) 30 firma ile yapılan derinlemesine görüşmeler yapılmıştır.

Dijital oyun sektörünün çok yönlü ve döviz kazandırıcı niteliklerinden faydalanmak için Türkiye’deki sektör yapısının ortaya çıkarılması ve özellikle de nitelikli işgücünün sayısını ve kalitesini artırmak adına özgün politikaların tasarlanması gerekmektedir. Her ne kadar dijitalleşmenin sosyal, kültürel ve ekonomik etkileri üzerine birçok araştırma yapılsa da, dijital oyun sektörünün sosyo-ekonomik durumu gibi niş alanlardaki araştırmaların sayısı yok denecek kadar azdır. Bu bağlamda Türkiye’deki eksikliğin giderilmesine katkı yapmak da amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: dijital oyun, nitelikli işgücü, ulusal eğitim politikası

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Başkent Üniversitesi Sosyoloji Bölümü, E-posta: ebkepenek@baskent.edu.tr, ORCID:

<https://orcid.org/0000-0002-0086-4867>

1.Giriş

İnsanlık tarihi kadar eski olan oyun kavramı, dijital teknolojilerdeki devrim sayılabilecek değişimlerle birlikte ekonomik bir güç kazanmış, kültürel endüstrinin en değerli metalarından biri haline gelmiştir. Farklı platformlarda çok değişik içeriklerle sunulan dijital oyunlar, insanlara bir hizmet olarak ekonomik dürtüler içerisinde sunulmaya başlanmıştır.

Dijital teknolojideki devrimsel değişimler ve internetin hayatımıza girmesi, dijital oyunları çok güçlü ve küresel bir endüstri haline gelmiştir. Dijital oyunlar sadece eğlence sektörünün çok değerli bir üyesi haline gelmemiş; artık firmalar için bir pazarlama aracı ya da okullarda eğitim kalitesini arttırmak için bir materyal veya film endüstrisinin bir parçası olarak kullanılmaya başlanmıştır. Hâlihazırda, dünyada ekonomik açıdan en hızlı büyüyen sektörlerden bir tanesidir. Sektörün 2020 yılında küresel ölçekte büyüklüğünün 160 milyar doları geçmesi beklenmektedir (Newzoo,2020).

Türkiye’de ise dijital oyunların tarihi 1990’larla başlamış, 2000’li yıllarla beraber yükselişe geçmiştir. Ancak 2010’lu yılların ikinci yarısı itibariyle dünya pazarında adından söz ettirmeye başlamıştır. TOGED verilerine göre, 2019 yılında Türk Oyun firmalarının ihracat rakamları 1 milyar dolar sınırını aşarak büyük bir başarı elde etmiştir (www.toged.org). 2012 yılında bu rakam 464 milyon dolardı (Tüdog, 2012). Son 2 yıl içerisinde gerçekleşen yabancı firmaların Türk oyun şirketlerini satın almaları ülkede sektörün kısa sürede geldiği başarılı noktayı gösteren çok önemli başarı hikâyesidir.

Dijital oyun geliştirme süreci ise çok farklı uzmanlık alanlarının bir araya gelmesini gerektiren zorlu bir süreçtir. Oyun tasarımından programlamaya, test aşamasından pazarlamaya çok değişik nitelikte vasıflı işgücü gerektirir. Sadece dijital oyunlar için değil, enformasyon toplumu (Castells, 2011) dönüşümünden ya da dijitalleşme etkisiyle dönüşen tüm sosyal, kültürel ve ekonomik etkileşimlerden olumlu bir şekilde faydalanmak için farklı uzmanlık alanlarında yetişmiş işgücü ihtiyacı her geçen gün artmaktadır.

Türkiye’nin 2023 hedefleri doğrultusunda hazırlanan 10. ve 11. Kalkınma Planlarında Türkiye’nin üretim ve ihracatta yüksek katma değerli ve teknoloji yoğun bir yapıya kavuşması için yapısal bir dönüşüm ihtiyacı bulunduğu belirtilmektedir. Mobil uygulama ve dijital oyunlarda erken aşama girişimlerin arttığı vurgusu yapılarak bu çalışmaların desteklenmesi ve özellikle de bilgi teknolojileri alanında nitelikli çalışanlara ve özellikle yazılım alanında faaliyet gösteren firmaların ölçek büyütürerek yurt dışı pazarlara açılmasını sağlayacak etkin politikalara olan ihtiyacın vurgusu yapılmaktadır. Ayrıca, son 10 yılda sektörle ilgili yapılan kamu ya da özel sektör araştırmalarının tamamında, Türkiye’de dijital oyun sektörünün en önemli sorununun nitelikli işgücü eksikliği olduğu belirtilmektedir (ODTÜ TEKNOKENT,2012; AKA, 2016; BTK, 2017; Kepenek 2018). Farklı dönemlerde yapılan çalışmalarda aynı konunun sürekli vurgulanıyor olması Türkiye’nin bu alanda yeterli adımları atmadığını göstermektedir. Bu makalede amaç; Türkiye’de dijital oyun sektöründe faaliyet gösteren firmaların işgücü profilini çıkarmak, temel ihtiyaç alanlarını belirlemek ve bu problemlere yönelik olarak siyasal önerileri geliştirmektir.

Araştırma için TOGED üyesi tüm geliştirici firmalarla hem yüzyüze hem de internet ortamında görüşmeler yapılmıştır. Firmaların yapıları ortaya çıkarılmış, işbirlikleri, ar-ge/inovasyon ve insan kaynağı süreçleri incelenmiştir. Derinlemesine görüşmelerle sektörün genel görünümü ortaya konmuş ve çözüm önerileri geliştirilmiştir.

Dijital oyun sektörünün çok yönlü ve döviz kazandırıcı niteliklerinden faydalanmak için Türkiye'deki sektör yapısının ortaya çıkarılması ve özellikle de nitelikli işgücünün sayısını ve kalitesini artırmak adına özgün politikaların tasarlanması gerekmektedir. Bilgi iletişim teknolojileri sektörlerinde sayısız araştırmanın ve projenin bulunduğu ülkemizde, dijital oyun sektörünün sosyo-ekonomik durumu gibi niş alanlardaki araştırmaların sayısı yok denecek kadar azdır.

2. Dijital Oyun Üretim Süreci ve İşgücü İlişkisi

Dijital oyun, bir ya da birden fazla oyuncunun elektronik bir ortamda klasik oyun edinimlerini gerçekleştirmesi olarak tanımlayabiliriz. (Bryce ve Rutter, 2006; Bergonse, 2017). Klasik bir oyundaki özgürlük ve kendine ait dünyanın varlığı (Huizinga, 2013) aynen burada da geçerlidir. Ancak teknolojinin yardımıyla çok çeşitli dünyalar, senaryolar ve kimlikler sunmaktadır. Bu sayede de 3 milyardan fazla insanı etkilemiş ve son 10 yılda en hızlı büyüyen bir ekonomik sektör haline gelmiştir. (www.newzoo.com).

Dijital oyunlar bir eğlence aracı olarak görülse de, farklı disiplinlerden yüz binlerce çalışanı barındıran ve her yıl büyüyen ekonomik yapısıyla da bu alanda çalışmak isteyen kişilere istihdam olanakları sunan emek piyasasının önemli alanlardan bir tanesidir. Eğitim, sağlık, savunma sanayii ve hatta sinema gibi farklı sektörlerde oyun teknolojileri kullanılır. Doğası gereği kişisel bilgisayarlar, internet, akıllı telefon, arttırılmış gerçeklik gibi çok farklı teknolojik alanlarda kendine yer edinir. Bu sayede dijitalleşen kültürün en önemli unsurlarından bir tanesi olmaktadır.

2.1. Dijital oyun üretim süreci ve işgücü

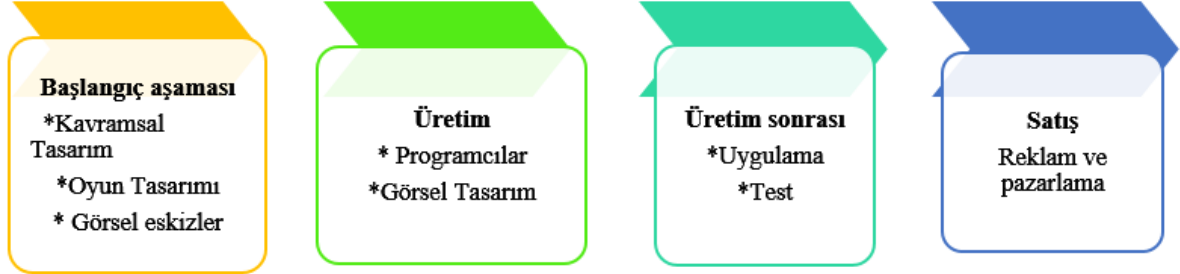
Dijital dönüşüm ile yapay zekâ, akıllı robotlar, akıllı sistemler, nesnelerin interneti, büyük veri, 3D yazıcılar, zenginleştirilmiş gerçeklik gibi bilgi ve iletişim teknolojilerinin sunduğu fırsatlardan yararlanılarak, fiziksel dünyanın gerçekleriyle siber dünyanın yetenekleri ve gücünü birleştirerek toplumları değiştirir ve geliştirir. Dijital teknolojiler; sosyal, ekonomik ve kültürel hayatın hemen her yönüne sirayet ettiği gibi emek piyasalarına da etki etmektedir (ILO, 2015). Bu yeni teknolojilerin verimli bir şekilde kullanılması toplumların en çok dikkat etmesi gereken konuların başında gelmektedir. Zira İşgücünü insanların yararlı şeyler üretmek üzere harekete geçirmek, kullanmak zorunda oldukları fiziksel ve düşünsel yetilerinin tümü olarak tanımlayabiliriz (Özkaplan, 1999; Grinth, 2005).

Bu tanımdan hareketle dijital teknolojiler güncel teknik bilgi ve becerilerin yanında idrak etme, bilişsel düşünme, yaratıcı düşünme, problem çözebilme gibi düşünsel becerilerle donatılmış bireylere ihtiyaç duyduğu söylenebilir. (OECD, 2017). Yeni dönüşümler, bunlara ayak uydurabilecek yeni vasıflı işgücü gerektirir.

Oyun sektörü içerisinde oldukça farklı iş kollarından vasıflı işgücü temsilcileri bir araya gelmektedir: geliştiriciler (Geliştiricilerde oyun tasarımı, görsel tasarım, programlama, modelleme, bölüm tasarımı, test vb.), yayıncılar, dağıtıcılar, perakendeciler, yatırımcılar, fikri mülkiyet sahipleri, hukukçular, platform ya da donanım üreticileri ve pazarlama birimi... vb. Oyun geliştirme oldukça yaratıcı unsurlar ve işbirlikleri gerektiren bir süreçtir (Bkz. Şekil 1). İçerisinde kültürel, sanatsal ve ekonomik öğeler bulundurur (Zackariasson ve Wilson, 2012). Bu öğelerin başarılı bir şekilde bir arada çalışması ortaya çıkacak ürünün kalitesi ve başarısı için oldukça önemlidir.

Diğer bir deyişle, tek bir ürün için farklı disiplinler beraber çalışmaktadır: Oyun tasarımı, görsel tasarım, programlama, modelleme, bölüm tasarımı, test ve pazarlama. Ana aktör geliştirici olarak gözükmekle birlikte, farklı aktörler uygun ve çekici bir ürün için bir arada çalışmaktadırlar.

Şekil-1 Oyun üretim süreçleri

Kaynak: Shah, 2005; Kerr, 2006; Zackariasson ve Wilson, 2012 kaynaklarından yazar tarafından derlenmiştir.

Görüldüğü üzere çok farklı süreçler için farklı yetenekler gerekmektedir. Ancak mikro ölçekli işletmelerde, tüm bu süreçler için ayrı ayrı çalışan istihdamı mümkün olamamaktadır. Bu tip girişimlerde firma ortakları hem yönetici hem de üretici olarak çalışmaktadır. Ancak bu firmanın verimini azaltan bir sonuç ortaya koymaktadır. Daha büyük firmalarda ise aynı anda birçok proje yürütülebilmektedir. Ancak her projeye uygun nitelikte çalışan bulunmamakta ve sorunu kendi içlerinde farklı uzmanlıkları olan kişilerle çözmektedirler. Bu da çalışma verimini azalmaktadır (ODTÜ TEKNOKENT, 2012).

Türkiye’de geliştirilen oyunların hemen hemen tümü yurt dışı piyasalarda pazarlanmaktadır. Bu sektörde yer almak isteyen yeni bireysel oyun geliştiricileri ve şirketler, özellikle sosyal ve mobil oyunlar sayesinde piyasaya çok rahat giriş sağlayabilmektedirler (Akçetin vd, 2017) . Ancak bu durum rekabeti de arttırmaktadır. Rekabette başarı için doğru ekip doğru proje uyumu gerekir. Bu bağlamda vasıfları yüksek çalışan profili firmalar için önemli bir konudur.

3.Dünya’da ve Türkiye’de dijital oyun sektörü ve önemi

Gelişmiş ülkelerde son yıllarda enformasyon ve iletişim teknolojisi sektörlerinde ortaya çıkan değişimler, toplumsal, ekonomik ve kültürel düzlemlerde doğrudan ya da dolaylı olarak çeşitli etkiler yaratmaktadır.

Toplumların gelişim talepleri bunu sağlayacak teknolojilerin sürekli geliştirilmesine yol açar. Bu açıdan bilgi, daha önce benzeri görülmedik ölçüde teknik yenilenmeyi ve sosyo-ekonomik büyümeyi sadece yönetmekle kalmamakta, kendisi de hızla ekonominin temel faaliyeti ve mesleki değişimin temel belirleyicisi haline gelmektedir (Kumar, 1999, 24). Bilgiyi ve dijital teknolojileri benimseyen toplumlar; üretimde, ticaretle, hizmetlerin kalitesinde ve kişilerin refah düzeylerinin yükseltilmesinde önemli ilerlemeler sağlayabilmektedirler.

Dijital oyunların en büyük özelliği, herhangi bir döneme hâkim olan tüm teknolojilerin içerisinde yer alabilmesidir. 1980’lerle beraber kişisel bilgisayarlar, 1990’larla beraber internet, 2000’li yıllarla da akıllı telefonlar piyasaya çıktıkları zaman insanları çok etkilediler ve dijital oyunlar bu teknolojilerin içerisinde hep vardı. Özellikle, bilgisayarlardaki işlemcilerin ve kartların kalitesinin artmasıyla da dijital oyun sektörünün gelişimi çok hızlandı. Bu dinamik yapının arkasında, ayrıca sürekli gelişen farklı taleplere göre farklı platform arzları, sürekli gelişen oyun içerikleri ve neredeyse her yaşa uygun farklı kitlelere hitap edebilecek oyunların piyasaya sürülebilmesi yatar (Zackariasson ve Wilson, 2012). Bu açılardan baktığımızda, bu sektörde faaliyet gösteren firmaların yenilikçi yönleri ortaya çıkar. Çünkü sektördeki rekabet gereği, hem hizmetlerde, hem de ürün içeriklerinde sürekli yenilik yapmak durumundadırlar.

Konsollar ise sadece oyun deneyimini geliştirmekle kalmayıp, oyunu bir multimedya eğlence ve iletişim aracı haline dönüştürmüşlerdir. Aynı zamanda, günümüzde AAA olarak sınıflandırılan oyunlar, yapım ve maliyet açılarından büyük film prodüksiyonlarıyla kıyaslanır hale gelmiştir. Bu tür oyun projeleri, ses, programlama, animasyon, grafik, pazarlama, tasarım ve yapım gibi farklı alanlarda yüzlerce uzmanı içeren kadrolarla geliştirilmektedir. Dolayısıyla, oyun geliştirme oldukça karışık ve büyük ölçekli bir yapım pratiğine dönüşmüştür. (AKA, 2016).

Her sene milyonlarca insan, milyonlarca doları dijital oyunlara isteyerek ödemektedir. Satılan oyun sayısının artması demek, sektörde dönen finansal aracın da artması anlamına gelmektedir (Egenfeldt-Nielsen, Smith, ve Tosca, 2008). Dijital oyunlar ekonomiyle yakından ilgilidir. Yaratıcı Endüstrilerin en önemli ürünlerinden biridir. Vergi politikasıyla yakından ilgilidir. Eğitim sistemiyle yakından ilgilidir. Oyunlar kültürle iç içedir ve kültür endüstrisinin ürünleridir (Kerr, 2006; Binark ve Bayraktutan Sütçü, 2008; Dymek, 2010). Ulusal kültür, geliştirici kültürü, oyuncu kültürü, anime kültürü; gelenekler, tarih, politika ve benzeri tüm unsurların hepsi, oyunları etkileyen unsurlardır. Diğer bir deyişle ülkelerin kültürel ve sosyal içerikleri oyun tasarımlarını etkileyen en önemli unsurdur. (O’Donnell, 2012).

Oyunlar kültürel yaşamın, sosyalizasyon sürecinin en temel aktörlerinden bir tanesidir. Oyunla toplumsallaşan kitlelerin dijital ortamlardaki sınırsız dünya ve çekici konularla oluşturulan ve buna da çok fazla eğlence unsurları katılmış ürünleri talep etmesi normaldir.

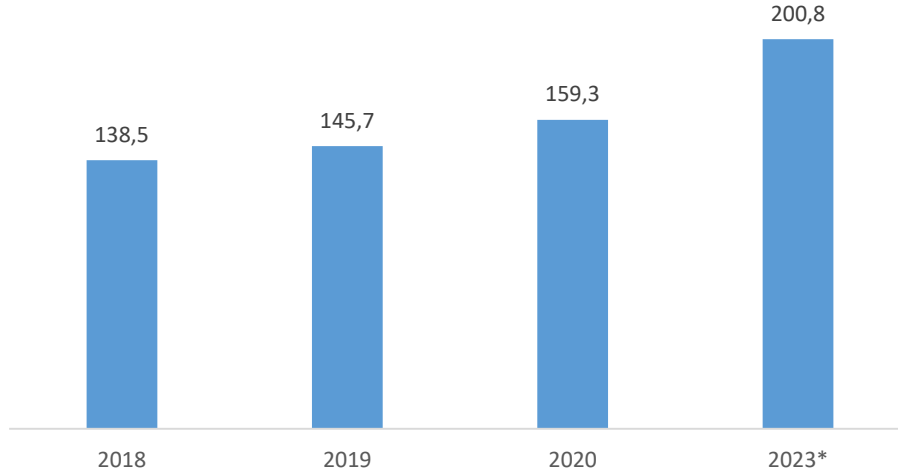
Dijital oyunlarla ve sanal mecralarla ilgili yapılan çalışmalarda oyuncuların reel gündelik yaşamlarındaki habituslarını sanalda/dijitalde de yeniden konumlandıkları görülmektedir. Böylece benzer beğenilere sahip oyuncu/tüketiciler bir araya gelmektedir (Binark ve Bayraktutan-Sütçü, 2009: s.277). Ayrıca gündelik yaşamın uzamı genişlemiş olmaktadır ve

gerek oynama edimi, gerekse de piyasanın varlığı bu uzamda kendisine hareket alanı bulmaktadır. Sanal kimlik gerçek kimliğin bir uzantısıdır. Başka bir ifadeyle gündelik kimlik öğeleri sanal uzamda da temsil edilir (Binark ve Bayraktutan-Sütçü, 2008: s.56-57).

Sonuçta, teknolojinin hızla gelişmesi oyunları kitleler için kullanabilir hale getirmiş ve bunun sonucunda da dijital oyun sanayii en hızlı büyüyen sektörlerden biri olmuştur. Bu gelişmenin diğer alanlara da pozitif etkisi olmuştur. Örneğin tıp eğitiminde, sağlık eğitiminde, kültürel varlıkların sunumunda ya da örgün eğitimde animasyonların kullanımı, oyunların özellikle de oyunlaştırma kavramının altında kullanılır olmuştur. Son yıllarda da artırılmış gerçeklik ve sanal gerçeklik teknolojileri ve uygulamaları, ayrıca etkileşimli sistemler de bu sektörlerle paralel olarak katılmış, ivme hızla artmıştır.

Dünya genelinde 2,69 milyar dijital oyun oynayan kişi mevcuttur (<https://www.statista.com/statistics/293304/number-video-gamers/>). 2019 yılı sonunda oyun piyasası toplam 153 milyar dolara ulaştı. Son 10 yıllık gelişim trendi incelendiğinde, yıllık yüzde 8’lik bir büyüme olduğu görülmektedir (Tablo 1). 2023 yılında büyüklüğün 200 milyar doları aşacağı öngörülmektedir. Mobil oyunların payı ise yüzde 50 olacaktır (Newzoo,2020).

Tablo 1- Küresel dijital oyun sektörü gelirleri

Kaynak: www.newzoo.com

Türkiye Bilgi Toplumu Stratejisi 2015-2018’de oyun sektörünün ülkede geliştirilmesini hedeflemiştir. Stratejiye göre, bireysel yazılım pazarında büyümeyi mobil uygulamalar ve oyun pazarı sürdürecektir (BITD, 2015). Türkiye’nin 2023 hedefleri doğrultusunda hazırlanan 10. ve 11. Kalkınma Planlarında Türkiye’nin “üretim ve ihracatta yüksek katma değerli ve teknoloji yoğun bir yapıya kavuşması için yapısal bir dönüşüm ihtiyacı bulunduğu belirtilmektedir (SBB, 2013; 2018). Mobil uygulama ve dijital oyunlarda erken aşama girişimlerin arttığı vurgusu yapılarak bu çalışmaların desteklenmesi ve özellikle de bilgi teknolojileri alanında nitelikli çalışanlara ihtiyaç duyulmaktadır.

Türkiye dijital oyunlar açısından oldukça önemli bir pazar haline gelmektedir. 80 milyonu aşan nüfusu ile internet, sosyal medya ve diğer dijital platformlar yoğun bir şekilde kullanılmaktadır. Bu durum dijital oyunlara da yansımıştır.

Türkiye İstatistik Kurumu’nun (TÜİK) 2020 yılı rakamlarına göre Türkiye’de internet kullanan bireylerin oranı yüzde 79’a ulaşmıştır. Bu rakam sadece iki yıl önce 72,9’dur. Bilgisayar kullananların oranı ise yüzde 59,6’dır Genişbant ile internete erişim sağlayan hanelerin oranı 2018 yılı Nisan ayında yüzde 90 olmuştur. Buna göre hanelerin yüzde 89’u sabit genişbant bağlantı (ADSL, kablolu İnternet, fiber vb.) ile İnternete erişim sağlayabiliyor. Bu rakam da sadece 2 sene önce yüzde 45.2’ler civarındaydı (TÜİK, 2020).

Öte yandan yetişkin insanların %98’i cep telefonu kullanırken, bunların %90’ı akıllı telefon kullanıyor. Masaüstü bilgisayar veya dizüstü kullananların oranı %76 iken, tablet kullananların oranı %59 (Deloitte, 2019). Bu rakamlardan anlaşılacağı üzere mobil cihazların kullanım oranı oldukça yüksek ve geçen seneye göre kullanım oranlarında artış var. Rapora göre Türkiye’de toplam **53 milyon sosyal medya kullanıcısı** var ve bu kullanıcıların **44 milyonu mobil cihazlar** ile sosyal medyaya bağlanıyorlar. Bu kişilerin mobil cihazlarını en çok kullanım amaçlarının başında oyun oynamak geliyor (Deloitte, 2019). Öte yandan Türkiye’de tüm platformları düşündüğümüzde dijital oyun oynayanların sayısı 32 milyondur. Bu oyuncuların yarattığı ekonomi ise 800 bin dolar civarındadır (Gaming Turkey, 2019). Öte yandan TOGED verilerine göre ülke firmalarının ihracatı 2019 yılında 1 milyar dolar seviyesini aştı. Türkiye’deki genç nüfusun büyüklüğü, çevrim içi konsol oyunları, mobil/tablet oyunlar ve sosyal oyunlara olan talebi her geçen gün artırmaktadır (AKA, 2016). **Bu rakamlara göre Türkiye dünya pazarında 18. sırada bulunmaktadır.** (Gaming Turkey, 2019).

Oyun oynama süresi ve oyuncu sayısının nüfusa oranı gibi sıralamalarda dünya listesi zirvesinde olan Türkiye’nin bu önemli potansiyelini hayata geçirebilmesi için oyun sektörü stratejisini sağlıklı bir şekilde oluşturması ve hedefe yönelik eylemlerle ilerlemesi gerekmektedir.

Öte yandan, Türkiye’de oyun geliştiren firmaların sayısı hızla artmaktadır. Ancak kesin sayısını referans alabileceğimiz resmi kaynak yoktur. ODTÜ Teknokent’in 2012 raporuna göre dijital oyun firma sayısı 22 iken bu sayı günümüzde StatupsWatch’un verilerine 239’dur (startupswatch.com). Bu rakamlar bile Türkiye’de üretim gücünün nasıl arttığını anlamamızı sağlamaktadır.

Dijital oyunun piyasaya sunulması için programlama, sanat, ses, tasarım, satış, pazarlama, reklam, planlama ve yönetim ekibine ihtiyaç vardır. Oyun geliştirici profili, bireysel geliştiricilerden 50-100 kişilik büyük ekiplere kadar yayılan bir yelpazede olsa da, büyük çoğunluğunu 10 kişi civarında çalışanın oluşturduğu mikro ölçekli girişim profili vardır (Kepenek, 2018). En kalabalık firmanın 115 çalışana vardır ve bu kadar çok çalışana olan başka firma yoktur. Türkiye’de oyun geliştirme alanının önemli bir özelliği, henüz şirketleşmemiş ekip ve bireylerin de oyun geliştirme alanında aktif olarak rol almasıdır. Üretim anlamında oyun sektörü Ankara ve İstanbul illerinde yoğunlaşmıştır. Medya ve pazarlama firmaları ise, esas olarak İstanbul’da yoğunlaşmıştır. Firmaların ekip sayıları 20’den fazla olan firmaların oranı %3’tür. (AKA, 2016).

4.Araştırmanın yöntemi

Araştırma iki aşamalı olarak tasarlanmıştır. İlk aşamada, ikincil kaynaklardan yararlanılarak bir literatür taraması yapılmıştır. Bu sayede makalenin temel bakış açısı oluşturulmuştur. İkinci aşama ise alan araştırmasıdır. Bunun için öncelikle yarı-yapılandırılmış soru formu hazırlanmıştır. Araştırmanın evreni Türkiye’deki dijital oyun geliştiren firmalar olarak belirlenmiş ancak daha sağlıklı analiz yapmak için örneklem çıkarılmıştır. Türkiye’de ne kadar

firma olduğuna dair kesin bir bilgi kaynağı olmadığı için, TOGED üyeleri görüşme yapılacak firmalar olarak belirlenmiştir. Çalışmanın gerçekleştirildiği zaman Derneğin 30 firması vardı ve hepsi ile yüzyüze ve internat ortamında görüşmeler gerçekleştirildi. Görüşmeler firma ortakları, proje yöneticileri ya da üst düzey oyun tasarımcıları (lead game designer) ile gerçekleştirilmiştir. Görüşmeler 2019 yılı Eylül- Aralık ayları arasında gerçekleştirilmiştir. Politika önerileri de firmalarla yapılan görüşmeler sonucunda elde edilen bulgulara göre oluşturulmuştur.

5. Alan Araştırması

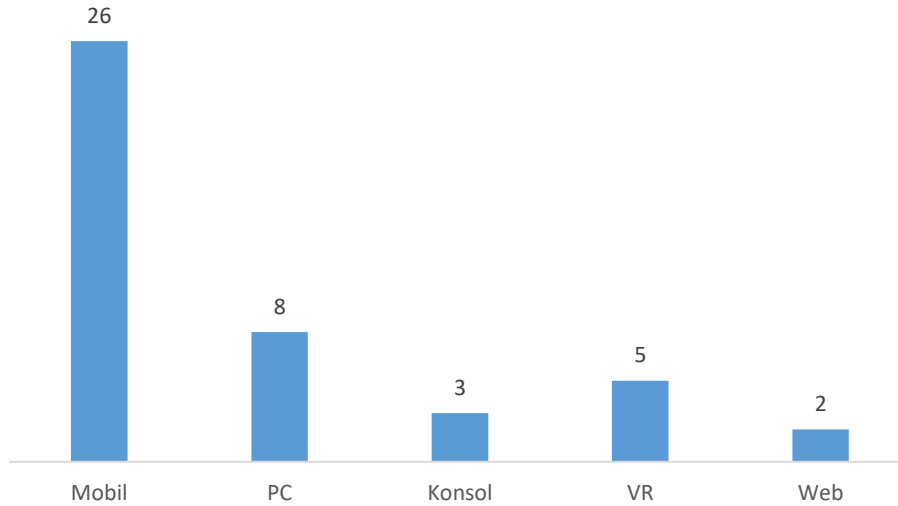
Bu araştırma TOGED üyesi 30 firma ile görüşmeler yapılarak gerçekleştirilmiştir. Tüm firmalar Türkiye’de faaliyet göstermektedir.

5.1. Genel görünüm

Firmaların sadece 4 tanesi 2010 yılından önce kurulmuştur. 5 tanesi 2010-2015 yılları arasında. Geri kalanlar ise 2015 ve sonrasında kurulan firmalardır. Sadece bir firma dışındakiler en az 2 ortakla kurulmuş firmalardır. Bu kadar genç ve ortaklı yapıyla kurulan firmaların, erken aşama girişimciler olduğu anlayabiliyoruz.

Firmaların 14 tanesi Ankara’da, 11 tanesi İstanbul’da, 5 tanesi İzmir’de, faaliyet göstermektedir. Tüm firmalar oyun geliştirme yapmaktadırlar. Buna ek olarak farklı gelir kalemleri kullanan firmalar da mevcuttur. 6 firma oyun yayıncılığı da yapmaktadır. Bu firmaların yüzde 85’i mobil oyun yapmaktadır. Bunu yüzde 28,6 ile PC oyunları takip etmektedir.

Tablo 2- Oyun türlerine göre geliştirici firmalar

En çok geliştirilen oyun türü ise yüzde 84 ile mobil oyunlar. Onun içerisinde de yüzde 48 ile Hyper-casual adı verilen son dönemin en trend oyun türü ağırlıkta. Türkiye’deki sektörün dünya trendlerini yakından takip ettiği söylenebilir. Hyper casual oyunların üretim süreçleri de hızlı olduğu için bir yıl içerisinde 30’dan fazla oyun geliştiren firmalar oldukça fazla. Midcore oyun (zorluk derecesi ve seviyeleri daha fazla olan oyunlar) geliştiren firmaların yılda yaptıkları

üretim adedi 1 ya da 2 oluyor. Oyun satış kanalları üzerinde, iki büyük mobil teknoloji firmasının, mobil uygulama satış kanallarının yüzde 91 oranda ağırlığı var.

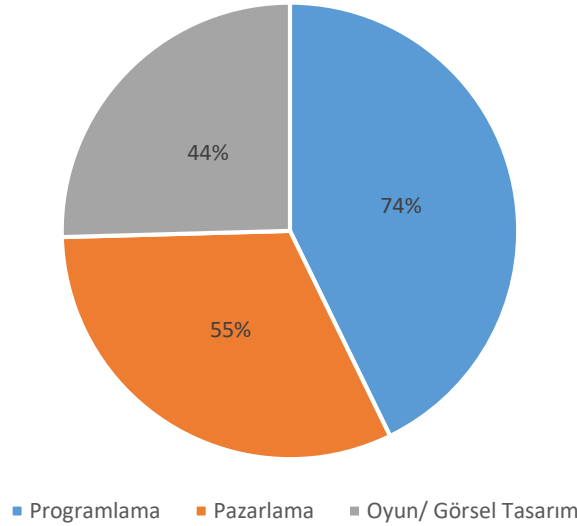
5.2.İşgücü profili

Görüşülen 30 firmada toplam 390 çalışan vardır. Ancak sadece bir firmada 115 çalışan vardır. O firmayı dışarıda bıraktığımızda, 29 firmada ortalama 9 çalışan vardır. Bu bağlamda Türkiye'deki dijital oyun firmalarının mikro ölçekli işletme oldukları söylenebilir. Toplam çalışanların yüzde 20'si kadın çalışanlardan oluşmaktadır. Dünya ortalaması yüzde 22 olduğu düşünüldüğünde ortalamaya yakın bir oran olduğu söylenebilir. Tüm çalışanların sadece yüzde 14'ü yönetim ve idari kadroyu oluşturmaktadır. Geri kalan çalışanların hepsi oyun geliştirme süreçlerinde görev almaktadırlar. Firmaların yüzde 80'inde kurucu ortaklar, hem üretimde yer almaktadır hem de yönetim işlerini beraber yürütmektedirler.

Çalışanların yüzde 90'ı üniversite mezunudur. Çoğunlukla da üniversitelerin Bilgisayar Mühendislikleri ve Görsel Tasarım bölümlerinden mezun oldukları görülmektedir.

Firmaların yüzde 97'si nitelikli işgücü bulmada sorun yaşadıklarını belirtmişlerdir. Bu da makalenin yazım amacıyla uyuşan bir göstergedir. En çok sorun yaşanan alan ise yüzde 74 ile programlamadır. Daha sonra yüzde 55 ile pazarlama gelmektedir. Yüzde 44 ile oyun tasarımı ve görsel tasarım gelmektedir. Firmaların yüzde 68'si, pazarlama ve oyun tasarımı konusunda eğitim olanakları olsa, çalışanlarını eğitime gönderebileceklerini belirtmiştir. Ve bu firmaların yüzde 91'i, Türkiye'de dijitaloyun sektörü için yeterli eğitim olanağı olmadığını belirtmiştir.

Tablo- 3 Firmaların yaşadıkları problemler (Yüzde)

5.3.Yenilik ve işbirliği

Oyun geliştirme süreçlerinde bahsedildiği gibi, oyun üretimi sonrasında test ve pazarlama süreçlerinin olduğu en son aşama gelir. Bu aşamada finansal tabloların çok iyi analiz edilmesi gerekir. Bu konu, dijital oyun firmalarının başka firmalarla işbirliğini tercih ettikleri bir aşamadır. Oyun firmalarının yüzde 84'ü, bu anlamda dışarıdan hizmet alma yolunu tercih etmektedirler. Bu alanda uzmanlaşmış firmalar geliştirdikleri yazılım araçları ile bu hizmeti vermektedirler. Geri kalan firmalar ise (yüzde 16) oyunlarının test analizlerini, kendi

geliştirdikleri yazılımlar üzerinden yapmaktadırlar. Bu alanda kendi yeteneklerini geliştirme ve organizasyonlarında yenilik yapmayı tercih etmişlerdir. Bütün firmalar ihtiyacı olan vasıflı personeli bulması halinde dışarıdan hizmet almayabileceğini belirtmişlerdir. Bu talep dijital oyun sektöründe çalışmak isteyen genç beyinler için önemli istihdam fırsatları sunmaktadır. Firmaların yüzde 60'ı oyun geliştirme süreçlerinde de dış unsurlarla işbirliği yapmayı tercih etmektedirler. Bu alanda yüzde 44 ile görsel tasarım desteği öne çıkmaktadır. Bu aşamada serbest çalışan sanatçılarla çalışılmaktadır. Ancak firmaların yüzde 60'ı oyunları yayınlamak için başka firmalarla çalışmayı tercih etmektedirler. Yayıncılık, dijital oyun sektörü için önemli alt kırılımlardan bir tanesidir. Firmaların bu konuda kapasiteleri eksiktir. Dışarıdan hizmet alma nedenlerine bakıldığında, en önemli neden olarak firmaların ihtiyaç duydukları alanlarda gerekli vasıflı işgücü bulamamaları görülmektedir. (% 100) İkinci sırada üretim maliyetlerini düşürmek gelmektedir (%37).

Firmaların yüzde 32'si oyun geliştirme süreçleri için dışarıdan danışman desteği de almaktadır. Özellikle test analizleri, içerik geliştirme ve firma içi iletişim konularında danışmanlıklar alınmaktadır. Bu süreçlerle ilgili olarak firmaların tamamı, dünyadaki gelişmeleri ve diğer firmaları yakından takip ettiklerini belirtmişlerdir.

6. Dijital oyun sektöründe işgücü sorununa yönelik politika önerileri

Her ne kadar çok boyutlu bir endüstri olsa da, bu bölümde sadece nitelikli işgücünün yetiştirilmesine yönelik fikirler paylaşılmıştır. Her alanda olduğu gibi nitelikli işgücü yetiştirmenin temel aracı eğitimidir. Türkiye'de sadece 4 üniversitede dijital oyun tasarımı lisans ve 3 üniversitede de yüksek lisans programları mevcuttur. Bu durum büyüme potansiyeli son derece yüksek olan dijital oyun sektörü için oldukça yetersizdir. Ayrıca, Türkiye'de neredeyse tüm üniversitelerde Bilgisayar Mühendisliği, Görsel Tasarım ve İşletme vb bölümler olsa da, sektör firmalarının yıllardır nitelikli işgücü sıkıntısı çekmesi tartışılması gereken başka bir konudur. Bu bağlamda kamu politikaları ile endüstrinin aktörleri arasında uyumsuzluk olduğu söylenebilir.

Artan kapitalist rekabet, ülkelerin daha fazla teknolojiye ve ekonomik değeri yüksek yenilikçi sektörlere doğru adım atmalarına yol açmaktadır. Ülkeler öncelikle dijital dönüşümün etkilerini ve olası sonuçları belirlemeli, ardından ona göre politikalar geliştirmelidirler. Dijital ekonominin en önemli ürünlerinden biri olan dijital oyunlar için de, bu bağlamda çalışmalar yapılması gerekmektedir. Bu durum Türkiye'nin planlama çalışmalarında da (Vizyon 2023, 11. Kalkınma Planı vb) kendini göstermektedir: "Teknolojiyi yönlendiren; yetkin beşeri sermayeye sahip; üniversite, özel sektör, STK ve kamu işbirliği ortamında teknolojiyi yöneten, dijital ürün ve hizmet geliştiren, sürdürülebilir, kapsayıcı ve rekabetçi bir dijital ekonomiye ulaşmak." önemli hedeflerden bir tanesidir.

Dünya pazarı incelendiğinde, başarılı ülke örneklerine bakıldığında, başarılı sektörlerin arkasında mutlaka tarihsel ve kültürel bir doku olduğu görülür. Yani sektörel başarının arkasında tarihsel süreç boyunca oluşmuş kültür ve yapı var. Ve o ülkeler bu kazanımı, ulusal politika ve kurumlarla desteklemektedirler. Örneğin, Güney Kore'nin önemli ajansı KOCCA 1978 yılında kuruldu. Ajans tüm dünyada Güney Kore firmalarının pazarlanmasında, destekler sağlıyor ve firmaların sektörel eğitimlerine destek oluyor. Altında zaman içerisinde oluşan derin bir kültür, politika hedefi ve bu hedefe göre kurgulanmış bir eğitim sistemi vardır (Aoyama& Izushi, 2003).

Bu eğitim politikası, mutlaka mevcut mesleklerdeki değişimi ve ortaya çıkacak yeni meslekleri de teknolojilerdeki gelişmelerle izlemek ve değerlendirmek gereklidir. Bu nedenle bilimsel bir bakış açısıyla kurgulanmış yeni bir kamusal kurum oluşturulması faydalı olacaktır. Bu sayede, dijital oyun endüstrisindeki rekabette var olabilmek için, beşeri sermayenin mesleki yeterliliklerinin yeni mesleki ihtiyaçlara uyumu sağlanabilecektir.

Buna yönelik olarak;

Eğitim Öğretim kurumları müfredatlarının içeriklerinin güncellenmesi ve dijital oyun üretim süreçlerinin eğitim-öğretim hayatının tüm aşamalarına konulması faydalı olacaktır. Bu içeriğin sağlanması için sektörün tüm boyutlarıyla bir resminin çekilmesi, bir veri tabanı oluşturulması gerekir. Böylece eğitim ihtiyaçları daha düzgün bir şekilde belirlenebilecektir. ***Bu sürece sektör firmalarının dahil edilmesi elzemdir.*** Onların ihtiyaçlarına göre güncelleme yapılabilir.

Beceri havuzu oluşturarak istihdam ekosisteminin canlandırılması gereklidir. Ayrıca bu alanda bireylerin eleştirel düşünme, analitik düşünme, sanatsal düşünme ve problem çözme becerilerini geliştiren, değişime adapte olabilen, yaratıcı, Ar-Ge kültürünü içselleştirmiş, tasarım odaklı çalışabilen ve teknolojiyi kullanmanın yanında geliştirebilme yeteneğine sahip olmalarının sağlanması için eğitim olanaklarının düzenlenmesi gerekir.

Türkiye'nin dijital oyun sektöründeki hak ettiği yeri alabilmesi için bu sektörün yapısı ve ihtiyaçlarına yönelik yeni destek programlarının bir an önce oluşturulması gerekmektedir. Sürdürülebilir ve uzmanlaşmış iş ve kuluçka modellerinin geliştirilmesi ve oyun sektöründeki yenilikçi eğilimleri takip ederek, buna göre nitelikli işgücü yetiştirme programlarının kurulması gereklidir.

7.Sonuç

Dijital oyunların en büyük özelliği, herhangi bir döneme hâkim olan tüm teknolojilerin içerisinde yer alabilmesidir. 1980'lerle beraber kişisel bilgisayarlar, 1990'la beraber internet, 2000'li yıllarda akıllı telefonlar piyasaya çıktıkları dönemlerde insanları çok etkilediler ama dijital oyunlar bu teknolojilerin içerisinde hep vardı. Dijital oyun endüstrisi 1980'lerden itibaren hızla büyümektedir. Teknolojik gelişmelerin desteğiyle dijital oyunlar dünya nüfusunun dörtte birini etkisi altına almıştır. Türkiye yarattığı katma değer ile dünyada 18. sırada yer almaktadır. Oyun geliştirici profili, bireysel geliştiricilerden 50-100 kişilik büyük ekiplere kadar yayılan bir yelpazede olsa da büyük çoğunluğunu 10 kişi civarında çalışanın oluşturduğu mikro ölçekli girişim profili vardır.

Dijital oyunların üretim süreçleri programlama, sanat, ses, tasarım, satış, pazarlama, reklam, planlama ve yönetim vb. çok farklı uzmanlık alanları gerektirmektedir. Görsel ve yazılımsal kurguların yoğun olarak kullanıldığı bu sektörde nitelikli işgücü talebi her geçen gün artmaktadır. Çünkü endüstri hızla büyümektedir. Ancak bu talebi karşılayacak kaynak yoktur. Yapılan araştırmalar, Türkiye dijital oyun endüstrisinde faaliyet gösteren firmaların karşılaştıkları en büyük sorunun uygun nitelikte çalışan eksikliğidir. Türkiye, genç ve dinamik nüfus yapısına sahiptir. Bu genç nüfus, yeni dijital dönüşüme kolayca adapte olabilecek kişiler olarak görülebilir ancak var olan eğitim sistemi firmaların ihtiyaçlarına cevap verecek nitelikte değildir.

O nedenle eğitim müfredatının dijital oyun sektörünün geleceği göz önüne alınarak bir planlama ve hedef içerisinde yeniden düzenlenmesi şarttır. Bunu yaparken, oyun firmaları sürece dahil

edilmelidirler. Nitelikli işgücüne olan talebin karşılanamaması bir problem olsa da sektörün yüksek istihdam potansiyeli olduğunu gösterir. O nedenle gençlerin kendilerini farklı uzmanlık alanlarına geliştirmeleri gerekir.

Kaynakça

Akçetin, E. 2017. Dijital Oyunlar ve İstihdam: Türkiye için Öneriler. *Girişimcilik İnovasyon ve Pazarlama Dergisi*. 1(2), sf. 136-153.

Ankara Kalkınma Ajansı (AKA). 2016. Dijital Oyun Sektörü Raporu. <http://www.ankaraka.org.tr/archive/files/yayinlar/ankaraka-dijital-oyun-sektoru.pdf> (Erişim: 22.09.2020).

Aoyama, Y. ve Izushi, H. 2003. "Hardware Gimmick or Cultural Innovation? Technological, Cultural, And Social Foundations Of The Japanese Video Game Industry". *Research Policy*, 32(3): 423-444.

Bergonse, R. 2017. Fifty Years on, What exactly is a videogame? An Essentialistic Definitional Approach. *The Computer Games Journal*. 6(4), sf: 239–255.

Bryce, J. ve Rutter, J. 2006. *Understanding Digital Games*. London: Sage Publications.

Bilgi ve İletişim Teknolojileri Kurumu (BTK).2017. Dijital Oyunlar Raporu. <https://www.guvenliweb.org.tr/dosya/82MsL.pdf> (Erişim Tarihi: 22.09.2020).

Binark, M. ve Bayraktutan Sütçü, G. 2008. *Kültür Endüstrisi Ürünü Olarak Dijital Oyun*. İstanbul: Kalkedon Yayınları.

Castells, M.2011. *Enformasyon Çağı*. (Çev. Ebru Kılıç). İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Deloitte. 2019. Deloitte Global Mobil Kullanıcı Araştırması. <https://www2.deloitte.com/tr/tr/pages/technology-media-and-telecommunications/articles/global-mobile-consumer-survey.html> (Erişim Tarihi: 02.10.2020)

Dymek, M. 2010. Industrial Phantasmagoria: Subcultural Interactive Cinema Meets Mass Cultural Media of Simulation" <http://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:320752/FULLTEXT01.pdf> (Erişim Tarihi: 15.09.2020).

Egenfeldt-Nielsen, S., Smith, J. H. ve Tosca, S. P. 2015. *Understanding video games: The essential introduction*. London: Routledge.

Gaming Turkey. 2019. Türkiye Oyun Sektörü Raporu. <https://www.slideshare.net/GaminginTurkey/turkiye-oyun-sektoru-raporu-2019-229041734> (Erişim Tarihi: 27.09.2020).

Grinith, K.2005. *The Sociology of Work: An Introduction*. London: Polity Press.

Huizinga, J. 2013. *Homo Ludens*. İstanbul, Turkey: Ayrıntı Yayınları.

ILO. (2015a). World Employment Social Outlook: The Changing Nature of Jobs. Geneva. from http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/--publ/documents/publication/wcms_368626.pdf (Erişim Tarihi: 30.09.2020).

Jethva, K. 2015. Game Development Process - How and How Not To Proceed. <http://www.theappguruz.com/blog/game-development-process-proceed#sthash.QlwukQLR.dpuf> (Erişim Tarihi: 15.08.2020).

Kepenek, E. B. 2018. Entrepreneurial mindset in video gaming sector: Evidence from Turkey. *SBF Dergisi*. Cilt 73, No. 2, sf. 641 – 664.

Kerr, A. 2006. *The Business and Culture of Digital Games. Gamework/ Gameplay*. London: Sage Publications.

Kumar, K. 1999. *Sanayi Sonrası Toplumdan Post-Modern Topluma Çağdaş Dünyanın Yeni Kuramları*. Ankara: Dost Kitapevi.

O'Donnell, C. 2012. This is Not a Software Industry. Zackariasson, P. ve Timothy, W. (Der.). *The Video Game Industry: Formation, Present State, and Future* (sf. 17-33). New York: Routledge.

ODTÜ-TEKNOKENT 2012. *Türkiye Dijital Oyun Sektörü Raporu*. Ankara.

OECD (2017). *OECD Digital Economy Outlook 2017*. Paris: OECD Publishing.

Özkaplan, N. 1999. İşgücü Piyasasına Ait Kavramların Sorgulanması. *Ekonomik Yaklaşım*. Cilt 10, Sayı 32, Sf. 61-85.

Shah, N. 2005. The video game industry: An industry analysis, from a VC Perspective. http://digitalstrategies.tuck.dartmouth.edu/digital/assets/images/05_shah.pdf (Erişim Tarihi: 27.09.2020).

Türkiye Dijital Oyunlar Federasyonu (TÜDOF). 2012 Ülkemizde ve Dünyada Dijital Oyunlar Genel Raporu. www.tudof.org/?p=411 (Erişim Tarihi: 22.09.2020).

TÜİK. 2020. Hanehalkı Bilişim Teknolojileri İstatistikleri. http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1028 (Erişim Tarihi: 10.09.2020)

Zackariasson, P. and Timothy W. 2012. *The Video Game Industry: Formation, Present State, and Future*. New York: Taylor & Francis.

Newzoo. 2020. Global Games Market Report. <https://newzoo.com/insights/articles/newzoo-games-market-numbers-revenues-and-audience-2020-2023/> (Erişim tarihi: 05.10.2020).

T.C. Cumhurbaşkanlığı Bilgi ve İletişim Dairesi Başkanlığı (DİBD) 2015. Bilgi Toplumu Stratejisi ve Eylem Planı 2015-2018. www.bilgitoplumu.gov.tr (Erişim tarihi: 14.08.2020)

T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı. 2015. Onuncu Kalkınma Planı. www.sbb.gov.tr (Erişim tarihi: 14.08.2020)

Kepenek, E. B. (2020), “Türkiye Dijital Oyun Sektöründe Nitelikli İşgücü Sorunsalı: Sosyo-Ekonomik Bir Bakış”, *Politik Ekonomik Kuram*, 4 (2), 296-309.

T.C.Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı. 2018. Onbirinci Kalkınma Planı.
www.sbb.gov.tr (Erişim tarihi: 14.08.2020)

Türkiye Dijital Oyun Firmaları İhracat Rakamı- www.toged.org (Erişim tarihi: 14.12.2019)

Türkiye Dijital Oyun Firmaları Rakamları- www.startsupwatch.com (Erişim tarihi:
01.08.2020)

Araştırma Makalesi

Kırsal Emegın Dolayımında Aracı Formlar ve Egemenlik İlişkileri: Dünya Ekonomisinde Hane ve Emek Tartışması

Özlem AKAY DİNÇ¹

Intermediary Forms and Domination Relations in Mediation of Rural Labor: Discussion of Household and Labor in the World Economy

Abstract

This study deals with Dynamics and patens of household's flexible labour usage specifically in temporary agricultural Works. Especially the strategies in line with the household's minimizing risk and maximizing income porpuses have been dealt as a class analysis of the World-System perspective.

Households came forward with the coordination of the payment in cash and kind has been discussed as the socio-politic bases of cheap and flexible labour supply. In line with the temporary agricultural labour, the intermediaries' efforts in establishing the brandnew temporary households from the members of the hauseholds in rural parts of the country and having them work have been examplified

This work depends on the findings from interviews with the temporary agricultural workers, intermediaries, employers, and administrative officers during the 2017 and 2019 in Niğde and vicinity.

Keywords: Women Labour, Children Labour, Rural Household, Temporary Agricultural Workers

JEL Codes: J40, R20, R23

Öz

Bu çalışma geçici tarım işçiliği özelinde, hanelerin üyelerini esnek işgücü olarak kullanma dinamikleri ve örüntüleri ile ilgilenmektedir. Özellikle hanelerin riskleri minimize etme ve gelirlerini maksimize etme amaçlarına paralel olarak geliştirdikleri stratejiler, Dünya-Sistemi yaklaşımının sınıfsal analizi olarak ele alınmaya çalışılmıştır.

Aynı ve nakdi ücret ödeme biçimlerinin koordinasyonu ile öne çıkan haneler ucuz ve esnek işgücü arzının sosyo-politik temeli olarak ele alınmıştır. Geçici tarım işçiliği formuna uygun olarak, araçların kırsal hanelerin üyelerinden geçici formda yeni haneler oluşturması ve bu haneleri çalıştırma sistemleri örneklendirilmiştir.

Çalışma 2017-2019 yılları arasında Niğde ve çevresindeki geçici tarım işçileri, işverenler, araçlar ve kurum yetkilileri ile yapılan ikili görüşmelerden elde edilen verilere dayandırılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kadın emeği, Çocuk Emeği, Kırsal Hane, Geçici Tarım İşçiliği

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyoloji Bölümü

Giriş

Bu çalışma 2017-2019 yılları arasında Niğde ili ve ilçelerinde farklı zamanlarda yapılan saha ziyaretlerinde yapılan görüşme ve gözlemlerden elde edilen bulgulara dayanmaktadır. Dört ayrı ziyarette toplam iki devlet görevlisi, dört aracı, 17 hanereisi ve 19 erkek ve 47 kadından oluşan geçici tarım işçisi ile derinlemesine ikili görüşmeler yapılmıştır.

Çalışmamızın temel iddiası, emegın sermaye tarafından kontrolünün her zaman doğrudan olmadığı ve bu ilişkinin hegemonik bir dolaylılık içerdiğidir. Genel geçer iddia içerisinde artı değere bağlı üretim ilişkilerinin her bir formunda emegın *özgür* olmadığı çok fazla tartışılan bir konudur. Öte yandan tarımsal üretim ilişkilerinde emek ve sermaye, sanayi için öngörüldüğü şekliyle doğrudan bir ilişkiye asla girmemiş ve özellikle kırsal üretimde sosyopolitik bir dolayım olan patriarka üzerinden yürütülmüştür.² Bu patriarka, kadını ev-içi emek olarak kullanmaktan çok daha öte bir dolayımı barındırmaktadır. Hanenin patriarkal yapısı kapitalist üretim tarzının derinlemesine nüfuzu ile (Walby 1986, Hopkins 1982a ve b) doğru orantılı olarak kurulur ve kurulan hane içi ilişkiler birer eşitsiz güç ilişkisi formundadır. Bu eşitsiz güç ilişkileri, kendisini sınırlı kaynakların kullanımında toplumsal cinsiyet farkları olarak ortaya koyacaktır (Toksöz, 2012:87).

Burada konu olan dolayım ilişkisinin ne zaman, nasıl ve hangi formlarda nerelerde kurulduğudur. Dolayısı ile çalışmamız “küçük köylülük-küçük meta üretimi” dışındaki kapitalist üretim ilişkilerinin egemen genel bir yapıyı kapsamaktadır. Bu yapının içerisinde “ister doğrudan emek biçiminde, ister ürün biçiminde, ister ürünün eş değeri (para) biçiminde olsun, emegın yarattığı değerin sermaye sahibiyle bölüşüm biçimi, üretim araçlarının mülkiyet biçimi tarafından belirlenmektedir (Erdost, 1988: 22)”. Erdost “söz konusu kapitalist üretim ilişkisinin, yeni değer yaratma ve yaratılan bu yeni değerin üretim aracı sahibi (sermayedar) ile bölüşümüyle sınırlı olduğunu söyler (Erdost, 1988: 29).”

Bu çalışmada, mevcut üretim ilişkilerini sürdürülebilir kılan farklı ve daha karmaşık bir emek dolayımından bahsedip bahsedemeyeceğimiz, bahsedilebilirse temel çerçevesinin ekonomik veya kültürel dinamik ve örüntüler içerisinde ele alıp alamayacağımız tartışılacaktır. Bir başka deyişle, tarımsal üretim alanında emek ve sermayeyi doğrudan ilişki içerisine sokmadan kapitalist üretim ilişkisinin tarımsal üretimde *geçici devamlılığını* sağlayan aracı mekanizmaların neler olduğu ve bu mekanizmaların meşruiyetinin nereden geldiği çalışmamızın temel araştırma sorunsalını teşkil etmektedir.

1.Kuramsal Arka Plan

Dünya-ekonomi’si yaklaşımı, Immanuel Wallerstein ve John Terence Hopkins’in 16 yy.’da ortaya çıktığını iddia ettiği bütün ve sosyal bir sistem olarak Kapitalist Dünya-Ekonomi’sinin gelişme ve değişme dinamiklerini tartışan makro-sosyolojik bir yaklaşımdır. Özetle doğu’nun ve güneyin yaşadığı *az gelişmişliği* Batı’nın *gelişmişliği* – yani sömürsü ile ilişkilendiren merkez-çevre tartışmalarının, 70’li yılların ilk çeyreğinde Fernand Braudel, Andre Gunder Frank, Terence Hopkins ve Immanuel Wallerstein tarafından ele alınan sistemli bir yaklaşımdır. Sonuçta Dünya-ekonomi’si, farklı ekonomik ve politik kuşaklarda (*zonlarda*³) üretim ve

² Burada “üretim araçları üzerindeki egemenliğin doğrudan mülkiyet ilişkileri üzerinden belirlendiği (Boratav, 2004: 20)” ve “sürecin parçaları arasında en egemen olanının emek olduğu görülecektir. Bu başatlığın “en önemli nedeni hangi araç olursa olsun emegın dolayımına girilmeden, üretim bileşenlerinin kendiliğinden veya kendi başlarına değer yaratamayacakları gerçeğidir (Erdost, 1988:21).” Ama emek olgusunun kendi sosyal yapısı içerisinde kontrol edildiğini göz ardı etmemek gerekiyor.

³ Dünya-sistemi literatürünün merkezinde olan merkez, yarı çevre ve çevre tartışması, bölge (region) veya alan (area) kavramlarından öte ilişkiselliğin kendisine işaret eden *zone* kavramı üzerinden yürütülmektedir. Bunun nedeni söz konusu üçlü tasnifin coğrafi bir kriterden öte ekonomi politik kriterlere göre yapılmış olmasıdır.

tüketim ilişkilerinin işbölümüne dayalı olarak örgütlendiği bir bütün (totalite) olarak karşımıza çıkar (I. M. Wallerstein, 1974).

Bu çalışmada, Dünya-Ekonomi’si merkez-çevre modellemesine dayanarak Türkiye’de batı ve doğu arasındaki tarımsal işgücü kullanımının ve emeğin kontrollü transferinin temel örüntü ve dinamikleri ele alınacaktır. Çalışmamıza uyarlanan temel teorik çerçevenin başında öncelikle Dünya-ekonomi’sinin gereği olan **sonsuz sermaye birikiminin** kendisini geçerli kılacak etkenler gelmektedir. Bu birikim, (i) Üretim maliyetleri üzerinden rekabetin baskısı ile tekil kapitalist üreticileri farklı işgücü kaynaklarına ulaşma eğilimine yöneltir: Zira sonsuz sermaye birikimi öncelikle tek bir coğrafya içerisinde, tek bir kapitalist tarafından, ve tek bir işgücünün sömürülmesine indirgenemez; Birikim, (ii) Yerel işgücünün yarattığı artı-değerin sürekli olarak ve daha fazlasına el konularak gerçekleştirilemez. Zira emek sömürüsüne esas olan *sermayenin organik bileşen oranının* sermaye lehine sürekli değişimi esastır: Ve son olarak, (iii) ilk madde gereği doğrudan yereldeki emek-sermaye ilişkisine indirgeyemeyeceğimiz “eşit olmayan” bir artı değer değişimini zorunlu kılar. Bir başka deyişle “farklı ekonomik bölgelerde” (merkez-çevre üzerinden batı-doğu aksında) bulunan “farklı nitelikteki” emeğin farklı düzeylerde sömürülmesi söz konusudur (Arghiri, 1972). Bu farklı sömürü, tarımsal üretim alanında kullanılan işgücünün geçici hareketliliği ile sermaye lehine ‘eşit olmayan değişim’ durumunu fiili olarak ortaya çıkarmaktadır. Bu durum, batıdaki ve doğudaki üretim araçlarının ayrı ve birbirinden bağımsız birer parça olmalarından değil her iki aksın bütünsel olarak kendi başına parçası olduğu bir ekonomi-dünya-ekonomi olmasından kaynaklanmaktadır.

Wallerstein’e göre kapitalizm -sonsuz sermaye birikimi üzerine kurulan ilişkilerin doğası gereği -bir sistem olarak farklı bir işgücünü entegre etmesi ve/ya söz konusu işgücünün olduğu çevre coğrafyalara uzanması üzerinden yürüyen bir sistemdir.

Bu anlamı ile herhangi bir coğrafyada kurulan kapitalist tarımsal üretim ilişkileri (i) işgücü olarak birbirleriyle bir kutuplaşma içerisinde var olabilen, (ii) birbirlerini var eden ve (iii) farklı artıdeğer üretimine dayanan bir ekonomiyi oluşturur (I. Wallerstein, 1982:92).

Modelde öngörüldüğü gibi batı (Merkez) ekonomileri tam-proleter olma eğiliminde olan daha fazla teknik/uzman/ücretli işçi sınıfına dayalı bir ekonomidir (I. Wallerstein, 1979:293). Kısmen veya tamamen kapitalist olmayan doğu (Çevre) ekonomisi ise daha çok üretiminde teknoloji konsantrasyonu gerektirmeyen meta üretiminde, emek yoğun ve tam olarak metalaşmamış nitelikteki ve sürekliliği olmayan işgücünü barındırma eğilimindedir. Kısmen veya tamamen kapitalist olmayan ekonomiler, emek karşılığı elde edilen gelirin ve emeğin kontrolünün tam olarak proleter bir formda yürütülmediği bir ekonomi olarak tanımlanmaktadır. Wallerstein, Dünya-ekonomi’sinin farklı kuşaklara genişleme

Coğrafi anlamda bölgeler, fiziki özellikleri üzerinden ve sadece bir başka bölgeye göre tanımlanmaktadır. Wallerstein, üçlemenin birinin diğerinden olduğu kadar her birisinin de kendi içerisinde, üretici güçleri, toplam hanehalkı gelirleri ve sermayenin birikim mentalitesi, yani üretim ilişkileri ile farklı olacağını söyler (Wallerstein 1983:30). Bir başka deyişle merkez-çevre ayrımı, dünyanın bir kısmına, bölgesine vs. işaret eden coğrafi bir bölümlenmeden ziyade bir bütünsel kuşak olarak, birinin diğerine göre veya içerisinde barındırdığı sosyal işbölümünün ilişkisel hiyerarşisi üzerinden tasnif edilmektedir. Zira Wallerstein bunu çok net ortaya koyar: “zone kavramı, ekonomik olarak karmaşık ve birleşik bir ilişkiselliği işaret ederken, “bölge” kavramı hanehalkının da içerisinde yer aldığı ve birincil ekonomik ilişkiler üzerinden tanımlanabilecek daha küçük bir birimi ifade etmektedir (Wallerstein and Smith 1992:21).” Dünya-sistemi literatüründe kullanılan zone kavramı yerine Türkçe çevirilerde kullanılan “bölge” kavramının yetersiz kaldığı düşünülerek “kuşak” kavramının kullanılması önerilmektedir. Çalışma boyunca, “kuşak” kavramı Zone anlamında kullanılacak olup aksi kullanımlar italik olarak belirtilecektir.

rasyonelitesini, çevre ekonomilerde tam-proleter olmayan hanehalklarının ucuz işgücü sunma rasyonelitesine bağlamaktadır. Bir başka deyişle, çevre ekonomilerin kapitalist olmayan veya yarı proleter olan hanehalkı, tam proleter işgücünden ücretlilik durumu ile ayrıştığından çevre ekonomilerinin merkeze göre daha ucuz üretim yapabilmesi imkanı ortaya çıkmaktadır. Çevre ekonomileri, tüm üyelerin katılımıyla farklı kaynaklardan elde edilen gelirleri kontrol eden hane'nin ve hane'nin kontrol ettiği ve haneye bağımlı işgücünün (hanehalkı) varlığı ile sistem içerisindeki işbölümüne bağlanmaktadır (Tomich, 1990:43). Ellis hanehalkı kavramlaştırmasını cinsiyet körlüğü ile suçlayarak hane içerisinde gömülü olduğu güç ilişkilerini görülmeyen kıldığını iddia etmektedir (Ellis, 2008).

Hanehalkı kavramlaştırması Dünya-ekonomi'si tartışmasına göre, bireyin ait olduğu biyolojik ve sosyal bağların bütünsel yapısını işaret ettiğinden sadece emek-sermaye karşıtlığında/n ve ücretlilik ilişkisinde/n ibaret olmayıp, üyelerinin emeğini kontrol edebilen küçük meta üreticisi niteliğindeki sosyal bir yapı olarak ele alınır (C. Chase-Dunn, 1983 and 1991). Bireysel faydayı kolektif çabada somutlaştıran hanehalkı kavramı, klasik anlamda iptidai bir formda kan bağına dayalı sosyal ilişkilerden ibaret ailevi türden bir birliktelik anlamına gelmemektedir. Hanehalkı, üyelerinin zorunlu bir akrabalık bağı ile bağlanmadığı gibi aynı mekanda ikamet etme şartının oluşmadığı sosyal bir yapıdır da aynı zamanda (I. Wallerstein, 2004:66). Söz konusu hanehalkı, bireylerin yaşamlarını sürdürebilmesi için gerekli temel kaynakları, çeşitli kanallardan temin ederek ortak olan bir havuzda toplayarak üyelerine ihtiyaç halinde sunabilen ve biyolojik olmaktan öte sosyal olarak örgütlenmiş temel bir birimdir (Friedman, 1984; I. Wallerstein & Smith, 1992a). Bu anlamıyla, hanehalkı, kapitalist Dünya-ekonomi'sinin operasyonel olarak yaratmış olduğu devlet, sınıf, statü-grupları vb. kurumlarından bir tanesi olarak ele alınmaktadır.

Bu kurumsallık, üç temelde hem işlevsel hem de enstrümantaldır. Öncelikle söz konusu sosyal grupların üyesi olan ücretli işgücü (klasik tanımıyla proleter), ulusal ekonomilerin kendi dinamiklerine veya ulusal ekonomilerin Dünya-ekonomi'si içerisindeki pozisyonlarına (uluslararasılık) göre değil, dünya olarak bir ekonomi içerisindeki konumlarına göre farklılıklar göstermektedir. İkincisi, Dünya-ekonomi'si açısından proleter kategorisinde toplanılabilecek tek ve homojen bir sınıfın varlığı ne işlevsel ne de enstrümantal olabilir. Son olarak, işgücünün kontrolü açısından merkez ve çevre ekonomilerindeki üretim ilişkilerinin kapitalist örgütlenişi ve kontrolü, klasik anlamda kapitalizm olarak değerlendirilen merkezdeki üretim ilişkileri ile aynı değildir. Dolayısıyla, kapitalist Dünya-ekonomi'si, biri diğerine bağımlı iki kutuplu sınıfın varlığı ve sadece kapitalist üretim ilişkilerine bağlı tek bir gelir türü -ücretlilik teziyle açıklanabilecek ilişkilerden ibaret değildir.

Dünya-sistemi teorisyenleri emek tartışmalarında iki önemli yaklaşım üzerinden sınıf analizi yapmaktadırlar. İlk olarak emek kavramını gelir getirici bir aktivite olarak ele alırken gelir getirici faaliyetlerin sadece kapitalist –ücretli bir form ile sınırlandırılmayacağını ileri sürerler. Ploeg'in tartıştığı haliyle özellikle geçici tarım işçiliği, uzmanlaşmış, pazar yönelimli ve maaşlı işçilerden kurulu bir sistem olarak tasavvur edilir (Ploeg 2008). İkinci olarak kapitalist-dünya-ekonomi'sinin sadece tam olarak ücrete bağımlı bir işgücünü (tam kapitalist hanehalkı) kullanarak sonsuz sermaye birikimini gerçekleştiremeyeceğini dolayısıyla yarı kapitalist hanehalkı kullanımının kaçınılmazlığını ileri sürerler. Tam tersine kâr realizasyonunu artıracak düşük işgücü maliyetleri, kısmi kapitalist veya hiç bir şekilde kapitalist olmayan, bir başka deyişle hanelerin toplam gelir maksimizasyonu ile düşük işgücü maliyetlerini sübvansede edebildiği hanehalkının kullanımıyla mümkün olabilecektir.

Burada birinci iddia, Dünya-ekonomi'sinde proleter sınıfın *rasyonelliğinin*, bir *tek-başlılık* içerisinde değil sosyal bir rasyonelitenin belirleyici olduğu bir çerçevede tartışılması gerektiği üzerinedir. Hanehalkı olarak tanımlanan bu sosyal topluluk, çeşitli gelir kaynaklarını kolektif

olarak üyelerinin hayatlarını sürdürebilmek için uzun bir dönem boyunca, “gelir-havuzu ünitesinde” birleştirilerek paylaşan bir grup insandan oluşmaktadır. Hanehalkı olarak tanımlanan bu sosyal grubun, gelecekte üyeleri için riskleri azaltma ve toplam hanehalkı gelirlerin maximizasyonu rasyonelitesiyle hareket ettiğini ve üyelerinin emek zamanlarını kolektif bir havuza aktararak her birisinin ihtiyaç duyduğunda diğerlerinin emek zamanından yararlanabileceği bir fayda sağladığını görüyoruz.

Sosyal rasyonelite olarak ortaya çıkan bu fayda, ancak hanehalkının her birisinin sürekli olarak bir ücrete bağlanmadığı, yani gelirin sadece üyelerin kendi yaşam boyu aktiviteleri için kullanma zorunluluğunun oluşmadığı durumlarda ortaya çıkabilir. Böylesi bir hanehalkının toplam ücretlerden elde ettiği geliri, toplam ömür boyu elde ettiği gelirin bir kısmını oluşturur. Ağırlıklı olarak toplam hanehalkı geliri ücret-gelire bağlı olmadığı için Wallerstein, bu haneyi *yarı-proleter hanehalkı* olarak tanımlar. Bir diğer hanehalkı tipinde ise hanenin toplam ömür boyu gelirin yüzde elli ya da daha fazlasını ücret-geliri oluşturur. Yaşam-boyu gerekli ücret, hanehalkı üyelerinden birinin, hane dışında bir üretim sürecinde gerçekleştirdiği çalışma karşılığında, hanehalkı dışında bir birim tarafından yapılan, dönemsel ya da sürekli ödeme olarak değerlendirilmektedir (Wallerstein, 2004). Ağırlıklı olarak hanenin toplam geliri ücret-gelire bağlı olduğu için Wallerstein, bu haneyi *proleter hanehalkı* olarak adlandırır. Ücret olgusu, çok farklı işlevlere ve formlara sahip olduğundan kapitalist birikim sürecinin devamlılığı ile doğrudan ilintilidir.

Bir üretim ilişkisinde özgür olduğu varsayılan işgücünün bir meta olarak alınıp satılabilmesi, kapitalist üretim biçimini diğer üretim biçimlerinden ayıran en temel göstergedir (Tomich, 1990:34). Fakat, Wallerstein sınıf ilişkilerinin ve sınıflar arası kutuplaşmanın, kapitalizmin yerelde tek taraflı ortaya çıkışından ibaret olmayıp, devletler-arası bir yapıda eş-zamanlı olarak değişen mekânsal ve zamansal ölçeklerde (Tomich, 1990:64) çoklu, ayrışık ve istikrarsız olarak geliştiğini ve ortaya çıktığını ileri sürmektedir (Tomich, 1990:38). Bu yapı içerisinde, rasyonel olduğu öngörülen birey, yaşam boyu sadece ücret karşılığı elde edeceği gelire bağımlı olmadığı gibi sınıf örüntüsü de sadece yaşam boyu ücrete bağlı bireylerden ibaret değildir.

Dolayısıyla, bireyin, özellikle çevre ekonomilerde, sürekli tam-zamanlı ücretli işçi olmadığı iddiası ortaya atılmaktadır. “*Tam-proleter olmayan emek*” ayrımı, bireyin harcamış olduğu sosyal emek zamanının *her zaman paraya (ücrete) dönüşmediği durumların* da olduğu anlamına gelmektedir. Söz konusu ücretin oluşmamış olması bireyin faydasının olmadığı anlamına gelmemektedir. Fakat bireyin faydası, bireyin kendisinin de çıkarını gözetken kolektif yapının -hanehalkının bir parçası olmaktan kaynaklanmaktadır. Bu fayda, bireyin kendi emek zamanını gelecekte ihtiyacı olduğunda kullanmak üzere bir başka üye için rezerve etme rasyonelitesinin temelini oluşturur.

Kapitalist-dünya ekonomisi, bu sosyal rasyonelite aracılığıyla, iş gücünün bulunabilir ucuzluğunu ve ihtiyaç duyulduğunda kısa dönem emek arzını en üst seviyede tutmak için hanehalkı kurumunun işlevsel kullanımı yönünde sistemik bir baskı oluşturur (Wallerstein, Martin, & Dickinson, 1982:438). Bu anlamda hanenin gelir getirici stratejileri, üyesi olan işgücünü yarı kapitalist ve kapitalist olmayan bir nitelikte tutmasına yardımcı olmaktadır.

2. Toplam Gelir Stratejileri

Daha önce değinildiği gibi, Wallerstein toplam gelir açısından işgücü ücretlerinin önemli olduğunu fakat belirleyici olmadığını ileri sürmektedir. Örneğin, ücretli emek formunda gelir olan bir ödemenin sadece nakdi olduğunun varsayılmasını doğru bulmamaktadır. Hanehalkının kısmi veya tam zamanlı olarak içerisinde olduğu üretim süreçlerinde ödemelerin çoğu zaman aynî formlarda da yapılabildiği görülmektedir. Bireyin emek zamanına karşılık olarak yapılan

aynı veya nakdi ödemeler, Wallerstein ve arkadaşlarına göre hanehalkının toplam gelir stratejisi açısından çok büyük değişiklik getirmemektedir. Ama bu esnek ödeme biçimi, kapitalist üretim zincirinde maliyetlerin azaltılması amacıyla kapitalist meta üretiminin sistemin bir parçası olan ve bu ödeme şeklini mümkün kılan ekonomilere kaydırılmasının en önemli nedenlerinden birisidir (I. Wallerstein et al., 1982:438).

Wallerstein hanehalkı açısından ücret gelirleri dışında elde edilen bir başka gelir türünün daha mevcut olduğunu ileri sürmektedir: “hayatı idame ettirmek için zorunlu olan şeylerin yapılması”. Söz konusu çalışma, herhangi bir şey satın almaksızın hayatı sürdürmek için hanehalkının kendine yetecek şeyleri üretme faaliyetidir (I. Wallerstein, 2004). Bu faaliyet sıklıkla “geçimlik” faaliyetler olarak adlandırılır. Hanehalkının sahip olduğu ya da satın aldığı malzemeleri kullanarak, bunları dönüştürmek suretiyle ürettiği tüketim malları bu kategoride yer alır: çiftçilerin besin yetiştiriciliğinden, şehir işçilerinin pencere önü bahçeciliğine, orta sınıfın “kendin yap” faaliyetlerine kadar geniş bir faaliyet alanını kapsar (I. Wallerstein et al., 1982:438). Kapitalizmin giderek yerel ekonomilere nüfuzu ile azalmakla birlikte, yiyecek tüketimini düzenlemek amacıyla yapılan avcılık toplayıcılık ve tarımsal çalışmalar da bu kapsamdadır. Ayrıca, hanehalkının kendisi için alkol üretimi ve elbise dikimi ve onarımı, giderek daha önemli bir gelir kaynağı olarak kendisini göstermektedir. Hemen hemen tüm hanehalkı, yeniden üretim olarak bu gelir türüne yaşamlarının bir noktasında bağımlıdır.

Üçüncü tür gelir kaynağı, geçimlik faaliyetleri de kapsayan küçük meta üretimidir. Bu üretim az gelişmiş ekseninde ekonomik açmaza bir çözüm stratejisi olarak tartışılıyordu (Bernstein, 2009). Hanehalkı sınırları içinde üretilen ve geniş bir pazarda nakit para karşılığı satılan ürünlerden elde edilen gelir kaynağıdır. Bu üretimin ayırıcı özelliği artı değer elde edilmekle birlikte üretim ilişkisinin kapitalist formda olmamasıdır. Marx bu tür üretimi, üretim ilişkilerinin köklü değişimlerinde henüz ortadan kalkmamış ikili nitelikte olan ilişki olarak tanımlar. Hızlı bir şekilde kapitalizmin tam anlamıyla gelişimiyle birlikte feodal nitelikte olan bu ilişkinin terk edileceğini öngörür. Bu yalnız üretilmiş malların pazarlanmasını değil, küçük pazarlama işlerini de içerir. Entelektüel mallar da bu grubun içindedir. Bu gelir türünde Marx artı değeri yaratanın artı değere el koyabilmesini, üretim araçlarına sahip olmasına bağlamaktadır. Üretim araçlarından yoksun kalındığında artı değer üzerinden sömürü ilişkisinin gerçekleşeceğini öngörür. Fakat Wallerstein, bir hanehalkı stratejisi olarak çok ucuza çalıştırılan bir üyesinin elde edeceği gelirden kaybını -mülkiyet ilişkisine ek olarak hanehalkının toplam gelir (artı değer) havuzundan sübvansane etmesine de bağlamaktadır. Hanehalkının toplam geliri olmadan üretim araçlarına sahip olanın her zaman yeterli düzeyde artı değere el koyamayacağını söyler.

Hanehalkı gelir stratejisinin bir başka dayanağı olan gelir ise ranttır. Ricardo'nun tanımıyla rant, hane halkının yasal olarak mülkiyetinde olan çoğaltılamayan malların kıtlığından kaynaklanan ve hanehalkı dışında herhangi birisi tarafından bu malların kullanılmasından elde edilen gelirden alınan paydır. Fakat Dünya-sistemi yaklaşımında, yasal mülkiyeti hanede olan ama hane tarafından kullanılmak üzere bir başka kişiye veya kuruma devredilen tüm varlıklardan elde edilen kira, faiz, menkul kıymetler borsa gelirleri vb. tüm gelirler de bu grupta kabul edilmektedir. Sermaye yatırımı ya da sermaye gelirinden elde edilen kazanç, ilk bakışta teorik olarak sermayenin kapitalist ekonomik sürece dahil edilmesi olarak tartışılabilir. Ama Wallerstein ve Smith (I. Wallerstein & Smith, 1992b) sermaye sahibinin gelirinin klasik anlamda ücret olarak tanımlanamayacağını ile sürer. Pratik anlamda bu gelir türü klasik anlamda çoğaltılamayan mallardan elde edilen gelir türüyle eş değer niteliktedir.

Son olarak ücretli formda olmayan gelir türünden sayılan transfer ödemeleri olarak adlandırılan bir gelir türü daha vardır ki karşılığında sosyal emek zamanı gerektirmez. Transfer ödemeleri, doğum, evlenme veya ölüm gibi zamanlarda bir kuşağın başka bir kuşağa hediye ya da borç

vermesi suretiyle elde edilen gelirdir. Bu gelir türü bireysel düzeyde olabileceği gibi komünal düzeyde de olabilir. Sigorta sistemiyle elde edilen gelir de transfer ödemesi olarak kabul edilir. Bu süreçlerin sonunda kişi fayda da sağlayabilir, zarara da uğrayabilir. Fakat her durumda bu gelir türü, hanehalkı gelir maximizasyonu stratejilerinde hatır sayılır bir hesaplanılabilirlik ve öngörülebilirliğe sahiptir.

İlk bakışta ücretler dışında olan bu gelir getirici aktivitelerin, kapitalist üretim ilişkileri açısından bir önemi olmadığı ileri sürülebilir. Zira ücret durumu, klasik anlayışta kapitalist üretim ilişkisinin olası tek gelir getirici ilişkisi olarak ele alınmaktadır. Bu durumda minimum ücret, en basit anlamda bir işçinin yaşamını devam ettirebilmesi için gerekli olan ücret olarak tanımlanmaktadır. Herhangi bir hanenin, üyelerinin tamamının yaşam boyu ücretli işçi olması elbette hanenin veya ailenin gelir seviyesini artıracaktır (I. Wallerstein, 1982:96).

Fakat kapitalist sistemin sonsuz sermaye birikimi eğilimi, sermayenin organik bileşenleri üzerindeki baskıyı artırarak ücretlerin sürekli olarak düşürülmesini gerektirir. Bu anlamda daha çok merkez ekonomilerde görülen tam-proleter haneler kapitalizmin kendisini gerçekleştirmesi önünde bir engel teşkil eder. Wallerstein herhangi bir bireyin ait olduğu bir hane içerisinde bir başka birey ile birlikte gelirlerin maximizasyonu ve risklerin minimizasyonu rasyonelitesi ile yaşamı ortaklaşa yürüttüklerini, dolayısıyla hanenin farklı gelir kaynaklarını mobilize ederken en az bir veya birden fazla üyesini hane içi emek olarak kullanılması için boşa çıkarabildiğini ileri sürmektedir.

Wallerstein’e göre yukarıdaki farklı gelir türleri, büyük bir işgücü kaynağının hanenin kendi kaynakları ile yaratılması anlamına gelmektedir. Zira hanelerin toplam gelir elde etme stratejileri üyelerinin temel ihtiyaçlarını karşılayabildiğinden, üyelerinin zaman zaman ucuz işgücü olarak sermayenin emrinde çalışabilmesine zemin hazırlamaktadır. Farklı gelir kaynaklarını mobilize edebilen bir hanehalkı, herhangi bir üyesini minimum ücret gözetmeksizin kısa süreliğine veya düşük ücretle bir üretim sürecine yönlendirebilir. İşgücü maliyetinin, geçici ve/ya ücret gelirin doğrudan bağımlı olmayan bir işgücü tarafından düşürülmesi, aynı zamanda herhangi bir üyesini ücretli olarak işe gönderen bir hanehalkının de üretim sürecinde kapitalistlere karşılığını almaksızın çalışmış sayılacağı anlamına gelir (I. Wallerstein, 1982:97). Bu anlamda tam kapitalist olmayan işgücü, Dünya-ekonomi’sinin sonsuz sermaye birikimi için gerekli olan ucuz işgücü anlamına gelmektedir.

Kırsal alandaki mevcut bulunan üretim biçimleri dikkatle incelendiğinde hanelerin iki başat özelliği dikkat çekmektedir: Kendisi için üretim ve piyasa için üretim. Birincisinin ikincisi için önkoşul olduğu bu üretimlerden her ikisini de yapabilmek, kırsal hane üyelerinin tamamıyla emek piyasasına eklemlenmeyerek hane içi emek olarak üretime katılmaları ile mümkün olmaktadır. Ancak *Köylülük*, ilkesel olarak geçimlik üretim yapma sınırlılığı ile ele alınmaktadır (Kılıçbay, 1985, Geçgin, 2009). Kılıçbay, köylülüğün yeniden üretimini sağlayacak optimal bir büyüklüğün gerekli olduğunu söylemektedir. Fakat köylü giderek topraksızlaşma ile karşı karşıya kalarak proleterleşme eğilimine girer (Candan vd., 2013). Boratav ise küçük meta üretimi ile köylünün, emek olarak sermaye ile üretim ilişkisine girdiğini söyler (Boratav, 2011). Bu ilişkinin zorunluluğu ise köylünün toprak büyüklüğü dışında işletme sermayesinden yoksun oluşu ile de doğrudan ilintilidir. Ayrıca “kullanılan teknoloji, ücretli iş gücü kullanımı, ürün türü gibi ekonomik ve sosyal göstergeler de birer tabakalama ölçütü olarak kullanılabilir (Altan, 1987:38).” Fakat ikinci üretimin her zaman gerçekleşmesinin, köylü hanelerin sermaye olanaksızlığı nedeniyle mümkün olmadığını görüyoruz. “Sahip olunan toprak, özellikle bizim çalışma alanımızdaki köylü hanelerini doyurmaktan ve köylünün yeniden üretimini organize edebilmekten çok uzaktır (Gülçubuk 2012).” Dolayısıyla köylünün toprağa dair yatırımı, genellikle niteliksel bir dönüşümüne yol açmayan hane-içi emek miktarı ile sınırlı bulunmaktadır.

Hem geçimlik hem de piyasa odaklı üretimi mümkün kılan toprağın köylü ve rantiyer arasındaki kısmi olarak orantısız paylaşımı, kırsal alandaki emeği sahip olduğu toprağında “geçimlik-gerekliklik” amacıyla ve sahip olmadığı topraklarda ise artık-ürüne bağlı olarak şekillendirmektedir (Kula, 1985). Dolayısıyla “köylü, piyasa ile üretici olarak çok kısıtlı bir ilişki içerisinde (Kula, 1985:64).” Kulaya göre girebileceği ilişki, genellikle sahip olmadığı topraktaki üretim ile sınırlıdır. Hanede mevcut kişi sayısı fazladır, hane büyüklüğü beklenildiği şekliyle Türkiye ortalamasından fazladır (Benek ve Ökten, 2011; Kula, 1985; Semerci vd. 2014; Toksöz, 2012; Uysal ve Kesim, 2014; Yıldırak vd. 2009). Bu ilişkiden elde edilen gelir, bir yandan köylünün az miktardaki toprağından ve/ya üretimin mevsimselliğinden kaynaklanan daralan geçimlik ekonominin eksikliğini giderecek diğer yandan da kırsal hanenin işgücü olarak yeniden üretilebilirliğini mümkün kılacak bir kaynak olarak görülür. Dolayısıyla köylülüğün yeniden üretimini sağlayan, ileri sürüldüğü gibi optimal bir büyüklükten daha çok emek gücünün hane kontrolünde artı değer üretimine entegre olmasıdır.

Bu çalışma kırsal hanelerin kendilerini yeniden üretebilmeleri açısından tarımsal üretim sürecindeki geçici bileşenler olan emek ile sermayenin arasındaki ilişkinin kuruluş örüntülerini ve dinamiklerini anlamayı amaçlamaktadır. Bu ilişkinin liberal postulada öngörüldüğü gibi *özgür* emeğe ve/ya rekabete bağlı *rasyonel* formda oluşmadığı, bu çalışmanın gerekliliğini aleni şekilde ortaya koymaktadır.

3. Tarımda Kadın Emeği Sorunsal

Sanayi alanında olduğu gibi elbette kapitalist tarımda da emek gücünün cinsiyetçi bölünümü üzerinden sermayenin çıkarının en üst seviyede tutulması kapitalist üretim ilişkilerinin ekonomipolitik gereğidir (Standing, 1989; Razavi, 1999). Hane içi emeğin cinsiyetçi yapısı, güvencesiz emek formunu ortaya çıkarırken aynı zamanda da güvencesizlik üzerinden diğer etkenlerin de belirleyici olduğu çoklu ayrımcılık durumunu ortaya çıkarmaktadır (Nurol ve Ünal; 2018:59). Çalışmamızda, tarımsal alandaki üretim ilişkilerinin, yapılan işlerden elde edilecek olası verimle ilintilendirilerek, büyük oranda kadın ve/ya çocuk emeği üzerinden sürdürüldüğünü biliyoruz. Bu çalışmada öncelikle emek bahsi geçtiğinde çocuk ve kadın emeğini, çocuk ve kadın emeği bahsi geçtiğinde de en ucuz (İlkkaracan ve Tunalı) *hane içi* emeği kastediyor olduğumuzu belirtmeliyiz. “Tarlada, evde yoğun emek harcayan kadınların toplumsal konumları “ücretsiz aile işçisi” olarak tanımlanır (Sirman, 1991:30).” “Tarım sektöründe çalışan mevsimlik tarım işçisi ailelerin en temel ayırıcı özelliği topraksız/mülksüz olmalarıdır (2011, aktaran Candan ve Günel, 2013).” Fakat bu durum, kadının emeğinin olası verimliliğini temel alan sanayi üretimindeki gibi kadının işçi olarak üretim ilişkisine üretimin belirleyici öznesi olarak sokulmasını kaçınılmaz kılmamaktadır. Dolayısıyla, ilk açıklamanın gereği olarak, tarım alanında üretim ilişkilerinin gerçekleşmesinde emeğin ekonomi-politiğine ek olarak emeğin sosyo-politiğinden de bahsetmenin bir ihtiyaç olduğunu belirtmek gerekiyor.

Yapılan derinlemesine ikili görüşmelerde kadının, sermaye karşısında doğrudan birer özne (emek) olmaktan öte sosyo-kültürel dinamiklerle, özellikle hane reisi erkeğin (koca veya baba formu dahil olmakla birlikte bunun dışındaki erkeklik formları da geçerlidir) aracılığıyla, dolayına giren üretimin aracı enstrümanlarından birisi haline getirildiği ortaya konulmuştur. Sözü edilen kadın emeği, feodal bir formda dolaysız olarak sermaye ile ilişkiye giremeyen ve bundan dolayı da ekonomi-politik içerisinde meşruluğu konu edilmeyen bir tür emek olarak değerlendirilmektedir. Bu emek türü, sermaye ile gerek ücret gerekse sömürü ilişkisine dolaysız ve kendi kontrolünde ve isteği ile giremezken değeri ürettiği iddia edilen emek türü olarak, patriarkal yapının sosyopolitik denetlemesi, kontrolü ve tasarrufu ile şekillenmektedir (Geçgin, 2009). Geçgin’in konu ettiği yapı, erkeğin kadın emeğini ele geçirme ve kontrol etme biçimi olarak “feodal” formu göstermekle beraber tam olarak kapitalist formdaki bir üretim

biçiminin merkezinde yer bulmaktadır. “Ekonomipolitik kapsamında kurulan mülkiyet ilişkisi, doğrudan emekçinin, üretim araçları sahibi karşısındaki bağımlılığının özelliklerini ve sınırlarını belirlerken” (Erdost, 1988: 22),” sosyo-kültürel formun egemen yapısı da sermayeden önce kadının erkeğe göre sınırlılıklarını ve ona bağımlılığını belirlemektedir.

Ataerkil anlamda, kadın emeğinin ne tür bir formda işbölümü dolayımına tabii olacağını ve bu işbölümünde kadın tarafından yaratılan artı değere nasıl el konulabileceğini, mevcut toplumsal yapılar ve egemen kültürel formlar belirlemektedir. Bir başka deyişle, kapitalist üretim ilişkisinde ortaya çıkarılan artı değere el konulma sürecinin, mevcut toplumsal ve kültürel çerçevede kurulu egemenlik ilişkilerden ayrı bir ilişki formu içerisinde değerlendirilmemesi gerekmektedir. Geçgin çalışmasında sömürü, dışlama ve egemenlik ilişkilerinde bileşenlerin birbirinden izole edilmiş alanlarda gerçekleşmeyeceğini haklı olarak tartışır. Dolayısı ile özel alan olarak ayırmaya kalktığımız hane içi ilişkiler ile emeğin doğrudan üretim ilişkisine girdiği alanı birbirinden ayırmak mümkün değildir. Bu bağlamda, toplumun genel yargısına paralel olan aile formunun, cinsiyet modellerine dayalı kurulu ve ailenin kendisini sosyal bir birim olarak yeniden üretmesinde etkin olmuş bir hane-içi işbölümüne bağlı olduğunun altını çizmemiz gerekiyor. Buna ek olarak hane içi işbölümünün hem bir sonucu hem de bir nedeni olarak, hane içi hiyerarşik ilişkilerin bireyin her türlü ediminde belirleyici olduğunu da belirtmekte fayda var. Dedeoğlu çalışmasında bu hane içi eşitlenemeyen ilişkilerin, “ailenin devamlılığını sağlamaya ilişkin üretim, yeniden-üretim gibi faaliyetlerin” ve varolan gelirlerin ve kaynakların aile bireyleri arasında dağılımının da eşitsiz olmasına neden olduğunu tartışır (Dedeoglu 2018:141).

Fakat söz konusu eşitsizliğin salt özel alanın düzenlenmesinden ibaret olmadığını da altının çizilmesi gerekmektedir. Bir başka deyişle, hiyerarşiye dayalı emeğin dolayımındaki sömürü ve egemenlik ilişkisi, ilk elden ve sadece özel alanda yürütülüyor değildir. Ya da daha genel ifadeyle emek ve sömürünün toplumsal kodlarla sürdürüldüğü alan, aslında sadece özel olarak tanımlanamaz. Sahadan elde ettiğimiz bilgiler ışığında, üretim ilişkilerinde emek-sermaye ilişkisine ek olarak emeğin kendi bileşenlerine ayrıldığında *zihin (aracılık)-beden (doğrudan emek)* ilişkisinin de var olduğunu ve bunun da ilki kadar “emeğe el koyma” üzerinden kurulduğunu söyleyebiliriz. Bir başka deyişle “ sadece ev içinde ve ev dışında (Hart, 1995: 41)” birbirinden ayrı alanlarda değil, her ikisinin de hem neden hem de sonuç olduğu eşzamanlı etkileşimsellik formunda kurulduğu ortadadır.

Akrabalık ilişkileri, cinsiyete dayalı işbölümü ve patriyarkal ilişkilerin sadece sosyal yaşamın yeniden üretimini sağlayan özel hayatı değil (Dedeoglu 141), aynı zamanda kültürün dolayımı ile üretim ilişkilerini de organize ettiğini görüyoruz (Daly, 1989; Payne, 1991; Ruspini, 1999). Bunun tersi de aynı derecede geçerlidir.

Hanede varolan kadının potansiyel emeği, ücretsiz işçi olarak ev-içi yeniden üretimden sorumlu iken, aynı zamanda da boş zaman faaliyeti gibi yanlış bir algıya tabii olan ve aileye *ek ücret* getiren faaliyetlerde de kullanılmaktadır (Kabeer, 1994). Kadının hane gelirine katkısı tartışmaları hep boş zamanın değerlendirilmesi aksı üzerinden yürütülmektedir. Klasik bir algıyla, ailenin kontrolünde bulunan emeğin çeşitli faaliyetler arasındaki rasyonel dağılımından bahsedilmektedir. Bu Kula'nın, kırsal hane emeğini türdeş olmayan emek olarak tanımlaması ile daha da belirginleşir. Özellikle mevsimsel dönemlerde bu türdeş olmayan emeğin birisinin –erkeğin- geçici olarak sanayi içerisinde kullanımda olduğunu dolayısıyla tarımsal geçici üretimin ve işçiliğin kadın tarafından üstlenilme zorunluluğunun altı çizilir (Kula, 1985:73). Bu varsayım, kararların aile içinde birlikte ve eşitlikçi bir temelde alındığı varsayımına dayanır ki o zaman *hanenin kontrolündeki emek* nosyonuna karşıt bir argüman geliştirmiş oluruz. Hanenin ataerkil yapısı aracılığıyla kurulan hane içi ilişkiler birer eşitsiz güç ilişkisi formundadır. Bu eşitsiz güç ilişkileri, kendisini sınırlı kaynakların kullanımında toplumsal

cinsiyet farkları olarak ortaya koyacaktır (Toksöz, 2012:87). Burada bu birlikteliğın ve eşitliğin geçerliliğini ölçebilmenin tek yolu emegın yarattığı artı değerin nasıl kullanıldığının analizidir. Piyasa faaliyetlerine katılmayan, dolayısıyla da klasik ekonomik yaklaşımın tabiriyle değışim değeri üretmeyen kadın emegi, hane emegi olarak geçici tarım işçiliğinde üretim ilişkilerine girdiğinde (Aydın 2002) üretilen değerin nasıl kullanıldığı önem taşımaktadır.

Çalışmamızda elde edilen bulgulara dayanarak hane içi yeniden üretim ilişkilerine değil hane dışı üretimde yaratılan değerin kullanımına bakılarak geçici tarım işçi hanelerinde bütün üretim karar mekanizmalarının erkek denetiminde yürüyor olduğunu söyleyebiliyoruz. Geçici tarım işçiliğinde kadın sadece kullanım değerinin üretimi ile sınırlı olmadığı gibi erkek de sadece değışim değeri üreten tek cinsiyet olmamasına rağmen, artı degere el konuluş biçiminde bir değışme gözlemlenmemektedir. Bir başka deyişle, hane içi ile sınırlı olan kadın emegi sermaye ile bir değışim değeri üretme ilişkisine girdiği halde üretken kabul edilmemektedir.

Dolayısıyla, özellikle üretim ilişkilerinin kuruluşunda rasyonellik olgusunun dışında başka belirleyicilerin olduğunu da düşünmemiz gerekiyor. Kandiyoti'nin ifadesiyle partiyarkal aile, ev kadını formunda kadının emegini ve katkısını görünmez kılarken hane dışında da kadının emegine doğrudan el koymaktadır (Kandiyoti, 1988: 279). Bu el koyma geçici tarım işçiliğinde kadının gelirine dolaylı olarak el koymanın ötesinde, sosyopolitik bir formda oluşmaktadır. Bu sosyopolitik form kendisini en geniş ifade ile, erkeğin kadın emegini bizzat kendi dolayımı ile sermayeye sunarak gelirine doğrudan hane geliri olarak el koymasında gösterir.

Bir başka deyişle buradaki tespitimiz geçici tarım işçiliğinde aracılık ilişkisinin sadece sermaye ile emek arasındaki bilindik araçları kapsamadığı ve önemli aracılık formunun baba-eş konumu ile sınırlı olmayan hanereisi tarafından yürütüldüğüdür. Kadının emegi değer yaratmak üzere doğrudan emek-sermaye ilişkisine alınmak yerine, kendisi adına haneresinin aracılığıyla sosyopolitik yapı üzerin/e/den kullanıma sunulmaktadır. Sonraki bölümde ilk elden klasik aracı formların oluşum ve işleyişini detaylandıracağız. Takip eden bölümde ise aracılık ilişkilerinin sosyo-politik dinamiklerine odaklanılacak.

4. Tarımda Aracılık Formlarının Ekonomi Politikği: Hanereisi Olarak Çavuş

Geçici tarım işçileri ile ilgili olarak yapılan çalışmaların tamamına yakınında aracılık ilişkilerinin sermaye ile emek ikilisi arasında geliştirildiği tespiti yapılmaktadır. Fakat çalışmamızın iddiası; aracılık formlarının emek-sermaye ekseninden hanereisi formuna yükselerek emegın sosyal ve politik kontrolünü de sağlayabildiğidir. Bir başka deyişle aracılık mekanizması –çavuşluk, hem emek-sermaye ilişkisi hem de birey-hanereisi ilişkisi formunda tarımsal geçici emegi kontrol etmektedir. Dolayısıyla, aracılık ilişkilerinin talip olduğu işlevlerin sadece işin bitirilmesiyle sınırlı olmayacağını da söylemeliyiz. Aracılık sistemine atfedilen en önemli işlev, daha çok kurumsal olup işgücü arzında veya talebinde karşılaşılan sorunların giderilmesidir. Çalışmamızda bu oldukça belirgin bir durumdur. Örneğin bağımsız çalışan ailelerin geldikleri bölgede hemen iş bulamarak bütçeleri için hatırı sayılır bir süre işsiz kalarak birikimlerinden harcama riskleri, aileyi emek-sermaye ilişkileri kapsamında bağımsız çalışma yerine aracılık sistemine dahil etmektedir. Gelen'in çalışması hane üyelerinin çavuşun ekibinde ve emrinde çalışmasının daha çok karlı ve güvenli görüldüğünün altını çizmektedir (Gelen, 2008:96).

Tarımda geçici emegın aracılık sisteminde sürdürülüyor olmasının tek gerekçesi iş-güvencesi değildir elbette. “Talep ve arzın yönetimi olarak adlandırabileceğimiz bu işlev, bölgelere göre değışmekle birlikte dayıbaşı, elci, veya çavuş formlarında yerine getirilmektedir (Karaman ve Yılmaz, 2011:224).” Karaman ve Yılmaz bu araçların işçi ve işverenden belli miktarlarda komisyon alarak arabuluculuk hizmetleri verdiğini ve “işveren için işçi, işçi için ise iş ve ücret garantörü” olarak görüldüğünü belirtmektedirler (Karaman ve Yılmaz, 2011:224: Gelen,

2008:95). Söz konusu işlevler, bizim çalışmamızda da işin temel yapısını oluşturmakta ve geçici tarım işçilerinin iş bulmaları, çalışma alanlarına ulaşmaları ve ek olarak orada konaklamaları ve yapılması gereken işin niteliğinin bilinmesi ve kontrolü gibi işleri kapsamaktadır.⁴

a. Ekonomik Anlamda Bağımlılık İlişkisi: Nakdi-Ayni Kredi Sistemi

Söz konusu aracılık hizmetlerinin işlevleri detaylandırıldığında, daha farklı işlevlerin görünmez bir şekilde ilişkilere içkin olarak yerleşmiş olduğu görülmektedir. Bu görünmeyen işlevler, bir teamül oluşturmuş ve ilişkilere içkin olarak daha çok bir güven merkezli karşılıklı bağlayıcılık üzerinden harekete dönüşmüştür. Bu karşılıklı güven ve zorunluluk ilişkisi emek sömürüsünü artıracak şekilde çavuşu aracı konumundan aynı zamanda hanereisi konumuna da yükseltmektedir. Güven odaklı karşılıklılık formunda kurulu bağlayıcılık ilişkisinin iki temel ayağı bulunmaktadır. Birincisi ayakta ilişki Çavuş ile işveren arasında kurulmakta ikincisinde ise çavuş ile hane reisi veya çavuşun bildiği tanıdığı veya akraba olduğu diğer hane üyeleri ile birlikte yeni oluşturulacak ortak amaçlı çalışma hanesinin üyeleri –arasında kurulmaktadır. Her iki durumda da ilişki güven temelli kurulmakla birlikte az ya da çok *emeğin ipoteğini* getirmektedir.

i. Çavuş-İşveren İlişkisi

İlk savımız, iş için gereken emek gücünün zamanında (on-time) ve yerinde (in-time) temininin görünmeyen ikili ilişkilerin aynı anda hem birer nedeni hem de birer sonucu olarak ele alınması gereğidir. Böyle bir ilişkide, üretim dışı kalan kişisel ilişkilerine bağlı olarak işverenin çavuşa kısmi veya tam avans vermesi ve böylece kısmen gelecekte yapılması öngörülen üretimde işveren için ihtiyaç olan işgücü kullanımının hazır hale getirilmesi durumu bir çok çalışmada görülmektedir. Karaman ve Yılmaz'ın çalışması, “dayıbaşı gibi araçların işveren ile iş anlaşmalarını işverenden avans alarak çoğunlukla sezon öncesinde sözlü olarak yaptıklarını göstermektedir (Karaman ve Yılmaz, 2011:219).” Bu, kurulu güven ilişkilerinin aracılık sisteminde ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Fakat, bu ilişkilerin süreklilik arzetmesi güven ilişkisinin sürekli olarak test edilen bir ilişki olması ile doğrudan ilintilidir. Çavuş-İşveren arasındaki bir avans ilişkisinin yer almaması, söz konusu güven ilişkisinin olmadığı anlamına gelmemektedir. Bir başka deyişle avans ilişkisinin, üretim ilişkisini tek başına sistemleştiren bir güce sahip olmadığının altını çizmekte fayda var. İşlev olarak kabul ettiğimiz işgücü arzının stabilize edilmesi, avans dışında da devamlılığını sürdüren bir güven ilişkisinin sonucudur. Üretim ilişkisinde önemli bir işlevi olan güven, avans sistemine ek olarak tesis edildiği gündelik yaşamda sürekli olarak test edilmektedir. Güven, soyut bir tercihler bütünü değil, tercihleri belirleyen somut bir ilişki bütünü olarak ortaya çıkmaktadır. Güven, kuruluşundaki ihtiyaç ve karşılıklı çıkara bağlı olarak sürekli yenilenen ve aracı ile işverenin amaçlarını gözetten bir ilişki üzerinden somutlaştırılmaktadır.

Ben telefon ediyorum kaç işçi gerekiyor. Buradakiler (işveren) söyler. Daha önceden biliriz birbirimizi. Ben yirmi beş otuz yıldır bu işi yapıyorum hiç sorun çıkarmadım. Önceden yüz çadır getirirdim. Buralar hep benim işçim ile dolardı (Adıyamanlı Recep Çavuş, 40, Konaklı)

Öte yandan çalışmamızda işin karşılığı olan ücreti vermeyen işverene rastlanılmadığı gibi, gerek çavuşların gerekse aracılı-aracısız çalışan işçinin paralarını alamayacağı yönünde bir algı

⁴ Bu tür aracılık hizmetleri yasal bir düzenlemeye de konu olmuş ve “Tarımda İş Aracılığı Yönetmeliği”⁴ ile 2010 yılında resmi olarak düzenlenmiştir.

da tespit edilmemiştir. Bu durum, aracıdan daha çok işverenin ihtiyaç duyduğu işgücünün sürekliliğinde ve kontrolündeki güven ihtiyacına zarar verecektir. Zaman zaman başka çalışmalarda işverenlerin çavuşlara avans olarak nakdi ödeme yaptığı bilinmekle birlikte bizim örneğimizde daha çok aynı ödemelerde bulunduğu da tespit edilmiştir. Fakat bu ilişkinin sömürünün daha çok artmasına dönük olarak doğrudan ve küçük de olsa bir katkısının olduğunu düşünüyoruz. Çavuş-ışveren ilişkisinin dostluk formunda duygusal emek ilişkilerine taşınması en fazla yapılacak işin temiz yapılması ve nadir olmayan *küçük* ekstraların yerine getirilmesine yol açabilmektedir.

Avans sistemini takiben öngörülen sömürü, daha çok hane reisi aracılığında veya doğrudan kurulan Çavuş-Hane Reisi ilişkisinde hali hazırda işverenin lehine mevcut olan üretim ilişkisi olarak kurulmaktadır.

ii. Aracı-Hane Reisi İlişkisi

Sosyal sermaye bağlamında kurulan artı değere el koyma biçimlerinin mevcudiyeti öncelikle aracı ile geçici tarım işçileri hanelerinin akrabalığında gizlidir. Bu akrabalık aynı zamanda hanereisi kavramlaştırmasını da yeniden ele almamıza neden olmaktadır. “Tefeciler, ağalar, elçiler genelde bölge insanı ya da köylülerden birisidir. Böyle olunca aracı-işçi arasındaki ilişkiler, kanbağı-hukuki yükümlülükten çok toplumsal kaynaklı olmaktadır (Kaleci 2007: 27).” Fakat daha da önemlisi, emegın sömürüsünü kontrol eden aracı ile doğrudan kanbağına sahip olmayan hane reisi arasında mevcut olan **avans ilişkisinin** kurulmuş olmasıdır.

Çalışmamızda da aracının kanbağına doğrudan sahip olan (eş-baba) hane reislerine yaptığı nakdi avans ödemesinin, genellikle daha önce kurulan iş ilişkileri, akrabalık, veya kurulan sosyal network aracılığıyla yürütüldüğünü görmekteyiz. “Mevsimlik tarım işçilerinin yazın yapılacak işlere karşılık kışın avans alması da yaygın bir uygulamadır (Kaleci, 2004:49).”

Özellikle çalışma dışı olan kış zamanlarında hanelerin ani ihtiyacını veya eksik kalan geçimlik gelirin telafisini karşılayan nakdi avans ödemeleri, iş sezonunda hanenin tamamının emegının aracılıktan “hanereisliğine” yükseltelen *çavuş hanereisi* lehine ipotek altına alınmasını sağlamaktadır. Bu ipotek, çavuşa çalışma bölgesindeki işverenler için işçi temininde kolaylık ve ücret pazarlıklarında avantaj sağladığı gibi (Kaleci 2004:49) aracılığı hanereisi konumuna yükselterek aracılığının meşruluğu ve devamını da mümkün kılmaktadır. Bu hane formu, aynı zamanda Wallerstein ve arkadaşlarının tartıştığı hane kavramlaştırmasına eklenebilecek yeni bir hane formunu oluşturmaktadır. Aracı haneler, birbirleri ile kanbağı içermeyen ama maximum fayda üzerinden aynı maça farklı zorunluluklar nedeniyle hizmet veren bireylerden oluşmaktadır. Özellikle geçici tarım işçiliğine çıkan kişilerin belirli bölgeden ve süreklilik halinde olduğunu düşündüğümüzde, yeni hane formu içerisinde avans ilişkilerinin varlığını ve belirleyiciliğini daha iyi kavrayabiliriz.

Ek olarak bizim açımızdan işgücünün sürekliliği yanında daha da önemlisi, önceden avans sistemi ile kurulmuş üretim ilişkilerinin zorunlu çalışmaya çok daha kolay dönüştürülmesi ve bu çalışmalarda artıdeğere el koymanın farklı türlerine işlerlik kazandırmasıdır. Bir başka deyişle, bu durum sömürünün derecesinin aracı tarafından aracı lehine belirlenmesinden işçinin hali hazırda çalıştığı aracıdan *başka kimse ile çalışamaz* duruma gelmesine ve yapılan işlerin nasıl yapılması gerektiğine kadar bir dizi anlaşma ve çalışma koşullarında somutlaşmaktadır. Avans sistemi aynı zamanda işçiler üzerinde aracının sosyal nüfuzunu da artırmaktadır.

Adıyamanlı Sultan Hanım bu borçlanma durumunu şöyle açıklıyor:

...eşim dört milyara inek aldı. Görümceme de altın borcumuz var Eşim işçi. Çavuştan 300 lira da borç aldık onu ödemek için geldim.Yok kocam gelmedi. Beni çavuşa kattı. Uzaktan

akrabamız olur çavuş (Sultan, 35, Konaklı).

Sonuçta aracı hanelerin varlığı işçilerin emekleri üzerindeki kendi kontrollerini devretmelerine ve emegın özgür formdan çıkmasına yol açmış olur.⁵ Buna ileride fiyat belirlemede aracılık kısmında yeniden değineceğiz.

Boratav, küçük çiftçiliği aile emegine dayalı tarımsal yapılar üzerinden, ve capitalist çiftçiliği de ücretli işgücüne dayalı tarımsal yapılar üzerinden tanımlamaktadır. Geçici tarım işgücünün aracılar üzerinden kontrolünde Boratav iki önemli noktanın altını çizer: Birincisi, söz konusu ilişkilerde emek kapitalist üretim biçiminde öngörüldüğü gibi özgür değildir (Boratav, 2004). Tarım aracılarının emegın kullanımı üzerinde denetimi söz konusudur. İkincisi ise söz konusu üretim ilişkisinin yarı feodal bir nitelik gösteriyor olmasıdır. Tarım aracıları avans ilişkisi dolayısıyla kapitalist çiftçilerin kontrolüne girer.

“Ancak ücretli işgücü kullanımı her zaman, mutlak kapitalist çiftçilik göstergesi sayılmamalıdır. Bir tarımsal yapıda ücretli işgücü, aile emegine dayalı işgücünden daha düşük ise, bu durumda, tarımsal yapı kapitalist olarak değerlendirilmemelidir (Boratav, 2004: 41).” Geçici tarım tam da bu anlamıyla capitalist bir formda yürütölmekte fakat yöntemi üretim ilişkilerinin oldukça dışında kalmaktadır. Bu ilişkileri bir bütün olarak değerlendirdiğimizde, Boratav, tarımsal işgücünün, aracılar yoluyla, kapitalist çiftçilerin denetimi altında olduğunu ve kadın emegının dahilinde kurulan ilişkilerden çok, İşveren-Çavuş ve hane reislerinin ilişkisinden oluştuğuna destek verir (Boratav, 2004: 41–42). Bu durum, ileriki sayfalarda özellikle kadın emegının dolayımı tartışmasında daha çok belirginleşecektir.

b. Ulaşımın Sağlanması

Çavuşların aracı pozisyonlarını güçlendiren ve bir çok örnekte gördüğümüz gibi kaçınılmaz kılan bir başka işlev, geçici tarım işçilerinin çalışma bölgelerine gidişlerini tek başlarına organize edememeleri ile doğrudan ilintilidir. Bu engel, en başta geçici tarım işçilerinin bir hane olarak aracıların etrafında örgütlenmelerini ve ulaşımalarının aracıların dolayımıyla yapmalarını zorunlu kılmaktadır.

Bu sorunun detaylı bir devamı olarak ortaya çıkan bir başka sorun ise konaklama alanından çalışma alanına ulaşım sorunudur. Burada aracıların ulaşım altyapısının kullanılması kaçınılmaz olarak ortaya çıkmaktadır ve bu alt yapının kullanımı ücretsiz değildir. Ulaşım ücreti, çalışanların günlük ücretleri üzerinden kesilmektedir. Ulaşım aracının satın alınma maliyeti, işçilerin kazancı ile karşılanamayacak kadar yüksektir. Veya bir başka deyişle alınan ücretler, kendilerini tarlaya götürecek olanakları yaratacak kadar yüksek değildir. Bu aynı zamanda haneyi çavuşun aracılığına zorunlu kılmaktadır. Görüşme yapılan bir çok kişi ve hane reisi, araç temin edilmesi durumunda çavuştan ayrılacaklarını ifade etmişlerdir. Çavuş ile çalışmayan hanelerin tamamının kendi ulaşım araçlarına sahip olmaları, ulaşım aracının bağımsız çalışmadaki önemini göstermektedir.

c. İhtiyaçların Karşlanması

Geçici tarımda belirgin olan ihtiyaçlar sadece memleketlerinden çalışacakları illerde konaklama alanlarına ve çadır alanlarından çalışılacak tarlalara gidiş-geliş ile sınırlı değildir. Ayrıca geçici konaklamanın tamamında temel ihtiyaçların il/ilçe merkezlerinde giderilmesiyle de ilgilidir. Bu konu ile ilgili olarak mevsimlik tarım işçisi olarak gelmiş ve hanede erkek

⁵ Emegın kontrolü için bakınız (Çınar ve Lordoğlu, 2011:435, Erdoğan, 2010)

olmadığı veya ulaşım aracına sahip olmadığı için ihtiyaçlarını karşılamakta zorlanan ve araç teminini tek başına karşılayamayan tarım işçisi Urfalı Leyla şunları söylemiştir:

Biz çavuşa bağlı olmak istemiyoruz fakat arabamız yok. Mecburen çavuşa bağlanıycıyık... niye, çünkü arabamız yoktur. Çavuş iki aileyi alır götürür çalıştırır paralarını verir. (Leyla 40, Ovacık kasabası)

Burada bağımlılığın hem nedeni hem de devamı olarak çalışan işçiler ihtiyaçları için gerekli ürünleri temin edebilecekleri yerel pazarlara ulaşımında sorunlar yaşamaktadırlar. Sorunsuz ihtiyaç temini demek, işçilerin çalışma süresince çavuşların aracılığına bağlanmak anlamına geliyor. Bu aracılık hizmeti çavuşlara bölgedeki market ve toptancılardan her türlü ihtiyaç mallarını ucuza mal alarak işçilere normal fiyatlardan satması sonucu ek gelir elde etme imkanı vermektedir.

Hüseyin çavuş işin detaylarını şöyle anlatmaktadır:

Burada marketler için önemli biriyim. 150 kişinin tüketimini ben yönetiyorum. Hangisi indirim verirse onunla anlaşıyorum. Haftada bir gün markete araba gönderiyorum. İşçim ihtiyacını gidip alıyor, yazdırıyor adına. İşçinin ücretinden düşüyorum masrafını. Ben de ay sonu markete gidip %10 indirimle ödememi yapıyorum. Bir tür ticaret bu da (Hüseyin Çavuş, Konaklı).

Bu gelir sonucu, çavuşlar ısrarlı bir şekilde bu aracılık hizmetini sürdürmeye ve paraya veya emeğin daha fazla ipoteğine dönüştürdükleri bu hizmet hakkını korumaya yönelmektedirler. Zaman zaman kendisi üzerinden mal alımı yapmayan işçileri işe çıkarmada veya sağlık sorunları ortaya çıktığında onları doktora götürme konusunda gönülsüz davranarak kendinden mal almayan işçisini cezalandırabileceğini muhatabına göstermektedir (Hüseyin çavuşun notlarından). Bireysel olarak tüketimi herhangi bir kişi veya ailenin kendi kontrolünde tutması, aracılık hizmetlerinin bir bütün olarak sistemli hale gelmesi nedeniyle çok mümkün olmamaktadır. Bu bütünsel sistem işçileri çadırdan tarlaya olan bir sınırlılığa hapsedmekte ve işçilerin bölge hakkındaki bilgilerinin veya işverenler ile doğrudan ilişki için gerekli sosyal sermayenin birikimine engel olmaktadır. Bir başka deyişle, zorunluluktan dolayı ihtiyaçların araçlar tarafından karşılanması, geri dönüşte ihtiyaçları karşılandıkça hanelerin araçlara bağımlılığının daha da artmasına neden olmaktadır.

d. Konaklama Altyapısının Temini

Konaklama sorunu iki alt başlık altında incelenebilir. İlki konaklama alanlarının tespiti ve temini meselesidir. Zira çalışma amaçlı gelen haneler, çadırlarını istedikleri yerlere, özellikle de su yakınlarına veya tarla kenarlarına kuramamaktadırlar (İşveren, muhtar ve Çavuş’un ortak notlarından). Öncelikle kalınacak yerlerin tespit edilmesinde çavuşların işverenlerle, yerel halkla ve yerel yönetimlerle bir dereceye kadar kurumsallaştırdığı ilişkileri araçlara büyük avantajlar sağlamaktadır. Bölgede bir kez konaklama alanının tespiti yapıldıktan sonra bu alan genişletilmesi veya değiştirilmesi mümkün görünmemektedir. Çalışma bölgesine kendi olanakları ile sonradan ulaşan hanelerin konaklama alanlarında su ve tuvalet gibi ortak kullanım alanlarına yakın olmaları pek mümkün olmamaktadır.

Öte yandan, konaklamada kullanılacak çadırların temin edilmesi de işçi çavuş ilişkisinde zorlayıcı bir belirleyiciliği öne çıkarmaktadır (İşveren, muhtar ve Çavuş’un ortak notlarından). Konaklı kasabası gibi altyapısı ve çadırları hazır olan yerlerde yerel yönetim ile kurulan ilişkilerin karşılığı ekstra çadır ve çadır yeri olarak araçlara geri dönmektedir. Bu avantajlı durum, sonradan gelen hanelerin yerleşmesinde farklı güçlükleri de beraberinde getirmektedir.

5. Aracılık İlişkilerinin Sosyal Formları

a. Sosyal Bağların Etkisi

Kurulan avans ilişkileri elbette aracılık hizmetlerinin biricik sonucu veya nedeni değildir. Önemli etkenlerin başında, son safhada çavuşu hane reisliğine yükseltecek olan memlekette ikamet eden işçi hanelerinin çavuşa karşı bağımlılığı, sadakati, bir sosyal çevre içerisinde dayanışma ağlarının parçası olması gibi mekanik ilişki kodlarının belirleyici olduğu akrabalık, hemşericilik, komşuluk vb. gibi ilişkilere birincil derecede sahip olması da gelmektedir. Çınar ve Lordoğlu (2011: 435) bu bağımlılık gerekçelerini, sömürü ilişkilerinin kurulmasındaki birincil ilişkiler olarak değerlendirmektedir. Zorunlu olmadığı ve karşılığın/maliyetin ödenmediği durumda bile Çavuş için yemek hazırlayan Adıyamanlı Melek’in çavuşuna karşı saygı içerisine gömülü olan tek taraflı duygusal emek ilişkisi bu duruma iyi bir örnektir:

Yemek yaptık, çavuşuma ayıp olur. Şimdi olmaz yani... kızlar hemen bir tabak hazırlayın güzelce süsleyin de çavuşuma verelim (yan çadırda oturan kadın işçilerden Melek, 16, Konaklı).

Bu tür kan ve sosyal bağlar, geçici işçi hanelerinin çavuş merkezli oluşumunu açıklarken, kısmen çoğu geçici işçinin ama özellikle de kadın işçilerin, zorun rızaya dönüştürülmesi üzerinden istemedikleri halde zorunlu gelişini de açıklamaktadır.

Adıyamanlı Neslihan’ın, çavuşa bağlanma konusunda söyledikleri önemlidir:

Bakmayın böyle çalışıyoruz çavuşumuz dayım olur. Fakat ben bile güvenmem...ama yine de çalışmaya geliyoruz. (Neslihan, 22,Konaklı)

Burada ortaya çıkan gerçek, hanelerin sadece doğrudan kan bağı ile değil ekonomik bağlar ile de kurulabiliyor olduğudur. Aracıların kurulu sosyal ağlar aracılığıyla mevsimlik tarım işçiliğine gelmek istemeyen aileleri zorunlu kıldığı en çok karşılaştığımız örneklerdendir.

Babam ile Çavuşun arası iyidir. Kışın bize yardımcı olur maddi olarak. Babam da çavuşun elemana ihtiyacı olduğunda bizi katar yanına...yok para almayız, babamla hesaplaşırlar. Üç kardeşim de burada (Hatem 21, Konaklı).

Konaklı kasabasında görüştüğümüz mevsimlik tarım işçilerinin büyük çoğunluğu, patates hasat döneminin sonbahar ortalarında soğuk hava koşullarına denk gelmesine rağmen zorunlu olarak geldiklerini söylemişlerdir.

b. Lokal Bağların Etkisi

Geçici tarım işçiliği üzerinde ayrımcı bir sorun olarak kendisini dayatan “Konaklama Alanlarının Tespiti ve Yerleşkenin Kuruluşu” sorunu, bizim çalışmamızda da sıklıkla beliren bir durumdur. Çavuşların kurmuş olduğu lokal ilişkiler, kısmen de olsa bu tür engelleri en aza indirgeyebilmektedir. Tarımsal alanlarda veya yakınlarında çadır konaklaması istemeyen işverenler ve yerel köylüler, çavuşlar ile olan ilişkilerin yoğunluğuna bağlı olarak esnek davranabilmektedirler. Normal gelen işçiler için, Belediye tarımsal niteliği olmayan ama tarımsal alanlara da oldukça uzak olan bozkır alanlarda çadır yerleşkeler oluşturmuşlardır. Kendi imkanları ile gelen işçilerin bu alanlar dışında konaklamaları mümkün olmamaktadır (İşveren, muhtar ve Çavuş’un ortak notlarından). Bu ikili uygulamanın nedeni, kurulan sosyal sermaye ilişkilerinde geliştirilen güven olgusunun bilinen ve bilinmeyen kişilere karşı farklı sonuçları ile ilgilidir. Sosyal sermaye dışı durumlarda, bu çadır yerleşkelerin, yerel halkın *ahlaklarına* ve *bütünlüklerine* zarar verdiği düşüncesi belirleyici olmaktadır.

c. Bölgeye Dair Bilgi Eksikliğinin Etkisi

Geçici tarım alanlarına ulaşım konusunda kısmen de olsa bir uzmanlaşma görülmektedir. Ana hatlar üzerinde geçici tarım işçilerinin kullanabilecekleri ve ulaşım alt yapısı olarak hizmet veren mekik sistemi bulunmaktadır. Belirli zamanlarda ve belirli toplanma yerlerinden yolcu olarak ana hatlarda işçilerin gidecekleri yerlere oldukça yakın noktalara yolcu taşımacılığı son dönemlerde oldukça gelişmiştir. Fakat ulaşımdaki bu gelişme ve uzmanlaşma geçici tarım işçilerinin sezonluk göçünde aracılardan bağımsız hareket etmelerini olanaklı kılmamaktadır. Bunun en önemli nedeni, çalışmak amaçlı sezonluk göç eden işçilerin gelebilecekleri bölgeler hakkında en temel bilgi ve tecrübeden yoksun oluşlarıdır. Daha da önemlisi önce çalışılan bölgede dahi yeniden çalışmak amacıyla tekrarlanan göçte dahi bu durum görülmektedir. Bunun en önemli nedeni, aracılık sisteminde işçilerin karar vericiler olarak üretim ilişkilerinin ve dahi antlaşmaların dışında tutulması ve her türlü ihtiyaçlar temininde aracı çavuşun sürekli olarak devrede kalma konusunda baskı oluşturmalarıdır. Bilgi birikimine uygun olmayan ilişkilerin varlığı, işveren ile kurulacak güven ilişkisini belirleyecek olan sosyal sermayenin de gelişmesine engel teşkil etmektedir. Çavuşların bağımsız emek ile sermaye arasındaki güven ilişkisinin gelişmesine engel olma biçimi, kapitalist bir formda geçici tarım işçiliğinin kurumsallaşması olarak da ele alınabilir. Bu kurumsallaşma geçici tarım alanındaki bileşenlerin bir işbölümü çerçevesinde mutabakat oluşturmaları olarak somutlaşmaktadır.

6. Emek Değerinin Belirlenmesinde ve Kullanımında Mutabakat Bileşenleri

Geçici tarım işçiliğinde özellikle kadın emek değerinin sabitlenmesinin klasik anlamda serbest piyasa koşullarına bağlı olarak gerçekleşmediği en somut haliyle görülmektedir. Bir başka deyişle çalışmamızın bulgularından hareketle, emek değerinin belirlenmesinde emek bileşeninin hiç bir etkisi bulunmamaktadır. Bu durum için klasik olarak taşeronlaştırılması mantığının daha üst bir formunu oluşturmaktadır. Emeğin kontrolünü pekiştiren farklı ilişkilerin ücret belirlenmesinden önce kurulu olduğunu düşünmekteyiz. Bu ilişkiler incelendiğinde, ilk önce emek değerinin sabitlenmesinde emeğin asıl bileşeninin (özellikle kadın emeği) dışında Sermaye, Aracı-çavuş- ve Belediye Başkanından oluşan bir üçgen karşımıza çıkmaktadır. İkinci olarak, emek değerinin sabitlenmesinde adı değil ama kendisi bir faktör olarak olmayan kadın emeğinin kullanımı; aracı hane veya hane reisliği kapsamında emeğin değerinin markette belirlenmesinden bağımsız bir süreç olarak organize edilmektedir. Aracının bağlantı sağladığı ve temsil ettiği sermaye ile işçilerin arasında yazılı olmayan çalışma sözleşmesi, üzerinde mutabık kalınmış bir piyasa değeri olan ücret üzerinden oluşturulmamaktadır. Bu belirlenme, işçi-sermaye arasında görülmekle birlikte aracının emek üzerinde sosyal bir baskı aracı olarak konumlanmasından kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla “aracıların, salt piyasa odaklı iş gücünü kontrol etmelerinden dolayı işveren karşısında işçilere göre daha güçlü bir konumda bulunduğu tespiti (Çınar ve Lordoğlu, 2011:437)” çalışmamızda doğru olmakla birlikte yeterli bir karşılık bulmamaktadır. Kadın emeğinin, ücretin belirlenmeden işe koşulması ve üretime katılması, stratejik ve rasyonel davrandığı iddia edilen patriarkal bir hane içerisinde emeğin doğrudan sosyopolitik kontrolünün bir sonucu olarak değerlendirilmektedir. Sürecin daha çok aracılardan işlevsel olduğu sosyopolitik bir düzenekte yürütülmesi, aracılardan emek üzerinde bir baskı aracı olarak gücünün bulunduğu bir kanıttır. Aracının fiyat belirlenmesindeki rolü, kendi alacağı komisyonunun belirlenmesinin de bir fonksiyonu olduğu için, işçiden daha çok işverenle hareket edeceğini öngörmek yanlış olmayacaktır.

Ücreti konuşmadan önce işe başlamalarının hakkında Urfalı Musa şu şekilde anlatmıştır:

Ne gerek var nasıl olsa oturulur konuşulur

Emegın kontrolü olarak görülebilecek bu fiyatsız çalışma ilişkisi işin denetiminde çok daha somut olarak gözlenebilmektedir.

Bizler çapada da çalışırız. Fasulyede çalışırız. Çavuş gelir inceler bakar eğer beğenmezse tekrar yaparız zaten iyi çapa yapılıp yapılmadığı hemen bir bakışta belli olur. Fasulyede de ip gibi dümdüz çizeceksin. Aralarına traktör girecek kadar boşluk olacak. Kalmayacak haa dikkat etmek gerek. Diyelim ki çavuş geldi baktı çapa güzel olmamıştır bütün o tarlayı hiç para almadan tekrar çapalarız (Musa, yaş 50, Ovacık Kasabası).

Sonuç

Farklı kuşaklarda bulunan farklı özelliklerdeki işgücünün farklı şekilde sömürüldüğü tezi Wallerstein ve Hopkins'in dünya-sistemi yaklaşımını geliştirmelerindeki en önemli rasyonalite olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu yaklaşım, kapitalizmin kuruluşundan bu tarafa ortaya çıkan dönemsel krizlerin (Kondradiev döngülerinin) aşılmasını ve kapitalizmin beş yüzyıldır devamını, kapitalist ilişkilerin farklı coğrafyaların kapitalist Dünya-ekonomi'sine entegre edilmelerine ve bu coğrafyalarda derinlemesine nüfuzuna bağlamaktadırlar (K. Terence Hopkins & Wallerstein, 1982; I. Wallerstein, 1984).

Sistemin genişlemesi, öncelikle çevrede ekonomik aktivitelerin merkez ekonomilerin lehine örgütlenmesi sayesinde çevrenin merkeze entegrasyonu ile mümkün olmaktadır. Çevrenin çevre olarak sürekliliği, merkez ekonomiler açısından farklı formlarda üretim ilişkilerine başvurabildikleri bir çıkış yolu olarak görülmüş ve sistemin ekonomik darboğazları aşmasında ve sistemin sonsuz sermaye birikimi için genişlemesinde kilit rol oynamıştır. Genişlemenin olabilmesi için öncelikle Dünya-ekonomi'si içerisinde ihtiyaca bağlı olarak üretim yapabilecek bir ekonominin varlığı gerekmektedir. İkinci olarak bu üretimi organize edebilecek işgücünün kapitalist olmayan üretim formundan kapitalist üretim ilişkisine transferi ve emegın kontrolünün artı değere el koyan sermaye sınıfına devredilmesi gerekmektedir: işgücünün doğrudan sömürülmesi için proleterleşmesi. Son olarak çevrede üretilen artı değerın merkez ekonomilere akışını ve bu akışın güvenliğini sağlayacak politik yapının-devletin devletler-arası sisteme çevre devlet olarak girmesi gerekmektedir. Bu süreç çevrede yönetsel faaliyetlerin merkez ülkeler lehine merkezileşerek belirli egemenlik alanlarında yaşayan insanların milliyet, etnisite, dil, din veya ırk altında yönetilmesini gerektirmektedir.

Söz konusu eklenmenin sağlıklı olabilmesi; sınıfsal bir ilişkiden daha çok sosyal bir form olarak bir araya gelen Hanelerin varlığı ile mümkün olmaktadır. Özellikle geçici tarımda ucuz emegın arzı ve emegın kontrolü, tam da hanelerin varlığı, ve aracılığı ile mümkün olabilmektedir. Mevcut Hanelerin olmadığı veya geçici tarım işçiliğinde optimum fayda ve kar oranlarını karşılamadığı durumlarda araçlar üzerinden "geçici hanelerin" oluşturulması da kaçınılmazdır. Bu haneler *geçici ve aracı haneler* olarak dünya-sistemi literatüründe daha fazla örnekleri ile çalışılmalıdır.

Bu geçici ve aracı hanelerin üyeleri; üretim ilişkilerinin en önemli ve eşit olarak kabul edilmeyen bileşeni olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durum sadece üretici emek olarak değil aynı zamanda yeniden üretimi düzenleyen emek olarak da geçerlidir. Bu yeniden üretim sürecinin sorumluluğunu çoğu zaman kültürel ve toplumsal bir biçim üzerinden okuyanlar da mevcuttur. Fakat bizim temel iddiamız yeniden üretimin içerisinde yer aldığı özel alan, ekonomik ilişkilerin üzerinde gelişen kamusal alandan bağımsız olarak değerlendirilemeyeceği üzerinedir. Geçici tarım işçiliğinde, özel alan kamusal alanın dışında yer almadığı gibi sıradan bir uzantısı da değildir. Özel alan olarak gördüğümüz ilişkiler, bizzat ekonomi üzerinden iktidar ilişkilerinin devamlılığını sağlayan üretim ilişkileri alanıdır. Erkeğin hane emegını dolayısıyla kadın ve çocuk emegını doğrudan kontrol ettiği ve yönettiği bir alandır.

Kaynakça

- Altan, Feride. (1987). Tarımsal işletmelerin yeniden tabakalandırılması üzerine bir deneme. *II. Tez, Türkiye'de Tarım Sorunu*, İstanbul: Uluslararası Yayıncılık, 35-45.
- Arghiri, E. (1972a). *Unequal exchange: A study of the imperialism of trade*. New York & London: Monthly Review Press.
- Aydın, Zülküf, (2002). The new right, structural adjustment and Turkish agriculture: rural responses and survival strategies. *The European Journal of Development Research*, 14(2), 183-208.
- Benek, S. ve Ökten, Ş., (2011). Mevsimlik tarım işçilerinin yaşam koşullarına ilişkin bir araştırma: Hilvan ilçesi (Şanlıurfa) örneği. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(2), 653 -676.
- Bernstein, Henry, (2009). *Tarımsal değişimin sınıfsal dinamikleri*. İstanbul: Yordam Kitap.
- Boratav, Korkut, (2004). *Tarımsal yapılar ve kapitalizm*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Candan, E. ve Özalp Günel, S., (2013). Tarımda kadın emeği. *Tarım Ekonomisi Dergisi*, 19(1), 93-101.
- Chase-Dunn, C. (1983). The Kernel of the capitalist world-economy: Three approaches. In W. Thompson (Ed.), *Contending Approaches in World-System Analysis* (pp. 35-78). Beverly Hills: Sage.
- Chase-Dunn, C. (1991). *Global Formation, structures of the World-Economy*. Oxford: Basil Blackwell.
- Daly, M. (1989). *Woman and poverty*. Dublin: Attic Press.
- Dedeoğlu, S. (2018). Tarımsal üretimde göçmen işçiler: Yoksulluk nöbetinde yoksulların rekabetine. *Çalışma ve Toplum*, 1, 37-67.
- Ellis, F., (2008). *Peasant economics: Farm households and agrarian development*. Cambridge; New York, NY, USA: Cambridge University Press.
- Emmanuel, A. (1972). *Unequal exchange: A study of the imperialism of trade*. New York: Monthly Review Press.
- Erdoğan, G. (2010). Mevsimlik gezici tarım işçilerinin çalışma ve sosyal hayatlarının iyileştirilmesi projesi (METİP). *İş Sağlığı ve Güvenliği Dergisi*, 10(48).
- Erdost, Muzaffer İlhan, (1988). *Kapitalizm ve tarım*. Ankara: Onur Yayınları.
- Esin CANDAN, and Semiha ÖZALP GÜNAL (2013). Tarımda kadın emeği. *Tarım Ekonomisi Dergisi*, 19(1), 93-101.
- Friedman, K. (1984). Household as income -pooling unit. In I. Wallerstein, J. Smith, & H.-D. Evers (Eds.), *Households and the World Economy* (pp. 37-56). California: Sage Publications.
- Geçgin, Ercan. (2009). Ankara-Polatlı örneğinde dışlanma açısından mevsimlik tarım işçiliği. Ankara. *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1 (1), 3-35.

- Gülçubuk, Bülent. (2012). Tarımda çocuk emeği sömürüsü ve toplumsal duyarlılık. *Çalışma ve Toplum*, 2, 75-94.
- Güneş, Fatime. 2020. Mevsimlik işçilikte kadın emeği. *Türkiye Tohumcular Birliği Dergisi*, 16-19 <https://www.turktob.org.tr/upload/dergi16/16-19.pdf>.
- Hopkins, K. T. (1982a). Notes on class analysis and the World-System. In T. Hopkins and I. Wallerstein (Ed.), *World System Analysis: Methodological Issues* (pp. 83-91). New York: Sage publications.
- Hopkins, K. T. (1982b). The Study of the Capitalist World-Economy: Some Introductory Considerations. In T. Hopkins and I. Wallerstein (Ed.), *World System Analysis: Methodological Issues* (pp. 9-39). New York: Sage publications.
- Hopkins, K. T., & Wallerstein, I. (1977). Patterns of Development of the Modern World-System. *Review*, 1, 111-145.
- Hopkins, e., & Wallerstein, I. (1982). Patterns of development of the modern World-System. In T. Hopkins and I. Wallerstein (Ed.), *World System Analysis: Methodological Issues* (pp. 41-83). New York: Sage publications.
- İlkaracan, I. and Tunalı, I., (2010). "Agricultural Transformation and the Rural Labor Market in Turkey" in Karaçınar, B., Adaman, F. and Ozertan, G. *Rethinking structural reform in Turkish agriculture: Beyond the World Bank's strategy*. New York: Nova Science Publishers.
- Kılıçbay, M. A. (1985). Witold Kula ve 'Feodalizmin Ekonomik Teorisi' üzerine. In W. Kula (Ed.), *Feodalizmin ekonomik teorisi* (pp. VII-XVII). Ankara: Birey ve Toplum Yayınları.
- Kula, W. (1985). *Feodalizmin ekonomik teorisi*. Ankara: Birey ve Toplum Yayınları.
- Payne, S. (1991). *Women, health and poverty: An introduction*. Hemel Hempstead: Harvester Wheatsheaf.
- Ploeg, Jan Douwe van der. (2008). *The new peasantries: Struggles for autonomy and sustainability in an era of empire and globalization*. UK-USA Eartscan Pub.
- Razavi, S. (1999). Export oriented employment, poverty and gender: contested accounts. *Development and Change*, 30, 653-683.
- Ruspini, E. (1999). the contribution of longitudinal research to the study of women's poverty. *Quality and Quantity*, 33, 323-338.
- Semerci, U.P., Erdoğan, E. ve Kavak, S., (2014). *Mevsimlik tarım işçiliği araştırma raporu 2014*. Hayata Destek Derneği. <http://hayatadestek.org/media/files/raporHDD.pdf> (Erişim tarihi: 30.11.2015)
- Sirman, N., (1991). Gelişme sürecinde kırsal kesim kadını yaklaşımlar ve sorunlar, kırsal kesimde kadının statüsü: Sorunlar ve çözüm önerileri. Aralık 1990, ILO-TKV Danışman Toplantısı Raporları, Ankara, 16-29.
- Standing, G. (1989). Global feminization through flexible labor. *World Development*, 17(7), 1077-95.
- Toksöz, G. (2012). *Kalkınmada kadın emeği*. İstanbul: Varlık Yayınları.

- Tomich, D. W. (1990). *Slavery in the circuit of sugar : Martinique and the world economy, 1830-1848*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Uysal, H.T. ve Kesim, E., (2014). Mevsimlik işçi örgütlenmelerinde örgüt içi ve örgüt dışı faktörlerin işçi performansına etkisi: Fındık işçilerine yönelik bir araştırma. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, Sayı 22, 152-173.
- Walby, Sylvia. (1989). *Theorising patriarchy*. Sage.
- Wallerstein, I. (1979). *The Capitalist-World-Economy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wallerstein, I. (1982). World-Systems analysis: Theoretical and interpretative issues. In T. Hopkins and I. Wallerstein (Ed.), *World System analysis: Methodological issues* (pp. 91-104). New York: Sage publications.
- Wallerstein, I. (1984). Patterns and perspectives of the capitalist World-Economy. *Contemporary Marxism*, 9, 59-70.
- Wallerstein, I. (2004). *World-Systems analysis: An introduction*. Durham: Duke University Press.
- Wallerstein, I. (2016). The Itinerary of World-System analysis; Or how to resist becoming a theory. In *Uncertain worlds: World-systems analysis in changing times* (pp. 195-219). New York: Routledges.
- Wallerstein, I., Martin, W. G., & Dickinson, T. (1982). Household structures and production processes: Preliminary theses and findings. *Review (Fernand Braudel Center)*, 5(3), 437-458.
- Wallerstein, I., & Smith, J. (1992a). *Creating and transforming households: The constraints of the World-Economy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wallerstein, I., & Smith, J. (1992b). Household as an institution of the world economy. In I. Wallerstein & J. Smith (Eds.), *Creating and transforming households: The constraints of the World-Economy* (pp. 3-27). Cambridge: Cambridge University Press.
- Wallerstein, I. M. (1974). The rise and future demise of the world capitalist system: Concepts for comparative analysis. *Comperative Studies in Society and History*, 16, 390.
- Yıldırak, N., Gülçubuk, B., Gün, S., Olhan, E. ve Mehmet, K., (2009). Türkiye’de gezici ve geçici kadın tarım işçilerinin çalışma ve yaşam koşulları ve sorunları. http://arsiv.agri.ankara.edu.tr/economy/1189_1205793629.pdf (Erişim Tarihi: 25.11.2015)

Kitap İncelemesi

La Question Individualiste (Bireyciliğin Meselesi)-Philippe Corcuff

Ulaş Birkan ÇAKILCI¹

2003 yılında Philippe Corcuff tarafından kaleme alınan kitap 2016 yılında Heretik Yayınları tarafından Türkçeye çevrilmiştir. Yazarın aktardığı bilgiye göre kitabın birinci bölümünün ilk versiyonu 24 Ekim 2002 Perşembe günü “Tunus’ta toplumsal değişimler” hakkında bir uluslararası kolokyumda “Bireyciliğin meselesi karşısında üç antropoloji: Stirner, Marx, Durkheim” başlığı ile sunulmuştur. Eser, 5 ana bölümden oluşmaktadır ki bunlar (1) Giriş: Sorunlar Düğümü Olarak Bireycilik Meselesi, (2) Bireyciliğin Meselesi Karşısında Üç Klasik: Marx, Stirner, Durkheim, (3) Proudhon: Mülkiyet ve Bireysellik, (4) Özgürlükçü Sosyal Demokrasi İçin Sosyolojik Kaynaklar: Durkheim, Castel, Michels, Bourdieu, (5) Sonuç: 21. Yüzyıl İçin Özgürleşmeyi Yeniden Düşünmek.

Kitabın temel amacı Marx ve Durkheim gibi toplumcu klasiklere geri dönerek sosyolojik bir katkıda bulunmaktır (s.16). Corcuff, kitapta bir yandan Marx ve Durkheim gibi toplumla ilgilenmiş olan ve kolektif adına konuştukları düşünülen toplum bilim öncülerini el almış ve onların bireyle ilgili söylediklerini tartışmıştır diğer yandan da anarşizmin önemli temsilcilerinden Stirner ve Proudhon`u irdelemiştir.

Yazar, işe bireyselleşmeyi 19. yüzyıldan beri sosyoloji için karşı karşıya kalınan en önemli toplumsal değişim olarak görmekle ve Marx üzerinden bir okumayla başlamıştır. Marx`ın kolektivist yanına karşılık “bireyci” bir Marx arayışıyla yola çıkmıştır. Marx`ın yabancılaşmadan kurtarmak istediği, bireyselliktir demiştir. (s.29) Yazar, Marx`ın, bireyi toplumsal ilişkilerinin bir düğümü ve bireyselliği de toplumsal ve tarihsel olarak kurulu olarak gördüğünü ve (s.31) Marx için bireyin bir kolektif tekil olduğunu söylemektedir. (s.40)

Yazar, anarşist düşüncenin öncü ismi Max Stirner`in görüşüne de yer vermiş ve Marx ile de kıyaslamıştır. Stirner`e göre ise en önemli şey “Ben” anlayışıdır ve egoizme sahip çıkarak toplumsallaşmanın yapaylığını dile getirmiştir. (s.34) Marx ve Stirner`in her türlü bireysellik içindeki tekilliğe vurgu yaptıklarını belirtmiştir (s.40), ancak Marx`ın bireyselliğinin tersine Stirner`in “Ben”i toplumsuzlaşmış “Ben”dir. (s.34) Stirner için genel kavramlar yerine hakkında bilgi sahibi olunabilen tek varlık olan insan teki önemlidir ve o benzersizdir. Stirner`in yalıtık bireyinin yerine Marx ise güncel toplumsal koşullara bağlı, bireyler arası ilişkiler içindeki bireyi koymuştur. (s.35) Bu sebeple Corcuff, Stirner`in bu katkısını olumsuz ve sistematik narsistlik olarak değerlendirmiştir. (s.36)

¹ Doktora Öğrencisi, East China Normal University, Political Theory Bölümü.

Yazar, toplum anlayışına öncelik tanıyan Durkheim`in da bireyci niteliğini ortaya koymuştur. Durkheim`in bireyciliğini ise ikiye ayırır. Birisi Durkheim`in kavgalı olduğu, faydacı egoizm iken diğeri ise benimsediği, toplumsallaşmış insanı içeren bireyciliktir. Durkheim`in buradaki bireyciliğinin Stirner`den ayrıldığı görülmektedir ve Durkheim`in tekil bireyciliği tehdit ettiği söylenebilir. Durkheim, ortaya koyduğu bu ikili bireyciliğin ise gerilim yarattığını ve bu gerilimin de asla ortadan kaldırılamayacağını hatta artacağını belirtmiştir. (s. 38)

3. bölüme gelindiğinde yazar, mülkiyet ve bireysellik ilişkisini tartışarak Proudhon özelinde ele almıştır. Corcuff, Proudhon`un ilk metinlerinde mülkiyeti hırsızlık olarak nitelendirip ölümüne doğru ise belli bir miktarda mülkiyeti savunduğundan ve bu aradaki gerilimden bahsetmiştir. Akabinde öncelikle sosyalizmin iki özgürleşme siyasetini cisme büründürdüğünü aktarmıştır. Bunlar: cumhuriyetçi özgürleşme siyaseti ve sosyalist özgürleşme siyasetidir. Kitabın yazıldığı ilgili dönemde ise bir üçüncü özgürleşme siyasetinin daha icadının varsayımından bahsetmiştir ki cumhuriyetçi ve sosyalist geleneklerin kaynaklığında yeni meydan okumalar karşısında yenilikler yapabilen bir özgürleşme siyasetidir ve yazar bunu “özgürlükçü sosyal demokrasi” olarak adlandırmıştır. Yazar, adlandırdığı bu terimin sebebini sonraları belirtmiş ve demokrasi meselesi için “demokrat”, toplum meselesi için “sosyal” ve bireysel özgürlük için “özgürlükçü” ifadelerini seçtiğini söylemiştir (s.58).

Öte yandan yazar bu meydan okumalardan ikisine değinmiş ve bunların ilkinin çoğulculuk ikincisinin ise bireyselleşme olduğunu belirtmiştir. (s.48) İşte bu çerçevede mülkiyet kavramı ele alındığında yazar için ilk büyük zorluk çoğulculuk olmuştur. Bireysellik için ise Proudhon`a başvurmuştur ve Proudhon, erklerin çoğulluğunu iktidar ilişkisinin değişmesine, bireysel olanı da kolektif olana göre ayrıcalıklı olarak değerlendirmiştir (s.54), çünkü Proudhon gençlik yayınlarında mülkiyeti hırsızlık olarak nitelendirse de daha sonraları bu fikri değiştirmiş ve “Dengeleme” temasına geçmiştir. Bu temaya göre Proudhon mülkiyeti halen meşruiyeti olmayan olarak tanımlasa da kamusal güce karşı-ağırlık olmak, Devlet`i dengelemek ve bu sayede bireysel özgürlüğe güvence olmak gibi siyasal sistemde başlıca roller biçmiştir. (s.53)

Son olarak eserin düşünce dünyasına en önemli katkısı yoğun tartışmaların yaşandığı bireycilik meselesini yorumlamış ve özgürlükçü sosyal demokrasi fikrini sunmuş olmasıdır. Özgürlükçü sosyal demokrasi ile toplumsal temellük meselesinin kolektif ve bireysel çerçeveler olarak erklerin dengesini bir arada tutması gerektiği yönünde çözüm üretmiş ve Devlet lehine bireyselliği çiğnemeyen mülkiyet formüllerinin çoğulluğunun bir arada barınmasının tasarlanmasını önermiştir. (s.55)

İlaveten eser karmaşık bir literatüre sahip olan konuyu belli örnekler üzerinden tartışarak okur için anlaşılır hale getirmeyi ve açık bir dille yazarak kavram karmaşasını engellemeyi bilmiştir. Son bölümde de konuyla ilgili literatürde yer alan bazı kitap ve dergi önerilerini okura sunarak katkıda bulunmuştur.

Eleştiri getirilebilecek bir nokta ise eserin büyük soruların ve tartışmaların olduğu bir konuyu incelerken tartışmayı nispeten dar tutmak yerine daha geniş bir perspektifle incelememiş olmasınadır.

Nihayetinde, Türkçe`de çevrilmiş olan eser literature yaptığı katkıya ve sunduğu bakış açısına istinaden konuyla ilgilenen araştırmacılara şiddetle tavsiye edilmektedir.